

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

A
SZÉPPRÓZAI ELBESZÉLÉS

A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

IRTA

BEÖTHY ZSOLT.

BUDAPEST, 1886.

219314

HORNYÁNSZKY V. SAJTÓJA.

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára 705 /1958 sz.

A

SZÉPPRÓZAI ELBESZÉLÉS

A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN.

A KISFALUDY-TÁRSASÁGNÁL JUTALMAT NYERT MUNKA.

IRTA

BEÖTHY ZSOLT.

ELSŐ KÖTET.

1526—1774.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1886.

A MAGYAR
SZÉPPRÓZAI ELBESZÉLÉS

1526—1800.

IRTA

BEÖTHY ZSOLT.

A Magyar Tudományos Akadémia föladata lévén, a tudományok önálló művelése és emelése mellett, azoknak *terjesztésére* is hatni, 1872. január 22-én tartott összes ülésében egy bizottságot alakított oly czélból, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása, részint a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos műveltség terjesztése érdekében működjék.

A Magyar Tudományos Akadémia ezen *könyvkiadó bizottsága* föladatának megfelelni kívánván, mindenekelőtt azon hiányokra fordította figyelmét, melyek az egyes tudományszakok körében leginkább érezhetők. Sietett ennélfogva elismert tekintélyű hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbízni; egyúttal gondoskodott, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsáttassanak.

Ekkép a bizottság eszközzésére, részint a Magyar Tudományos Akadémia, részint egyes vállalkozó könyvkiadók kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata fog megjelenni; hivatva a kül-

föld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelíthetőkké tenni.

Megjegyzendő azonban, hogy a bizottság, midőn az eredeti munkák szerzői és a fordítók megválasztása által — az utóbbiaktól, hol szükségesnek vélte, mutatóványt is kívánva — már eleve is gondoskodni igyekezett a munkálat sikere felől, utólagos bírálatát nem terjeszthette ki a beadott munkák soronkénti kijavításáig, s így a szerzőkről vagy fordítókról minden felelősséget a részletekben magára nem vesz.

Budapesten, 1879. február havában.

A M. T. Akadémia könyvkiadó bizottsága.

E L Ő S Z Ó.

E munka, mielőtt közrebocsáthattam volna, kéziratban épen a horatiusi kilencz esztendőt érte meg.

A Kisfaludy-Társaság 1877. évi január 31-ikén, másfél évi határidővel, pályázatot hirdetett: a magyar regény történetére. A kérdés kihirdetése után azonnal munkához láttam. De az előmunkálat igen csekély volt: irodalomtörténeti munkáinkban, tárgyam régibb történetére vonatkozólag, vezérfonalat is alig kaptam; néhány kisebb értekezést kivéve, egészen a magam kutatására, részben szerencséjére, voltam utalva. Az anyag-gyűjtés és forrás-bírálat nehezebben ment és tovább tartott, mint kezdetben gondoltam. Így történt, hogy a pályázat határideje lejárt, s én jóformán munkám kidolgozásába sem foghattam még. Más pályamű sem érkezvén, a Társaság másodízben is kitűzte, 1879. február 2-ikán, a feladatot. Nagyobb sietéssel esvén a dolognak, az év végére művemnek legalább egy részét, a kódex-irodalomtól a *Kartigámig* terjedő részt, benyújtottam a pályá-

zatra, kijelentvén, hogy egyelőre nem is szándékozom a tárgyat tovább folytatni századunk elejénél. A benyújtott dolgozat tervezete némileg el is tért a kérdés fogalmazásától, a mennyiben nemcsak a regény történetét adta, hanem általában a szépprózai elbeszélését és stíljét. Pályázással inkább csak azt akartam, hogy tervekről s a beadott mutatványról illetékes véleményt halljak s útbaigazítást vegyek folytatására. Birálói Gyulai Pál, Greguss Ágost és Csiky Gergely voltak. Jelentések, mely a Kisfaludy-Társaság *Évlapjainak* XV. kötetében tétetett közzé, reményemen felül lekötelezett. Nem javasolhatták ugyan, a munka befejezetlenségénél s a tárgynak a feladattól némileg eltérő körvonalozásánál fogva, az egész 100 aranyos jutalom kiadását; de jelentések meghallgatása után a Társaság, 1880. évi február 4-ikén tartott közülésében, pályamunkámnak a teljes jutalomban részesítését határozta el.

A munka azonban nemcsak nem volt befejezve, még a múlt század végéig sem, hanem kidolgozott és megjutalmazott részében is még soknemű pótlást, javítást, kiegészítést igényelt. Egyéb munkáim mellett újra meg újra visszatértem hozzá; vonzott a tárgy szeretete s az a kívánság, hogy minél lelkiismeretesebb munkával érdemeljem meg azt a kitüntetést, melyet még hiányos és töredékes művemnek a Kisfaludy-

Társaság úgy szólván előlegezett. A munkához több, egészen új fejezet járult s a megmaradt rész is sokképen átalakult és kibővült. Így veszi ma a közönség könyvemnek azt a részét, átdolgozva és megtoldva, a mely eredetileg pályamű volt. A második kötet, mely már szintén kész s néhány hónap múlva megjelenhetik, egészen új, s tárgyát, régi tervemhez képest, a jelen század elejéig vezeti. Báróczi Sándor stil-reformja oly nevezetes mozzanat, hogy az ő föllépésének éve, 1774, alkalmasnak látszott arra, hogy választó pontot képezzen a munka két fele közt. Ezek közül a mostani, az első, terjed tehát XVI. századbeli kódexeinktől Báróczi *Kasszandrájának* megjelenéseig; a következő, második pedig innen Kisfaludy Sándornak és Vitkovicsnak prózai elbeszéléseiig, azaz századunk elejéig. Az ekként kibővített és kiegészített munka körülbelül három akkora, mint az eredeti pályamű volt, melyből keletkezett.

Könyvem nem épen a regény történetét tartalmazza, hanem kiterjed a vele közelebbi vagy távolabbi rokonságban levő műágakra is: a novellára, prózai époszra, regényes históriákra és útleírásra, népies iratokra és adoma-gyűjteményekre s a mese különböző fajaira. Felöleli régibb irodalmunknak mindazokat a jelentősebb termékeit, melyek költött vagy költeménnyel vegyes dol-

gokat beszélnek el prózában. Központja a prózai elbeszélés, de nem a történelmi próza, hanem a költői; egy szóval a *szépprózai* elbeszélés. Ha csakis a regényről írok, régebbi irodalmunkban majdnem kizárólag a verses regénynyel kellett volna foglalkoznom, a protestáns kor *széphistóriáival* s talán Gyöngyösivel. Ezeket irodalomtörténetünk eddig is elég figyelemben részesítette és részesíti folyvást. Azt hittem, nem végzek egészen fölösleges munkát, ha tárgyamát szélesebben értelmezem s olyan oldaláról fogom fel, melyre eddig kevesebb az előmunkálat. Szépprózai stílusunknek fejlődése, különösen esztetikai oldaláról, sokkal foggyatékosabb figyelemben részesült, mint a szorosabb értelemben vett költői stíl. Pedig az ilyen tárgyú és irányú vizsgálat nem látszott gyümölcstelen tanulmánynak előttem éppen korunkban, mikor stílusunk alapjaira, feltételeire, szabadságaira és törvényeire vonatkozólag egymásnak ellenmondó nézetek harcolnak az irodalmi elméletben s már-már a gyakorlatban is. Tárgyamát az ismertetett értelemben vonván körül, természetes, hogy könyvemben kiváló helyet kellett engednem az elbeszélő stíl alakulásának, a benne érvényesülő különféle hatásoknak, ezek előidézték változásainak, egész fejlődésének. Vizsgálnom kellett a klasszikai, keleti, középkori irodalmak s a nyugot későbbi prózai költészetének nevezetesebb típusait, melyek

fordításokban és utánzásokban nálunk is uralkodtak; de vizsgálnom, mint eredetit az idegenben, a magyar stílt magát, melyen nálunk megjelentek. A tulajdonképeni tárgy mindig a szépprózai elbeszélés maradt, az, a mit külföldön *prózai költészetnek* neveznek, mely kifejezést azonban, a *prózai* szónak kettős értelménél fogva, én nem mertem használni. Ez a költészet, belső és külső formájával, tárgya munkámnak. Természetes, hogy a történeti fejlődés folyamában érintenem kellett olyan területeket is, melyek csak határosak vele, de rá befolyást gyakoroltak; ilyenek a szónoki, különösen az egyház-szónoki, s a történeti stíl. De ezeket csakis érinthettem.

A prózai mulattató irodalomról irván, még egy körülményre kellett tekintettel lennem. Arra a szoros viszonyra, mely a társadalom élete s közönséges olvasmányai, a mulattatására szánt könyvek között fennáll, s a melynél fogva ezek szellemének, keletkezésének, sajátságainak, hatásának megértetésére szinte nélkülözhetetlen amannak ismertetése is. A prózai költészet, rendes tárgyainál és előadása módjánál fogva közelebb áll a mindennapi élethez, mint a verses. Tárgyban, szellemben, hangban sokkal gyorsabb, több és gyökeresebb változáson megy át az idők folyamában, mint a dráma, az éposz vagy a líra. Ez azt bizonyítja, hogy az olvasó közönség, a tár-

sadalom képeinek csekélyebb fontosságú változásai iránt is érzékeny, ezek is nyomot hagynak rajta, alakítólag, módosítólag folynak be rá. Ez a közvetetlenebb viszony, ez a szorosabb összeköttetés szükségkép arra utalják a prózai költészet történetiróját, hogy nagyobb figyelemben részesítse a társadalmi életnek oly jelenségeit is, melyek mellett az úgynevezett magasabb műágak krónikása gyorsabban siethet tova. Innen kellett már nekem is nagyobb gondot fordítanom és több teret szánnom a régi magyar társadalmi és művelődési élet fejlődésének, s különböző korokat és különböző rétegeket jellemző vonásainak ismertetésére. Ez irodalommal és termékeivel kapcsolatos történeti és eszthetikai kérdések nagy részére csak ilyen módszerrel kísérrelhettem meg a feleletet.

Számot kellene még e helyt, legalább röviden, forrásaimról is adnom. A ki tárgyammal, ennek egyes részleteivel foglalkozott, látni fogja, hogy egyebet is kellett tennem a történeti, belső fejlődés kimutatásánál egyes adatok, könyvek, irányok között, a kapcsolat fejtegetésénél a magyar élet múlt századokbeli képe és olvasmányai között, az összeköttetés ismertetésénél a külföldi és hazai irodalmak között. Régi szellemi életünk termékei közül nem egyet, mint kódex-irodalmunknak a tárgyaltam körbe eső emlékeit, oly oldalról kellett ismertetnem, melyre nézve alig támaszkodhattam

mások dolgozataira. Sok mindent magamnak keresnem ki könyvtárakban és levéltárakban, magamnak olvasnom át először, hogy tárgyamát lehető teljességben dolgozhassam fel. Először kellett foglalkoznom a magyar poetikai műneveknek, különösen a tárgyam körébe esőknek, történetével is. A kezdet nehézségei bizonyára különösen meglátszanak munkám e részletein; de abban a meggyőződésben levén, ily hogy irányú és tárgyú vizsgálatok nélkül egy magyar költészettan megírása lehetetlenség, tenni akartam e tekintetben is, a mit tudtam. Mindezek érintésével nem ajánlani akarom könyvemet; ellenkezőleg: inkább csak némi mentségül hozom fel hosszú késedelmeskedésemre s munkám fogyatkozásaira.

A anyagra, melyből dolgoztam, nem akartam újra meg újra jegyzetekben, szó szerint való ismétlésekben és idézetekben hivatkozni. Szép-prózánk régibb termékeiből, melyekhez bajosabb a hozzáférés, a fejtegetésekhez szükséges kisebb mutatóványokat inkább a szövegbe illesztettem. Azt a kevés helyet, melyet a mutatóványok elfoglalnak, véleményem szerint megsszolgálják azzal, hogy a stílfajlódásra vonatkozó észrevételeket érthetőbbekké, világosabbakká teszik s némi ellenőrzésekre is könnyű módot nyújtanak. Inkább a jegyzetekkel takarékoskodtam. Kerültem a forrásokra való szakadatlan utalgatást is. Jól tudom,

hogy ezzel szakemberek előtt ártottam munkám használhatóságának; de tudom azt is, hogy ha tanulmányaim eredményét magával az apparátussal bocsátom közre, megnehezítettem volna útját a nagyobb közönséghez. A tudomány magyar munkásaira nézve pedig, kik kutatásaik eredményét még nem igen adhatják át hivatott népszerűsítőknél, kétszeresen fontos, hogy az olvasó közönségnek minél szélesebb rétegeivel keressék — legalább keressék! — az érintkezést.

Budapesten, 1886. október 3-ikán.

Beöthy Zsolt.

Aláírási felhívás

A Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó vállalatára.

Negyedik cyklus. 1884—1886.

A Magyar Tudományos Akadémia a folyó évvel Könyvkiadó Vállalatának új cyklusát indítja meg. Feladatát nem látja kimerítve, s a mi kulturális viszonyaink között nem is láthatja, a tudományoknak szakszerű s csupán a szakkörök érdeklődésére számító művelése által. Nemcsak gazdagítani törekszik a nemzet szellemi kincses házát, hanem a szónak minél igazabb értelmében, nemzeti tudajdonná tenni azt. Munkássága ennél fogva, a tudományok önnálló művelése mellett, *tudományos ismeretek terjesztésére, a tudományos előadás művészi és népszerű formájának kiképzésére is irányul.* A Könyvkiadó Vállalat erre a nagy, nemzeti jelentőségű célra törekszik. Oly eredeti és fordított munkák kiadását határozta benne, melyeknek megválasztásában *irodalmunk legszembetűnőbb hiányainak betöltése és a művelt közönség szükségleteinek kielégítése a fő szempontok.*

Első felhívásának kibocsátása óta a legkitűnőbb munkák hosszú és becses sorát, a *tudomány klasszikusainak* egész kis könyvtárát adta a magyar közönségnek. *Az ó-kor klasszikus népeinek története,* politikai, társadalmi és művészeti élete világhírű művek teljességében ismertetvék. *A világirodalom története* kitűnő monographiákban kezdve meg a francziával és angollal. *A magyar nyelvészet legfőbb kérdései* alapvető dolgozatokban tárgyalva. *A philosophia* jelenkori irányai, *a politikai, jogi és közgazdasági tudomány* újabb vívmányai, felfogása és eszméi tanulságos munkák egész sorában mutatva be. E gazdag könyvtárban ott vannak *Macaulay, Carlyle, Mommsen, Curtius, Thierry Amadé és Symonds* történelmi, *Lewes és Stuart Mill* bölcséleti, *Boissier, Nisard és Taine* irodalmi, *Goethe* költői, *Müller* nyelvtudományi, *Bluntschli, Gneist, Laveleye és Todd* politikai, *Maine Sumner és Carrara* jogi, *Leroy-Beaulieu* pénzügyi munkái: az eredetiek közt *Arany János* prózai dolgozatai, *Hunfalvy Pál* és *Vámbéry Ármin* ethnographiai s nyelvészeti műve és *Pauler Tivadar* adalékai a magyar közjoghoz.

Az erkölcsi siker, melyről e sorozat tanuskodik, megfelelő külső eredménnyel párosult. Az Akadémia nemcsak a reá háruló kötelesség érzetével teljesítette feladatát, hanem azzal az örömdetes és biztató meggyőződéssel is, hogy a nemzeti művelődésünkre oly fontos vállalat a magyar közönségnél méltó fogékonyságra talált.

E kötelességérzettel és e meggyőződésben indítja meg a vállalatnak új, már negyedik cyklusát s értesíti a közönséget programjáról. Az említett általános szempontokon kívül, főleg a történelmi és irodalmi sorozatba felveendő munkák kijelölésénél, a Könyvkiadó Bizottság tekintettel volt arra, hogy az eddig kiadott művekhez az *újak, tárgyakra nézve, folytatva vagy kiegészítve csatlakozzanak.* A jog- és államtudományi sorozat összeállításánál pedig figyelembe vette a *gyakorlati élet némely igényeit is,* melyeknek a tudomány szempontjából való kielégítése nem esik a Könyvkiadó Vállalat feladatán kívül.

Az új folyamnak ez irányelvek alapján összeállított programja a következő:

Első sorozat. Történelem.

Mac Carthy: *Korunk története.* Angol eredetiből fordítja Szász Béla. Három kötet.

Ranke Leopold: *A római pápák, egyházuk és államuk a XVI. és XVII. században.* Fordítja Lehr Albert. Első kötet.

Symonds: *Az olaszországi renaissance művészete.* Egy kötet.

Thierry Amadé: *Római történet az ötödik században.* Fordítja Öreg János. Három kötet.

Vámbéry Á. *A török faj ethnologiai és ethnographiai tekintetben.* Egy kötet.

Második sorozat. Irodalom.

Alexander Bernát: *Kant.* (Eredeti.) Második kötet.

Beöthy Zsolt: *A szép prózai elbeszélés a régi magyar irodalomban.* (A Kisfaludy-Társaság pályázatán jutalmat nyert eredeti munka.) Első kötet.

Heinrich Gusztáv: *A német irodalom története.* (Eredeti.) Első kötet.

Dante Divina Commediájából. *A pokol.* Szász Károly fordításában. Egy kötet.

Taine: *Az angol irodalom története.* Fordítja Csiky Gergely. Negyedik és ötödik kötet.

Harmadik sorozat. Jog- és államtudomány.

Concha Győző: *Újkori alkotmányok.* (Eredeti.) Első kötet.

Gide Pál: *A nők joga.* Két kötet.

Lavergne Leó: *A mezőgazdaság Angliában, Skóciában és Írlandban.* Fordítja Beksics Gusztáv. Egy kötet.

B. Krafft-Ebing: *Törvénytiséki lélektan.* Fordítja dr. Schwarzer Ottó. Egy kötet.

A könyvkiadó vállalat első sorozatából évenként *nyolczvan* ív, a másodikból *hatvan* ív, a harmadikból *ötven-hatvan* ív, angol díszkötésben fog 20—30 íves kötetekben megjelenni.

Az első sorozat egy évfolyamának ára *négy*, a második és harmadiké *három-három* forint. Ezenkívül az angol vászonkötésért *kötetenként 40 krajczár* fizetendő.

Egy-egy évfolyam aláírási ára előre bérmentve küldendő, ily cím alatt: *Hornyánszky Viktor, akadémiai könyvkereskedése Budapest, az Akadémia épületében.*

Az aláírás egy sorozatra is elfogadtatik, de három évre kötelező.

Az évi illetmény ezentúl minden esztendő november havában küldetik szét, esetleg már tavasszal.

ELSŐ FEJEZET.

LEGENDÁK ÉS PÉLDÁK.

ELSŐ FEJEZET.

LEGENDÁK ÉS PÉLDÁK.

I.

A legendákról általában.

1526, épen a mohácsi veszedelem éve van alája jegyezve nyelvünk ama régi emlékének, melylyel a magyar költői próza történetét megkezdhetjük. *Barlám és Jozafát* legendája ez, a középkor legnevezetesebb vallásos regénye, melynek régibb magyar szövegét a Kazinczy nevét viselő, másolt kódex (iratott 1526, 1527 és 1541-ben) őrizte meg számunkra. A syriai görög szerzetes, ki e legendát írta, nem világi mulatságra, nem henye időtöltésre szánta, hanem ájtatos érzések ébresztésére, lelki gyakorlatok vezetésére s a remete-élet megkedveltetésére. A jámbor francziskánus barátnak, ki a magyar szöveget készítette, vagy legalább e másolat rideg gót betűit a kicsiny papírlapokra vetette, bizonyára szintén ez volt a fő célja vele. De míg a keleti képzeletnek e tarkább, élénkebb színű világában járt, melynek érdekes helyzetei, változatos folyása és szép parabolái elűtnek a legendás könyvek csodatételeinek és kinszenvedéseinek véghetetlenül egyhangú sorozatától, az ő világtól elfordult lelkébe is utat találhatott a szépen való nyájasabb gyönyörűség. Az élvezetnek e neme új és meglepő előtte; nem tudja elhallgatni. Odaírja a legenda elibe

e szavakat: »Úrnak nevébe kezdetik az Szent Barlámnak élete; kérem azért én, ki ezt írtam, mindazokat, kik ez könyveket olvasandók, hogy szeretettel olvassák, mert igön szép.«

Barlám és Jozafát története e szerint irodalmunk fejlődésében mintegy átmenetet képez a vallásos munkákról a költői prózára. Amannak neve alatt emezt nyújtja. Előtte foglalnak helyet a fejlődés folyamában középkori legendáink, melyek kevés kivétellel szintén prózában vannak írva. Ezek közé sorozva találjuk Barlám életét is, vagy jobban mondva: az ő példázatainak s Jozafát királyfi megtérésével kapcsolatos csodáknak gyűjteményét.

A szentek történetei, melyek a legendák tárgyát képezik, legnagyobb részt kétségen kívül az izgatott képzelet alkotásai. Keletkezésöknek módja eredetileg majdnem ugyanaz, a mi általában a népies elbeszéléseké, mondaké, époszoké. Csakhogy alakulásuk főtenyezője a keresztén, vallásos rajongás. Ez által ihletve látott a képzelet megnyilatkozott egeket, csodákat és angyalokat. Heve a való magjából csoda-virágokat fakasztott és érlelt. Hősei nem a harczmezők koszorúsai; azonban ők is győzők: kik legyőzték saját szenvedélyeiket és a világ kísértéseit. A nagyító, izgatott, eszményítő képzelet színezte ki a jók cselekedeteit, a hitvallók hűségét, a nagyok alázatosságát, a hősök bátorságát s a vértanúk megadását. Elkísérte őket dicsőséges vagy szánalmas útjokon halálokig s utánok tekintett az örökkévalóságba. Világi és vallásos mondák keveredtek egybe a valóval; a népies epika módjára alakultak, változtak, összefűződtek, bővültek gyakran századokon át, mígnem vagy a pápai inkuizitorok, kiknek tiszte adatokat gyűjteni a szentté avatás alapjául, vagy valamely nagyobb tekintetű egyházi író följegyezte őket, s ezzel

a monda-kör a vallásos történet kiegészítő részévé lett. Ekként szolgálta, a művészetnek majdnem valamennyi ágával együtt, a népies epika is a vallást. Igaz, hogy a legendák, melyekre a római egyház tekintélye a hitelesség pecsétjét nyomta, a való előadásai gyanánt jelennek meg. Az is igaz, hogy írásba foglalóik nem a költői népszellem kiválóbb képviselői voltak, mint a naiv époszok gyűjtői; sőt többnyire a krónikások szárazságában, a hivatalos okiratok alaktalanságában, a dogmai és erkölcsstani vonatkozások áradatában keresték egyfelől a nagyobb hitelesség bizonyítványát, másfelől a rideg tartalomnak megfelelő komoly formát. Azonban mindezek daczára az egész irodalom forrása, keletkezésének módja s nem egy, kivételt képező terméke, megengedik, hogy a költészet történetírója is vessen rá egy pillantást. Nemcsak a verses, hanem a prózai legendák roppant tömegében is akadunk számos olyan lapra, mely gyönyörködtető; írójok, tárgyának hatása alatt, oly kifejezésre törekszik, mely élénkebben ragadja meg az olvasó képzeletét. Öntudatlanul közelednek a költői stílhez.

A legendáknak nagyobb része eredetileg a középkor ama félezer évéből való, melyben a klasszikai népek irodalma már be volt fejezve, az újaké még nem kezdődött el. Mikor a Kr. után negyedik és ötödik században Róma, Konstanczinápoly és Alexandria zagyva, romlott társaságát az utolsó görög és római regények, a milesiák, szórakoztatták, Heliodorus, Petronius Arbiter, Longus és a többiek, az egész régi világ már sírja felé közeledett. A keresztyén-ség és a barbárok, az erkölcsi és az anyagi erő képviselői taszították bele. A nagy forradalom, mely fenekestől felforgatott mindent, egyszerre fosztotta meg trónjuktól a görög-római isteneket, császárokat és költőket. Az új vallás

mély gyökereket vert s uralkodóvá lett; a nyugoti birodalom a népvándorlás ostroma alatt összeroskadt; szívében és provinciáiban hosszabb-rövidebb életű vándor-birodalmak alakultak; a barbárok durvább erkölcesei hatották át a rómaiak mesterkéltén finom életmódját, s kemény szavaik, kiképzetlenebb formáik fölforgatva nyomultak be a latin nyelv mesteri épületébe. A civilizáció délről és délkeletről északnyugatra vonúlt. Az álladalmi, vallási és társas élet új alapokat, vezérelveket és formákat nyert s a szellemek átalakulása teljessé lett, mikor a mívelt világ egységét nem a római császár katonai, hanem a pápa szellemi hatalma képviselte. A régi világ magával temette romjai közé irodalmának azt a legfiatalabb ágát is, mely már fattyu-hajtásnak, az elsatnyulás eredményének tekintetett: a prózai regényt. Elpusztult, feledésbe merült ez halhatatlan előzményeivel, az egész klasszikai költészettel együtt, s az eszmevilággal, melyet képviselt, a szellemmel, mely éltetője volt. Az emberiség új képében a győzelmes eszmék nyertek kifejezést. Főkép a keresztyén morál fensége és erélye volt az, mely leverte az érzéki élvezettant. Erre való visszahatás volt a spiritualizmus, melyet az ellentétek hosszú harcza rideg aszketizmussá fokozott. A szépnek régi kultusza kialudt s a művészet a római katakombákban új bölcsőkorát élte. A vallás tételei, eszméi, példái hirdettek az emberi szellem egyedül méltó táplálékai gyanánt. A költői tárgyak, melyeket a népvándorlás nagy harcrai nyújtottak, a népek ajkán élő mondáknak hol vékonyabb, hol izmosabb szálaival húzódtak keresztül e századokon, mígnem hatalmas alkotásokká tömörülve elfoglalhatták az új irodalmak történetének első fejezeteit. A tulajdonképeni műveltség e korban tisztán vallásos volt; az írástudás a kolostorokba szorúlt. Az irodalomnak, egész a tizenkette-

dik századig, jóformán csak vallásos tárgyú emlékei vannak. Ezek is görög és latin nyelven, minthogy az új nyelvek még az alakulás forrongó szakát élik. Vallásos fejtegetések, dogmatikai vitázó munkák, biblia-magyarázatok, szentbeszéd, imádságok és legendák.

Ez utóbbiak sorakoznak az elbeszélő költészet képviselői gyanánt a keresztyénség nagy éposza, az evangéliom körül. A keresztyén szellem megvetéssel fordult el a gyönyörök, kalandok, szerelmek, dorbézolások képeitől, melyekkel a klasszikai epika utolsó divatja tele volt. A nagy szenvedéseket, melyeket a pusztító turáni és germán seregek, hunok, vandalok, gótok, magyarok, magukkal hoztak, a legdicsőbb szenvedőnek isteni példája s a megváltás fenséges tana enyhítette. Lelki gyönyörűséggé lettek oly dolgok, melyek néhány századdal korábban esztelenségnek tartattak s csak borzalmat ébresztettek volna. A vértanúság, a hitért való kínzás irigyelt dicsőséggé lett, a test sanyargatása titkos élvezetté, a szegénység a legdrágább javakkal kecsegtetett, s a magány az égieknek üdvözítő társaságába vezetett. Az egymásra toluló csapások között a vigasztalás kiapadhatatlan forrását nyújtotta a legnagyobb szenvedőknek dicsősége, s ez a legerősebb kapcsok egyike volt, mely a középkor népeit a keresztyénséghez fűzte. A kevés örömmel szolgáló időkben az emberiség tiszteltjei, bámult hősei és magasztalt példányképei a szentek lettek, polgárai ama másik világnak, melynek nyugalomára, boldogságára mindenki vágyott. Ezeknek pályája tanította a vigasztaló igazságot, hogy e siralom völgyén keresztül az út az örök dicsőség hazájába vezet. Az éltető hit és lelki erő, rajongó lelkesedés csodái a természetfölötti világ jelenéseinek hirdették, s az emberiséget nehéz sorában boldoggá tette a tudat, hogy isten keze mindenütt

jelen van, a választott szentek mindenütt öröködnék fölötté, s övéiken csodával is készek segíteni. E hitet ezer és ezer példa, a legendáknak roppant tömege táplálta. Már a negyedik században Szent Athanázius, ki a keleten elterjedt arianizmus ellen Rómában keresett támogatást, olaszországi tartózkodása alatt megírta ama kor legnevezetesebb coenobitájának, Szent Antalnak életét. Kívüle Toursi Gergely és mások is számtalan legendát szerzettek s szedtek össze, melyek a *Vitae Patrum*ban foglaltattak egybe. Követőket sokat találtak. A hívők pedig mohón lesték a boldogító szent meséket papjaik ajkairól, s a korábbi szerzeteseknek, kik elvonúltak a világtól, éjjeli s nappali álmuk a szentek dicsősége volt, kiknek történeteit írták és olvasták.

II.

Magyar legendák. — Fordítók, másolók, olvasók.

Magyarország középkori kultúrája is megfelel e képnek: részesség volt az az egyetemes keresztyén művelődésben. Irodalmi emlékeiben sajátos nemzeti eszméket, emlékeket, vonásokat alig találunk. Alapítója Szent István volt, az apostol király, kiről legendája mondja, hogy: »mél-tán kell ez dicsőséges Krisztus Jézusnak választott vitézét es confessorát jelessen ez szegén magyarországbeli nyomorúlt népnek dicsérni, tisztolni, kiknek uristen keráli méltóságul es apostol gyanánt adá, hogy mind tanuságával es jó életének példájával tanojtaná, igazgatná, ótalmazná es az erek idvességnek utára vonná.« Az első útmutatók idegen, német és különösen olasz papok voltak, kik az evangéliomot csak tolmácsok segítségével hirdethették. Így nagyon valószínű, hogy az első megtérteknek mintegy tipikus példája volt a két felé áldozó Géza fejedelem, s a nemzetet valósággal csak a második és harmadik térítő nemzedék, mely »az új csodát a vérivó magyarnak régi nyelvén beszélte,« avatta valóban keresztyénné. Külsőleg azonban a keresztyén egyház imponáló gyorsasággal szervezkedett. Püspökök osztották az áldást a megtérteknek s a pogány fölkelők ellen induló seregeknek. Pompás egyházak emelkedtek a királyok kedves városaiban. A papoknak egész serege magyarázta a Miatyánkot és Hiszekegyet a kisa-templomokban, melyekbe tíz falu népét rendelte össze.

a második szent király törvénye. A hegyek ormain, erdők rengetegeiben apátságok adtak menedéket a bujdosóknak és nyomorútnak. A nemzetet a meglepetés, a politikai belátás s a hol elkerülhetetlen volt, az erőszak megtérítette. Keresztyénné lett, s alig egy század múlva pogány, keleti atyjafiai ellen vérével is megpecsételte hitét. Hogy gyakorlatibb, józanabb természete a vallásos elmélyedésben s elragadtatásban jutott-e oly messzire, mint a nyugoti és déli népeké, annak vizsgálata nem tartozik ide. Lehet, sőt valószínű, hogy nem jutott; de a ránk maradt művészeti, archaeologiai és irodalmi emlékek azt bizonyítják, hogy legalább a magyar középkor régibb századain át a mi püspökvárainkban, apátságainkban és monostorainkban uralkodó eszme-, képzelet- és érzésvilág, hit és életmód teljesen hasonló volt a külföldéhez.

Némely szerzetes-rendek maradtak legtovább hívek hozzá. Ezek voltak azok, legelőször a benedek-rendiek, majd a következő századokban a premonstreiek és cisterciek, azután a pálosok, dominikánusok, augustinusok, ferencziek és karthauziak, — ezek voltak, kik népünkkel a keresztyén felfogás túlzásait s egyszersmind gyakorlati jótékonyosságát legmélyebben és legsűrűbben éreztették. Ép úgy templomaikban, mint szántóföldjeiken és gyümölcsöseikben, iskoláikban és műhelyeikben, kórházaikban és könyvtárak czelláikban. A nagyok udvaraiban is az énekmondó mellett, kinek szava elhangzott, megjelent a barát, kinek írása megmaradt. Utóbb, mikor az egyháziak fegyelménélünk is rendkívül meglazult s Apáti Ferencz deák méltán pengette ellenök csúfolódó rímeit:

Igen kevés hajók, számtalan jószágok,
Erős regulájok, kevés zsolozsmájok,
Bársonyos szolgálók, fekete kápájok
Az apát uraknak;

mikor a renaissance a mi főpapságunk lelkét is oly irányba térítette, mely sok tekintetben ellentéte volt a régi, aszketikus szellemnek: ez végső menedéket csak egynémely kolostorban, a pálosok, dominikánusok és francziskánusok közt talált. Ezek legtovább megőrizték életökben a szigorú fegyelem hagyományait s közülök váltak ki a régi theológiának nevezetes képviselői: Pesti Gáspár és Bánfi Gergely, Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát. E szerzetek tagjai voltak a legelső magyar írók, kiknek munkája korunkra maradt. Ők írták, fordították, rövidítették, kompilálták, egy szóval készítették mindazt a sok szent iratot, melyre szükség volt. Tőlük került valamennyi középkori magyar kódexünk. Ők dolgoztak a nép számára, melyet a maga nyelvén kellett tanítaniok, s melynek magyar imádságokra és énekekre vala szüksége. Ugyancsak ők nyújtottak olvasni valót lelki gyakorlatokra saját testvéreiknek: a kolduló szerzetesek közül, kiknek nagy része a föld népéből került, bizonyára sokan nem tudtak latinul. Nekik kellett különösen gondoskodniok lelki táplálékról »hugaik«, a »szűzek«, »Krisztus jegyösi« számára, a hogyan az apáczákat írásaikban nevezni szokták.

E testvéri szolgálatkésztség nemcsak a szűzek lelki épülésére volt befolyással, hanem igen nagy fontosságúvá lett középkori nyelvünk és irodalmunk ismeretére is. A női gond, féltékenység és ügyesség őrizte meg ugyanis régi vallásos irataink közül majdnem a legnevezetesebbeket, melyek mintegy anyai őrszem alatt éltek túl sok század zivatarait. Mikor a XVI. században, a török hatalom és garázdálkodás terjedésével, a szerzetes nők hazánk alsó vidékeiről Nagyszombatba vonultak, könyveiket legféltősebb kincseik gyanánt vitték magukkal és mentették meg. Fontos kódexeinknek legnagyobb része apáczák számára

készült, az ő birtokukban volt és maradt meg. Így a Virginia-, Winkler-, Guary-, Lányi-, Vitkovics-, Kazinczy-, Teleki-, Lobkowitz-, Weszprémi-, Nagyszombati-, Pozsonyi-, Tihanyi kódex clarissák számára iratott; a Cornides-, Horvát-, Kriza-, Bod-kódex, a Példák könyve, Szent Domonkos élete, a Margit-legenda és a Könyvecske a sz. apostoloknak méltóságáról dömések számára; az Érdy-kódex karthauziak számára; a Gömör-y-kódex pálosok számára; kétségkívül apáczáknak voltak még szánva Szent Krisztinaélete, az Érsek-ujvári, Debreczeni, Nádor-, Jordánszky- és Thewrewk-kódex.

Ez ereklyéknek megfakúlt hártya- vagy papír-lapjait forgatva, önkénytelenül feltűnik szemeink előtt régi nőkolostoraink képe, melyeknek lakói az egész középkoron át legbuzgóbb olvasók voltak. Íróknak nem volt soha fogékonyabb és hálásabb közönségök, melynek egész lelki világa felett oly korlátatlan hatalommal uralkodhattak volna, mint e »test nélkül lakozó sororok« a szent munkák készítőinek. Egész életök úgy vala rendezve, hogy gondolataiknak éjjel-nappal amaz eszménynyel kelle foglalkozniok, melyet a kegyes irodalom termékei, különösen a legendák festettek előttök. Magyar kódexeink is nem egy tanúságot nyújtanak ez életmód érdekes részleteire nézve; így találkozunk bennök Szent Bonaventurának hugai számára írt könyvével, Szent Jeromos regulájával, Szent Bernát mondásaival, a clarissák ordinariumaival, apáczákhöz intézett egyéb beszédekkel és intésekkel. De leggazdagabb mégis adatokban a Margit-legenda, mely szorosán Szent Margit életére és csodáira vonatkozik ugyan, de ezekben gazdag és érdekes képét festi az egész kolostori életnek.

Közülünk a legelfogulatlanabbak sem méltathatják többé az önmegalázódásnak, a test és világ megtagadásának e teljességét, melylyel egykor királyoknak, nádorok-

nak, hercegeknek, ispánoknak szőrruhába öltözött leányai igyekeztek a nép előtt megfosztani a nyomort borzalmaságától. Az éjféli harang veternyére ébreszti a szűzet, kinek sűrű rácsos, kis ablakán még késő este is hangzott ki a *Salve Regina*, melyet nagy szóval és siralommal énekelt, mígnem elszenderedett. A templomban fáklya-világnál végzi első imádságát, azután nyugoszik egy keveset kemény fekvő helyén, vagy, ha tán vezeklő napja van, csak a kőre terített gyékényen. Már hajnalban ismét megtér imádságira mind miséig, melyet ló- vagy tehénszörből készült ciliciumában, térden állva hallgat végig. A Megváltó szenvedéseire emlékezvén, fájdalommal nem egyszer könnyekben tör ki s vélmát és kendőjét tele sírja. Leborúl a karban a szent kereszt oltára előtt; fejét a földön nyugtatva, elfeledkezik a világról, míg egy testvér, a sekrestyés soror, ki Szent Dávid zsoltárait olvasta mellette, szeliden magához nem téríti. Házi dolgai után kell sietnie. Öltözködésre, maga csinosítására sem ideje, sem eszközei. A középkor úri asszonyainak annyi titkos kendőző szere, megvetés és utálat tárgya nála. Még a mosdást és fésülködést is hivalkodásnak tartja, s köntöse, kápája mennél foltosabb és óbb, annál tetszetősebb előtte. A mi drágasággal hazúlról fölkeresik, az mind a templomé; most egy ereklövetartó, feszület, színes ablak kerül belőle, majd a lombardiai mester bére, ki új oltárt épít. Neki magának meg a mi kedves, féltős holmija csak van, mind belefér a kulcsos ládába, mely térdeplője mellett áll: szőrruhák, vasöv, vessző, szeges lábravaló, a vezeklés eszközei karácsonra, nagyhétre, Mária és az apostolok ünnepeire.

Ideje imádság és munka közt van megosztva. A miséről a konyhába siet, hogy vizet hordjon és tüzet rakjon; vagy a betegek házában, az infirmariában, szor-

galmatoskodik a nyomorútlak körül, fejöket és lábokat mossa, hajokat nyírja; vagy egyebütt keresvén foglalatosságot, gyapjút mos és fon. Nyáron a kertben seper, tisztít, öntöz és ültet; télen a kisdedeket tanítja ábéczére és Ave Mariára. Az asztal előtti fohászkodás hozza össze újra testvéreivel. Ebédjük alatt, mely legtöbbször halból, rákból, gyümölcsből áll, szintén nem feledkezhetik el a lelkiekről. A refectorium falairól Jézusnak, Máriának, avagy a szűzek »atyjának«: Szent Domonkosnak vagy Szent Ferencznek képei tekintenek le rájuk, melyek benn a capitulumházban »irattak.« A lectrix soror sem enged lelköknek pihenőt: fejezeteket olvas a bibliából, melyet talán egy testvér-szerzet tagja az ő számokra fordított le. Ebéd után kézi dolgot tesz vala, jelesül szentegyházhoz való dolgot, mívet és szenteknek ereklyékhez való ékességeket — beszél a Margit-legenda. Míg himzése fölé hajolva dolgozik, képzelete folyton keresztekkel, csillagokkal, a titkos értelmű rózsával és jegyekkel foglalkozik. Ha munkája közben a »mívelő házban«, ajakán meg-megzendül egy-egy himnusz dallama, megrettenve hagyja abba, mert ez órákra veszteg-ség-tartást, silentiumot fogadott. Majd térdeplőjére borúlva rója le a magára vállalt penitencia egy részét; e vezek-lés gyakran a megbódulásig hosszú: ezer Miatyánk, ezer Ave Maria, ezer Veni Sancte. Fölötte Szent Jeromos képe, melynek különös hatalma van az incselkedő ördög ellen. Kábúlt fejjel keres társakat, hogy mielőtt az alkony beköszönt s vecsernyére hívják, a szentek történetéből is olvasson valamit. Olykor csak ketten, kik jobban vonzódnak egymáshoz, mélyednek bele a szent tanításokba, mint Margit királyleány és Erzsébet, Bodoméri Tamás ispán leánya, kivel mindig egy könyvben tanolnak, olvasnak vala. Máskor többen gyűlnek össze s hallgatják a

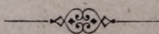
nagy példákat. A többször említett legenda a margitszigeti dömés klastromnak következő iratairól emlékezik: Szent István, Szent Imre, Szent László királyoknak és Szent Erzsébet asszonynak élete, Szent Dávid zsoltára; ezeket olvasta a fejedelmi szűz, s hallgatta szent atyák életét, mint Szent Jeromosét, egyéb szenteknek legendájakat, példákat, jelesen Asszonyunk Mária példáit, csodatételeit, Szent Jakab mártírnak kínját s az evangéliomot. Olvasás közt szólal meg a vecsernyére hívó harang s újra templomi szolgálat következik. Completa után a refectoriumba vonulnak s térden állva fogadják mestereiknek vesszővel sújtó kezéből a disciplina gyönyörét. Megveretve, kimerülve, de titkos örömmel szívében siet dormitoriuma felé a szegény szűz. Még csak kedves állatkáinak vet eledelt, a lábai körül mászkáló süldisznóknak, melyeknek töviseiből egykor ünneplő öve fog készülni. Ágya előtt újra imádkozásban találja a leszálló éj.

Így telnek napjaik. Látogatások nem zavarják őket: csak a provincialis jelenik meg néha, vizsgálatot tart s bőjtöket rendel az anyaszentegyház és a szerzet rendes böjtnapjain kívül is. Ha rokonaik néha hírt hoznak a világról s a kolostor locutoriumába hivatják őket, csak istenes életre serkentő intéseket hallhatnak tőlök; a fátyolt öltött fejedelmi szűz ép úgy békére és szeretetre inti hadakat viselő atyjafiait, a királyokat és hercegeket, mint a nemes ház gyermeke pörlekedő feleit. Gonosz napokban bekopogtat az ördög is kísértéseivel s a betegség nyomorával; amazt legyőzik, ezt istenre bízzák. Minden törekvésök elérni a régi szent atyák tökéletességét: istent szeretni, önnön-magát megutálni, senkit meg nem utálni, senkit meg nem itélni.

De még egy foglalatosságuk érdemes az emlékezetre. A szent iratoknak, melyek ránk nézve fontosabbak nyelvek mint eszméik által, — ezek a középkori magyar kul-

túrának csaknem kizárólagos írott emlékei, — nemcsak olvasói és őrei voltak, hanem terjesztői és másolói is. Regulájok is kötelezi őket erre. »Könyveket olvasván vagy írván, térdeteket megnyomják,« mondja Szent Jeromos regulája a Winkler-kódexben. A mi szabad idejük marad, azt a szorgalmasabbak és műveltebbek közülök írással töltik. Az akkori apró, egyforma, festegető írás nagyobb munka volt a mai betűvetésnél. Hosszú hónapok, néha évek kellettek hozzá, míg egy könyvvel elkészülhettek, kitartó gonddal vezetve a nád-tollat, rajzolgatva a hártya- vagy papírlapra a kicsiny betűket, veressel festve a címeket. Apácza-másolót az írásból vagy tizet lehetne kimutatni. Kettőnek a nevét is ismerjük e szorgalmas és »okos szűzek« közül, kik éjjelenként dolgozva, mécsvilággal siettek mennyei jegyesök elé. Az egyik Sövényházi Márta, ki 1530-ban dolgozott s az Ersekujvári kódex első részét, körülbelül felét írta, valószínűleg clarissa apácza volt. A másíknak nevét s a rá vonatkozó adatokat Volf György kutatásainak köszönjük. Ez egy előkelő ház gyermeke, melynek tagjai az arany bullától körülbelül a bécsi békeig főméltóságokat viseltek: Ráskai Lea, dömésrendi apácza valamelyik pest-vidéki kolostorban, talán a margit-szigetiben. Jól tudott deákul s korának egész műveltségével bírt. 1510 és 1522 között dolgozott, írva a Példák könyvének első felét, a Margit-legendát, a Cornides-kódexet, Szent Domonkos életét, s a Horvát-kódexet, tehát legnagyobbbrészt legendákat s a szűz anyáról szóló elmélkedéseket.

Ime a magyar középkori elbeszélések olvasó közönsége, helyök a közművelődésben, viszonyuk a kor szelleméhez, terjedésök módja és eszközei, s egyszersmind hatásuk az életre.

III.

Szent Ferencz és Margit legendája s a legendáriumok. — Milyen volt nyelvök?

Hosszú lenne valamennyi legendánkat külön ismerettni; még egyenkint való elősorolásuk sem tartozik ide. Csak a legnevezetesebbek legyenek megemlítve. Ilyen mindjárt az első, mely *Bódog Ferencz és társiról, önekik csudálatos mívelkedetekről* szól s az irodalomtörténetben Ehrenfeld-kódex név alatt ismeretes. E nagy munkát Volf, régi maradványaink legnagyobb részének kiadója, a legrégibb magyar könyvnek állítja s mindenesetre még 1450 előtt írottnak, melyet nyelvemlékeink közül csak a Halotti Beszéd, a Königsbergi töredék s Vér András menedéklevele előz meg; míg Toldy Ferencz kódexeink között a harmadik helyre teszi. Assisi Szent Ferencz legendájával nem e könyvben találkozunk egyedül magyar nyelven. A francziskánus barátok, a magyar középkor e szorgalmas írói, sokszor írták le saját dicsőségökre és épülésökre életét és csodatételeit »atyjoknak«, mely névvel minden szerzet a maga alapítóját szokta illetni, s ezen kívül csak Szent Agostont, kitől valamennyiök reguláját származtatják. Így a Ferencz-legendá különböző változatokban megvan a Simor-, Virginia-, Lobkowitz-kódexekben s másutt is.

Szintén külön teszük egy-egy írott könyv tartalmát Szent Domonkos élete, Szent Krisztina élete s a *Margit-*

legenda mely sok tekintetben valamennyinél fontosabb, bár nem tekinthetjük is többé Toldyval, korra nézve, irodalmunk második emlékének. Az elől csonka, hátul pedig befejezetlen kódex írója Ráskai Lea; keletkezésének ideje valószínűleg a XVI. század második tizedének eleje. Kétségkívül egy régibb, talán deák, legenda után készült, melynek anyagát az Umberto Blancus és Magister de la Corre, V. Innocentius pápa küldöttei, által gyűjtött adatok képezik. Ezek azzal az utasítással jöttek Magyarországra, Boldog-Asszony szigetére, »hogy ott megtudakoznának nagy erős bizonság alatt Szent Margit asszonynak szentséges életirül, csudatételirül; kit ez jámbor doktorok és kanonokok hiven mind megtönek, mend végig elvégezék, és hiven megírák, pápának bévivék, nekünk is írva hagyák, miképen jól látjátok, az ő legendáját.«

Ime a munka rövid tartalma: a fejedelmi vérből született apácza élete és csodái. Rövid, sivár, örömtelen és egyhangú élet volt ez, a minő egyhangú a csodatettek sorozata. Béla király és Mária királyné, dalmáciai bujdosásukban tett fogadásukhoz hiven, még beszélni is alig tudó gyermeköket, udvarmesternéjével, Bodoméri Olimpiás asszonynyal együtt, a domonkosrendi apáczáknak Szent Katalinról nevezett veszprémi kolostorába küldik. Margit, kit soror Katarina tanít olvasni, az isten félelmében s a világ megvetésében nevelkedik. Tíz esztendő korában költözik át abba a klastromba, melyet szülei építtettek a Boldog-Asszony vagy Nyulak-szigetén. Büszke szegénységére, rongyaira, és boldog sanyarúságában. Betegeket ápol, szegényeket segít, minden alacsony munkát végez, szent könyveket olvas, bőjtöl és imádkozik. Koronás ősei közül csak a szenteknek: Istvánnak, Imrének és Erzsébetnek emlékével foglalkozik. A politika azonban férjhezme-

netelét kívánná s a cseh király nagy tisztos követeket küld a tizenennyolcz éves szép szüzért. Atyja is unszolja e házasságra; de Margit mindebben csak az ördög kísértését látja s egy pünkösdi ünnepen felölti a fátylat. Hosszú s gyakran visszataszító részletei következnek kolostori életének: a bőjtölések, ciliciumok, szeges övek, éles vessző. Utolsó akar lenni az utolsók között; csak egyszer jut még eszébe, hogy királyleány: mikor meghallja, hogy atyja és testvére háborút viselnek egymás ellen, s ő imádkozik mindegyikökért. Minden vágya a vértanúság; kora halála: megdicsőülés. Holt testéből jó illat árad szét s feje körül glória jelenik meg. Csodái számtalanok: bűnösöket büntet, ördögöt űz, holtakat elevenít, betegeket gyógyít, közöttük a gyermek Kun László királyt is.

A legendának, melynek ez a vázlata, fő érdeke, nyelvén kívül, korfestő és erkölcsrajzoló részleteiben áll. A középkor sivár vallásos felfogását gazdag képsorozatban mutatja be. Adatot adatra halmoz, melyekből magunk elé képzelhetjük a régi magyar apácák foglalkozását, szenvedéseit, életét és egész eszmevilágát. Becsesek történeti és irodalmi vonatkozásai, főkép az utóbbiak, melyek régi irodalmunk több, már elveszett termékének őrizték meg legalább emlékét. Előadásmódja hű az életnézethez, melyet tolmácsol. Sohasem ékeskedő; de szabatos, rideg kimértsége mellett is hangzatos és nyugodtan folyó. Egyenletessége kétségkívül írói gyakorlatra és szigorra mutat. Kompilátora példa gyanánt láthatta maga előtt hőst, ki nagy és kicsiny dolgokban minden gyönyörűséget megvetett. Kene-tességében is rideg hangja csak néhány helyt látszik enyhülni, gyöngédebb színeket használni, mintegy közeledni hozzánk: Margit bánatának leírásánál atyjafiainak háborúskodása s István herczeg fenyegetett élete miatt, ezen kívül

még haldoklásának rajzánál. Amott a világtól elszakadt királyleány szívének utolsó dobbanásait festi övéiért, s ennek az ájtatosságnak a bele olvadó vérszeretet mintegy melegb, s ránk nézve valóbb és vonzóbb szint ad. Emitt meg az író lelkét, a legszentebb pillanatok emléke ihlette, melyeknek a szigeti kolostor régi falai tanúi voltak: választott szentjöknek, mindannyiok példaképének elválása, búcsúja, áldása, megdicsőülése. De az író fölindulásának hullámai elcsitulnak s csakhamar visszaesik a mindennapiságba. A csodák melyek Szent Margit sírjánál történtek: mindennapiságok. Ezeknek lesz nyugodt, cziczomátlan krónikása. Komolysága, illedékérzete nem ütközik meg oly kifejezések használatában, melyekkel mai világi író aligha élne. Tömött elbeszélésében csak ritkán szólaltatja meg személyeit; ilyenkor is a beszéltető elemet, az idézett részeket nem annyira a formának tetszetősebbé, élenkebbé tétele végett használja, mint inkább arra, hogy Szent Margit rajongó nyilatkozatait minél súlyosabbaknak és hitelesebbeknek tüntesse föl.

E kódexet, mint hihetően az Erdy-félét is, menekülő apácák vitték a XVI. századi magyar pápistaság fővárosába, Nagyszombatba; a múlt században került Pray György birtokába, majd Jankovich Miklóseba, s ennek gyűjteményével a nemzeti muzeumba.

Legnagyobb magyar legendagyűjtemény, sőt a legterjedelmesebb munka, mely a középkorból ránk maradt: a *névtelen karthauzi legendárium*a, az Erdy-kódex, mely az akadémia *Nyelvemléktár*ában két vastag kötetet (IV. V.) tölt meg. E könyvet már a protestans kor küszöbén, 1527-ben végezte be valamelyik délmagyarországi kolostorban írója, kinek czélja volt hatni általa »az egész Európát megrontott, s Magyarországra is eljutott, gonosz és

dögvészes lutheri eretnokség» ellen. A magyar néma barátoknak e kódex egyetlen irodalmi emlékek. Századunk elején, 1814-ig a nagyszombati érseki papnevelő-ház könyvtáráé volt; azóta a nemzeti muzeumé. Először ismertette az 1834-dik évi *Tudománytárban* Érdy János, kinek nevére a kódexet Toldy keresztelte el. Második része az egész egyházi év kilenczven főbb szentjének legendáit tartalmazza, az evangéliomokkal, epistolákkal és példákkal. A legendák itt nem önállók, valamint a magyar kódexekben általán ritkán, hanem többnyire szentbeszédbe vannak szöve. Az Érdy-kódex a szó szorosabb értelmében nem is tulajdonképeni legendárium, hanem prédikáció-gyűjtemény. Ez az alárendelés, ez a többé-kevésbbé szónoki formákba kényszerítés az elbeszélő legendának nem lehetett hasznára. Fő érdekét kétségkívül az a körülmény adja meg, hogy a magyar egyház által különösen tisztelt szentek történetei is, régibb magyar legendák és krónikák alapján, benne foglaltatnak. Így Szent Szaniszlóé, Szent László királyé, Szent István királyé, Szent Gellért püspöké, Szent Imre királyé (Imre herczegé), Szent Erzsébeté s Remete Szent Pál testének kihozatásáé Konstanczinápolyból a budai Szent János kápolnába. Ide sorozhatjuk még némileg a tizenegyezer szűz legendáját is. Mindezeket, az első és utolsó kivételével, Toldy Ferencz is kiadta egy gyűjteményben.

A másik, hajdan teljes passionalenak csak töredéke maradt ránk. Ez a *debreczeni legendárium*, melyet a Debreczeni kódexnek első, csonka része tartalmaz. Ferencz-rendi férfi vagy nő-szerzetesek írták s 1613—1661-ig Erdélyben, Kis-Kükölli, Maros-Torda, Torda-Aranyos és Alsó-Fehérme gyék összeszögellésének vidékén több birtokos kezén forgott; 1753 óta tulajdona a debreczeni kollegium könyvtárának, hol Kölcsey iratta le először titkon Kazinczy számára. Első-

nek ismertette Weszprémi István 1781-ben, utána Cornides Dániel 1787-ben, majd Podhradszky József és Horvát István (*Tudományos Gyűjtemény* 1832 és 1836). Kiadott Volf György bevezetésével a *Nyelvemléktár* XI. kötetében. Körülbelül egykorú a névtelen karthauzi nagy munkájával. Az egyházi év kezdetétől, vagyis Ádventtől Gyümölcsoltóig, tehát négy hónapra terjed s harminczkilencz legendát foglal magában. Ugyane kódexnek, mely hat különböző kéz írásából van összekötve, negyedik részét képezi alexandriai Szent Katalin prózai legendája, s az ötödik Szent Apalinéval kezdődik. A Katalin-legendának, de az első rész legenda-tárának is, Temesvári Pelbárt 1499-ben Hagenauban kiadott prédikációs gyűjteménye képezi forrását. Az első rész tizennégy legendája beszéd-alakban is van szerkesztve. — Egyes legendák előfordúlnak még a következő kódexekben: Peer, Virginia, Nádor, Cornides, Kazinczy, Teleki, Érsekújvári (ebben többek között Szent Katalinnak nevezetes verses legendája), Tihanyi és Sándor.

E legendák, az Ehrenfeld-kódexet kivéve, mind olyan szerkezetben, vagy másolatban maradtak ránk, mely a Jagellók alatt, vagy a protestans kor legelején készült. Mintha a középkor szelleme haldoklásának napjaiban összegyűjtötte s ránk hagyta volna emlékeit, hogy ne menjenek végkép feledségbe. Megismerjük ezekből eszményeit, melyek előtte hosszú századokig ragyogtak. A renaissance már elhomályosította őket, a reformáció pedig csaknem végkép eltemette. A legendák festik élénk legrészletesebben ez ideálokat, melyek a hit és szeretet csodáiban s szenvedéseiben összpontosúlnak. Az emberi sorsnak amaz ezerféle változásában, melyet leírnak, mindig ugyanazon érzés az uralkodó: az éghez való ragaszkodás s a világ megvetése. Ez teszi e történeteket magasztosságukban oly egyhan-

gúakká. Egyéni felfogásnak, eszmének, nyelvnek nyoma sincs bennök. Csak egy stílt ismernek: a bibliáét. Hősük mindig az »istennek embere«, homo dei, anthroposz theü. Pápák dicsősége, királyok küzdelmei a hitért, érsekek és püspökök jó cselekedetei, vértanúk halála, hitvallók szenvedései, barátok és apácák sanyargásai, az ördög kudarczai képezik tartalmukat, lehető sűrűn megtömve csodákkal, természetfölötti tüneményekkel és megfoghatatlan hatásokkal. Végtelen isteni félelem és emberszeretet nyilatkozik bennök; a legrégibbek és legszámosabbak közülök a világmegvetés tolmácsai: a szentek magányba vonúlnak s minden módon igyekeznek életüket sanyarúvá tenni; fekélyesek lábait mosdatják, betegeket gyógyítanak és holtakat támasztanak; az ördög megjelenik nálok kísértéseivel, de ők legyőzik; végül rendkívül vén korukban megjósolják saját halálukat. Engedelmeskedik nekik az egész természet, de különösen az állatvilág: Szent Helenust egy krokodil hátán szállítja át a Niluson, Szent Florentin juhait egy medvével őrizteti, Szent Makariust oroszlánok temetik el és ássák ki (a mi Teleki-kódexünkben is megvan.) Ez aszketikus legendák főkép a kolduló szerzetek körében lehettek elterjedve.

Hazánkba is nem annyira a szelidebb és józanabb szabályzatú benedekrendiekkel, kik mindjárt a nemzet megtérítésekor honosodtak meg, mint inkább a XIII. században beköltöző kolduló barátokkal, dömésekkel és ferencziekkel, találtak útát. Ez időben, midőn nyugaton a Mária-kultusz tetőpontját érte el, a szentek élete mellett különösen a Szűz Anya csodái képezték a legkedveltebb elbeszélések tárgyát. Szigorú szellemök sokszor tiszteletreméltó hátorsággal nyilatkozik koruk viszonyairól. A nemzet és egyházi rend sülyedése a Jagellók alatt keserű viszhangot ébreszt

nálok. Különösen a Margit-legenda s az Erdy-kódex írója ostorozza hevesen a világi és papi fejedelmeknek s a szerzeteseknek közromlottságát. »Szent István kedég — mondja a névtelen karthauzi az apostoli királyról szóló prédikációjában — sok nagy szentegyházakat es klastromokat rakattata kiket ez mastani jobbágy urak es nemessek felégetnek, elpusztojtnak es magoknak foglalnak, kiknek boszuállója az teremő úristen!« A főpapokat sem kiméli, mikor szemökre veti, hogy: »ez mastani országló es egyházbíró fejedelmekkel pokol, nem menyország telik bel.« Ime az erkölcsi érzés vakmerő őszintesége; ugyanaz, melylyel néhány évtized mulva Tinódi a pusztuló haza nevében mondta el keserű panaszait az ország nagyjai ellen.

A magyar szent elbeszélések forrásai legnagyobb részben az egyház nagy legendatárai voltak. Így különösen az Arany Legenda (*Legenda aurea*) főbányája az efajta történeteknek. Szerzője Voraginei Jakab, XIII. századbéli génuai dominikánus volt, kinek legendariumát, ép úgy mint Apulejus regényét, az *Arany Szamarat*, közkedveltsége miatt nevezték el aranyinak. Longfellow is e példák után nevezte a szegény Henrikről írt misztikus beszélyét arany legendának. Voraginei Jakab gyűjteményében, a szentek életein kívül, más mulattató elbeszélések is foglaltattak, Paulus Diaconusnak *Gesta Lombardorum*jából s egyéb forrásokból; innen magának az Arany Legendának egyik régi neve: *Historia Lombardica*. A magyar kompilátorok merítették ezen kívül másunnan is, régibb és újabb írókból; történeteik megvannak a Menaeákban, a *Vitae Patrum*ban, Lipomannusban, Suriusban s a Bollandistáknál. A névtelen karthauzi eredetije, melyet mindig szeme előtt tartott (bár Volf véleménye szerint valamely magyar kompilátor közvetítésével): Mátyás király híres kortársa és ellenfele,

Temesvári Pelbárt. A magyar francziskánusok fő dicsősége, 1483-ban budai vallástanító, nevezetes egyházi szónok, kinek deák munkái külföldön is nagy tekintélyben részesültek. Életírója, Szilády Áron, nemcsak azt vitatja, hogy beszédeit magyarul mondta, hanem őt állítja a verses Katalin-legenda szerzőjének. Költői hajlamának bizonyására felhozza, hogy a beszédeiben többnyire rövidre vontan olvasható legendákat tekintve, ezek költői részleteit soha sem ejti áldozatul a rövidítésnek. Költői felfogásáról nemcsak vonzalma tanúskodik a zsoltárok és himnuszokhoz, hanem beszédeinek számtalan helye. Származzék bár a Katalin-legenda tőle vagy mástól, mindegy; e kiváló szellemnek a középkori magyar irodalomban bizonyos emléke is maradt ama nagy munkában, melyet a névtelen karthauzi az ő írásaiból merített. A magyar szentek történeteinek kidolgozásánál, Pelbárton kívül, figyelembe vette a bécsi Képes Krónikát is.

Azoknak neveit azonban, kik e források alapján a magyar legendákat készítették, nem ismerjük. A pálosok évkönyvei szerint Bátori László, a Mátyás-korabeli szentlőrinczi kegyes paulinus, a szentíráson kívül sok legendát is fordított. Ez adat alapján Révai neki tulajdonítja Szent Pálnak és Eleknek a Peer-kódexben foglalt történetét, sőt Szent Krisztina életét is.

Temesvári Pelbárt s a Képes Krónika az, melyek a legenda-irodalomban nemzeti szempontból érdekelhetnek bennünket. Ezeken kívül, s első sorban, természetesen a nyelv. Nem tartozik tárgyunkhoz a nyelv története szempontjából vizsgálnunk, melynek főforrásai; nem ennek tényeit keresnünk bennök s tanulságait vonnunk ki belőlük. Nekünk csak a magyar prózai stílt mutatják bölcsejében, melyet a kolostorok sötét boltívei alatt az egyház ringa-

tott. Eredetiyeik a barát-latinság termékei. Bármit tartsunk is a latin stil hanyatlásáról a középkorban, bármint elvesztette is klasszikai tisztaságát, plasticitását, tömörségét és finomságát: nem vesztette el hangzásának szépségét s kifejezéseinek megfogatkozásában is elég gazdag maradt. Ilyen a középkori írónál, kiket magyar fordítóik csak nehezen, habozva és akadozva bírnak követni. Természetesen. Amazok százak által taposott úton haladnak; ezeknek eszközöket kell kovácsolniok, melyekkel mellettök útát törhessenek. Nyelvök szegénynek látszik a gazdag deák vallásbölcseleti terminológiával szemben. Nem ritkán gyámoltalannak is, mikor az értelem visszaadásával levén kénytelenek küzdeni, keveset ügyelhettek a beszéd művészi feltételeire. Nehézkessé teszi ez iratok nyelvét a biblia stíljének utánczása, az ahhoz való ragaszkodás is, melynek, vagy legalább fontosabb részeinek, kétségkívül voltak régi, köztekintélyben álló fordításai. Bizonyosnak látszik, hogy szerzetes íróink, kik ez ódon szent könyveket olvasgatták, ezek nyomán irataikban számos avúlt szókötési és nyelvtani formát s kifejezést használtak, melyektől az élet nyelve már eltért. A hagyományos egyházi stílnak s az élet ujuló nyelvének együttes hatása természetesen számos egyenetlenséget szül. E mellett a ránk maradt művek egy része bizonyosan régibb eredetű, mint a mikori másolatát ismerjük. A dialektusok, vidékiességek is korlátlanul érvényesülnek. Mindez némi magyarázatául szolgálhat kódexeink ama jelentékeny nyelvbeli különbözőseinek, melyeket iratásuknak aránylag rövid időköze — e hatvan-nyolczvan év — alig tenné érthetővé.

Mind e nehézségek, egyenetlenség daczára azonban régi legendáink stílje nincs minden érdem nélkül. Az erő, mely már a Halotti Beszédben oly hathatósan nyilatkozik,

a magyar prózai stílnak főjellemvonása marad egészen a XVII. század végeig. E nyelv, emlékeink legnagyobb részében, zord hangzásúnak tűnik füleinkbe. A hangolvasás még nem teljes és következetes, az óhajtomód régi hosszas, a parancsoló *h*-s alakjában dívik, névelő ritkábban fordul elő s legnagyobb részt *z*-vel, a személyragokban, melléknév- és igeképzőkben az *ó*, *ő* sűrűn használtatik, az *at*, *et* főnévképző is gyakoribb, az idegen szók csak félig-meddig alakúlva a magyar hangzás törvényeihez: ezektől vesz a beszéd keményebb, erősebb jelleget. A szavaknak e durvább hangzását enyhíti a mondatalkotásban nyilatkozó numerus. Nem egy kódexíróknál ép oly meglepő az arányosság, melylyel gondolatait részekre osztja, mint a tömörség, melylyel kifejezi. Jelesebb stiliszták az Érdy-kódex, a Margit-legenda, az Ersekujvári, Debreczeni, de különösen a Kazinczy-kódex némely részeinek írói.

IV.

Barlám és Jozafát.

A Kazinczy-kódexnek ránk nézve legérdekesebb darabja az, mely 83. lapjától a 137-ig terjed: *Szent Barlám élete*.

Rövid foglalata a következő: A »közönséges Indiának« (ez időben az aethiopok neveztettek általánosan indiaiaknak) volt egy Avennir (Abenner) nevezetű hatalmas királyuk, ki az országában élő keresztyéneket, különösen a remetéket, kegyetlenül üldözte. Dühét fokozta ellenök, hogy egy barátja, udvarának első embere is közéjük állott. Az »udvar hazugi« felbőszítették rá a királyt, ki kedves emberét száműzte. Avennirnek született egy fia, kit nagyon féltett az új tudomány mételyétől. Annál inkább, mert egy jövendőmondó megjósolta felőle, hogy nem atyja országában leszen király, de egy »hasonthatatlan jobban«, a keresztyénségben. Avennir látta, hogy ennek leghatalmasabb terjesztői: az élet nyomorai. Jozafát királyfi »ofmes-töreinek« (hopmester) szorosan megparancsolta, hogy előtte soha a betegségről, szegénységről, vénségről és halálról említést ne tegyenek. A fiú azonban, kiről meg vala jövendölve, hogy »az körösztyén hitnek tisztölője leszön«, nem kerülhette ki sorsát. Alig érte el »hős korát«, mikor először lépett utczára, találkozott egy poklossal, egy vakkal és egy vénnel. Megismerkedett a nyomorral és a halállal

s megdöbbsent fölöttök. Nemsokára kopogott ajtaján Szent Barlám, a Szennár pusztáin élő öreg remete. Ő a »beszédnek urvosa« volt. Azzal a neszszel bocsáttatott a királyfihoz, hogy egy csodatevő követ hozott neki. E kő: a keresztyén hit volt. Számos hasonlatban, parabolában, allegóriában adja elő tanait s annyira meghatja Jozafát lelkét, hogy ez azonnal megkeresztelkedik s nincs forróbb vágya, mint remeteségbe vonulni. A királynak tudtára esik a dolog s eselhez akar folyamodni, hogy fiát a pogányságra visszatérítse. Egy Barlámhoz hasonló vén embert állíttat elő, ennek képében, a pogány bölcséssel való vitakozásra. Ha majd legyőzik, fia is ki fog ábrándulni. Jozafátnak azonban isteni ihlet megsúgja a csalást s előbb beszélni kíván az ál-Barlámmal. A beszélgetés eredménye, természetesen, hogy ez megtér s a pusztába bujdosik. Avennirnek új eszközhöz kell folyamodnia. A testiség csábjaival veszi körül fiát; »szép szízeket szöröz mellé, hogy mindenkoron vele legyenek, neki szolgáljanak, es vele nyájaskodjanak.« Ez sem használ; de Jozafát utóbb mégis kísértetbe jut. Atyja a meghalt királynak szép leányát küldi hozzá, kit a királyfi téríteni kezd. A leány azonban régi hitét csak Jozafát szerelmeért igéri kölcsönbe. Az ördögök hada is beleavatkozik a dologba; de Jozafát buzgó imádsággal s egy véletlenül magára vetett kereszttel vesz erőt rajtok. Elszenderedik s meglátja a mennyet és a poklot. Mire fölébred, minden kísértésnek vége. Állhatatosságának, mely még az ördögös Theodást is legyőzi, atyja sem állhat ellent. Megosztja vele hatalmát, sőt utóbb keresztyénné lévén, egészen átadja neki országát. Jozafát azonban, a mint szerét teheti, elvonul mesteréhez, Barlámhoz, a pusztába, hol harminczöt esztendeig remetéskedik. Utódja a királyságban bevittette holttestét a városba, s nagy tisz-

tességgel temettette el. Sírjánál sok csoda történt. A legenda rendes befejezése: »Akki ez írást írta, egy Ave Mariát kér.«

A középkor e kedvelt és híres munkájáról írja a regény első theoretikusa Huet Péter Dániel (*De l'Origine des Romans*, 1670), hogy az »regény, de vallásos regény; szerelemről szól, de az isten szerelméről; sok vér ontatik benne, de mártírok vére.« Iránya nemcsak általában vallásos, hanem a keresztyén aszketizmus keleti alakjának, a remeteségnek, ajánlása. Szerzőjének a közhit sokáig ellenmondás nélkül Damaskusi Szent Jánost tartotta, ki az ind királyfi hagyományos történetébe theologiai fejtegetéseket kevert, az egyházban akkortájt felmerült vitás kérdésekre vonatkozóan. Ez általánosan elterjedt vélemény alapján az irodalomtörténetírók, köztük Dunlop is (*History of Fiction*, 1814), közlik életrajzát s egy-két adatot a róla szóló vallásos mondából. Damaskusi János syriai származású volt, a nyolczadik században élt s ifjúságát amaz Almanszur khalifa udvarában töltötte, kinek számára Abdallah ibn Almokaffa a *Kalila ve Dimna* című híres ind mesés könyvet lefordította. Tanítója, egy Kosmas nevezetű olasz barát, annyira hatott kedélyére, hogy utóbb Szent Szába kolostorába vonult Jeruzsálem mellett, hol tudós theologiai munkákat írt, a miért arany-ontónak (chrysorrhoeas) nevezték el. Küzdött izaúriai Leo császár képrombolása ellen, s ezért levágták a jobb kezét, melyet azonban a Szent Szűz csodálatosan visszaadott neki. Késő vénségben, nyolczvannégy éves korában halt meg.

A neki tulajdonított regény keletkezésére nézve azonban nemrég ellenkező vélemények merültek föl. Így Laboulaye, Beal és Liebrecht Felix azt a nevezetes fölfedezést tették, hogy a főmese, melyet előad, ind eredetű: a buddhizmus főlegendája. Nem egyéb, mint Siddartha

vagy Buddha királyfi († 543. K. e.) aszketikus átalakulásának keresztyén alakba öntött története, mely el van mondva a buddhisták szent könyveinek egyikében, a *Lalita Vistarában*. Ezen kívül Liebrecht azt is állítja (Eberts *Jahrbuch* II, 1860) hogy Barlámot, melyet valamely syriai görög írt Egyiptomban, minden alap nélkül tulajdonították Damaskusi Szent Jánosnak; de felhozott okait Müller Miksa (*A mesék vándorlásáról*) nem tartja elég nyomósoknak. Maga Damaskusi János is ismerhette a Lalita Vistarát. Annyi azonban bizonyos, hogy a keresztyén legenda az ind mýthoszon alapúl, melyet Müller Miksa következőleg beszél el:

Buddha királyi herczeg egyszer engedelmet nyert, hogy elhagyhatja atyjának, a királynak palotáját, melybe eddig be volt zárva. Első kirándulása alkalmával egy aggastyánnal találkozik s megkérdi kocsisát, hogy miféle ember az; csak a maga nyomorúságát viseli-e vagy minden teremtettnél lénynek közös sorsát? Uram, felelt a kocsis, ez az öreg korának terhe alatt görnyed; atyád, anyád is ilyen állapotba jutnak, ez kikerülhetetlen vége minden teremtésnek. A herczeg visszatért a városba s nem volt kedve felkeresni a mulató kertet. Második kirándulásán egy beteggel találkozott, ki lesóványodva és láztól felemésztve már csak alig lihegett. Miután a kocsis erre nézve is fölvilágosította, eképsóhajton: Ah, az egészség csak álmunk játéka; hol van a bölcs, ki ismerve tulajdonképeni mivoltát, továbbra is örömét találja a vígságokban? A herczeg megfordúlt kocsijával és visszatért a városba. Harmadik kirándulásán egy holttestet pillantott meg, mely a terítón feküdt. A herczeg ismét kocsisától tudakozódott felőle s a fel-

világosítás után ily szavakban tört ki: Jaj a fiatalságnak, melynek öregségbe kell görnyednie! Jaj az egészségnek, mely oly sok betegség zsákmánya lesz! Jaj az emberi létnek, mely oly mulandó és rövid! Térjünk vissza. Midőn a herczeg hosszú idő múlva ismét egy kiránlást tett, egy remetét látott, ki nyugodtan és magába szállva, szemeit a földre szegezve, szőrcsuháját méltósággal viselé. Miféle ember ez? kérde a herczeg. Uram, mondá a kocsis, e férfi egyike azoknak, kiket bhikesu néven, azaz koldusoknak hínak; minden élvezetről, minden kívánságról lemondott s szigorú életet él; igyekszik magát legyőzni s idejét szent elmélkedésben tölti. Ez jól és helyesen van mondva, felelé a herczeg. A bölcsek mindig a szemlélődő életet magasztalták; ez lesz az én menedékem, ez lesz másoké is; ez fog minket az igazi életre, boldogságra, halhatatlanságra vezetni.

Ez az ind vallásos monda, mely a keresztyén világ legkeletén keresztyén legendává alakult át. Tanait a nyugati egyház is kifogástalanoknak találta, terjedéseket elősegítette s hőseit kanonizálta; napjok a római martyrologiumban november 27-ke. Így lett Buddha királyfi a görög és római egyház szentjévé. Korán készült már az, eredetileg valószínűen syr nyelven írt munkából görög, arab, zsidó, latin aethiop és örmény szöveg. Egy régi latin fordítása, mely 1470-ben nyomtatásban is megjelent, általánosan kedvelt olvasókönyv volt. Ebből folytak a francia, olasz, spanyol, német és magyar prózai elbeszélések a három francia és három német költői feldolgozás. Elhatott a Barlám-legenda Izlandba is, s megjelent a svéd, cseh és lengyel népkönyvek között, sőt egy missionarius lefordította tagalára, a filippini szigetek nyelvére.

A könyvnek tulajdonképeni célja a keresztyén hit fő tanainak egyszerű, szemléltető előadása. A keresztyén theológiának népies kézikönyve. A valláshasonlításra is kiterjeszkedik a görög, egyiptomi és keresztyén hit között. A legendák ismert eszmevilágában mozog ugyan, mártíraival és varázslóival, hitvitáival és diadalaival: mindazonáltal új és tetszetősebb hang üti meg benne füleinket. Páratlan amazok között leleményessége, elbeszélésének frissesége és különösen dialogjainak élénksége. Ez érdekem a magyar kompilátor előadása-módját is mintegy emelni látszanak. Tárgyának többoldalúsága gazdagabbnak mutatja nyelvét a szokottnál; hangja változatosabb és kifejezőbb. Úgy tetszik, mintha a beszédek és jellemek különbözőzéseihez előadása-módját is igyekeznék hozzá idomítani. A menny szépségeinek rajzánál a kedvtelésnek egy sugara csillámlik meg a válogatott kifejezések jó hangzásában.

»Az igen szép mező nagy szép virágokkal megékesített vala, holott az fáknak levelei néminemő hívös szélnek fuvására édös szózatot adnak vala.« Egyebütt is simább és könnyebben haladó, kerüli az állapotjelzős rövidített mondatoknak szokásos halmozását. A hol e miatt darabosnak látszik, keménységét, töredezettségét feledtetni némileg gyors folyása. Alig van a középkorból irodalmi emlékünknél, mely ennyire elűtne a XV. századi bibliafordítások stíljétől. A mi azonban különös kedveltséget szerzett e munkának, az szép hasonlatainak, apologjainak, paraboláinak gazdagsága, melyeket többnyire Barlám mond el Jozafát előtt, vallásos célzattal. Úgy tetszik, mintha egy kis mese-gyűjteményt olvasnánk ügyesen kigondolt keretben. A mesék nagy része szintén ind eredetű, s az egész magán viseli kelet képét. Az orientális, görög legenda írói általában gazdagabb és élénkebb képzelő tehetséget tanú-

sítanak, mint a nyugatiak, a latinok. Ők Konstanczinápolyban, Syriában, Egyiptomban ismerősebbek voltak, az indiai, perzsa, arab, mesevilággal, s ennek kínálkozó gazdag tőkéjét fel is használták történeteik felékesítésére. Még a római eredetű legendák görög változataiba is benyomult ez, s az általa kedvesebbé lett keleti variánsok kiszorították a soványabb nyugati szerkezeteket. A *Barlám*ba szőtt mesék közt, melyeket későbbi írók sűrűn felhasználtak, ott találjuk a szarvorrú által üldözött s veszedelmes verembe jutott ember példáját (megvan Rückertnél); az okos királyét, ki elkövetkező számkivetése helyére jókor kincseket hordat össze; a törvény elé idézett adósét, kit barátai egymás után hagynak el szorongattatásában (Hans Sachs s újabban Herder versekbe foglalta, belőle vette alapmotívumát az *Everyman* című régi angol moralitás, Didekind, Buchau, Neogeorg vallásos színművei, rokon vele Greguss egy meséjének, a *Régi történet*nek, alapgondolata is); a négy szekrényről szóló parabolát, melyeknek külseje mást mutat, mint a mi bennök rejlik (*Velencei kalmár*, — ez s az utóbbi a *Gesta Romanorum*ban); az eleresztett madár három tanítását; a férfi természettől való vonzódásának példáját a nőhöz (Boccaccionál is). Álljon itt közölök ez utolsó a stíl mutatójaul:

Egy királynak mikoron sok esztendőök után magzatja lőtt vóna, az bölcsek magzat felől imezt mondák az királynak: hogy ha tíz esztendőnek alatta az gyermek az napnak avagy az hódnak fényét láthatná, szömeinek világátul megfosztatnék. Hallván ezt az király, felfele egy kösziklából egy palotát kifaraktata, hogy sem az napnak, sem az hódnak fénye nem érhet vala, és tiz esztendeig fiát ott tartá. Az esztendőök kegyek betel-

vén, mindön állatoknak nemit elébe viteté az király fiának, hogy mindön állatoknak esmeretét és nevét tudhatná. Vivének azért ő elében aranyat és ezistöt, drága köveket, jó lovakat és drága ruhákat. Ezöknek nevöket mind megkérdi vala, és az szolgák reá felelnek vala. Mikoron kegyek az asszonyállatok es elében vitettek vóna, kezdé azoknak nevöket szorgalmatossággal tudakoznia. Tehát az királynak szablyaviselő szolgája mondá őket csúfságból ördögöknek lenni, kik emberöket elcsálnak. Az király kegyek megkérdvén fiátul, hogy azok közül, melyeket látott vala, mit kedvelt vóna és szeretött vóna jonkább, — monda: semmit nem ugyan, atyám, mint az ördögöket, mert semmire ugyan fel nem gerjede az én kívánságom, mint öreájok.

V.

Szent Elek legendája.

Ugyancsak a Kazinczy-kódexben, közvetetlenül Barlám előtt, találunk még egy elbeszélést, mely ránk nézve szintén nem érdektelen. Ez *Szent Elek élete*, mely a kódexnek 70—83 lapjait foglalja el. Mind felfogás, mind cselekvény dolgában közelebb áll ugyan a tulajdonképeni legendákhoz, de némileg mégis kiválik közülök. Költőibb szellemével, indítékainak gazdagabb voltával, törekvésével az emberi lélek rejtelmei felé, elbeszélése módjának változatosabb színeivel és sokszor megható részleteivel: mintegy átmenetet képez a szorosabb értelemben vett legendai stíltól a szabadabb prózai költészethez. Az Elek-legendája egyike a középkor leghíresebb vallásos elbeszéléseinek s jöllehet alapgondolata ugyanaz, a mi Barlámé: a világ örömeiről való lemondás dicsőítése, ez az eszme a két elbeszélésben egymástól lényegesen eltérő módon nyilatkozik. Mindegyik más-más életnézetnek kifejezése. A világ, mely ellen Barlám prédikál s a melyről Jozafát királyfi lemond: napja ragyogóbb s ennél fogva színei is változatosabbak, elevenebbek, árnyékai pedig mélyebbek, sötétebbek. E világ elevenebb képzeletben tükrözik vissza. A Barlám-legendája tele van tarka jelenetekkel, a gondolatoknak, fordulatoknak, képeknek, meséknek nagy változatosságával, hangja és előadása

is inkább mulattató. Az Elek-legenda világa szomorúbb, ködösebb, egyszínűbb. Örömei közt a szerelem nem az érzékiség csábító hevével lobog, mint amott; a házastársi odaadás és hűség eszményi, csöndes, de örök világlása. A fantázia lanyhább, de az érzés mélyebb. Istenhez fordulva, misztikus odaadással, csodákat ér meg és tesz. Van valami mélyen emberi, erősen megindító a lemondásnak ama végtelenségében, melynek képét e legenda felmutatja: Elek a szülei ház gazdagságától, menyasszonya karjaiból elszakadva, az élet minden sanyarúságát, a lélek minden gyötrelmét magára veszi, hogy egyedül isten kedvében jár-hasson. Nagy gondolkodók és skeptikusok sem vonhatták ki magukat e legenda megindító hatása alól. Goethe is kiemeli tiszta költői és nemes emberi tartalmát.

A legkorábbi latin martyrologiumokban és kalendáriumokban Szent Elek neve és legendája nem fordul elő. A legelső ismert deák és görög szövegek alig régiebbek a XII. századnál. Szent Bonifacius római temploma, hol a legenda szerint Elek megesküdött Adriaticával s a hová utóbb temettetett is, már a X. században mind a két szentről neveztetett, Bonifaciusról is meg ő róla is. A következő századból már vannak tudósításaink a sírjánál történt csodákról. Az Aventinuson ma is áll még, bár sokképen átalakítva és restaurálva, az ősrégi templom, melyet III. Honorius 1217-ben egészen neki szentelt. Ez időben lesz tisztelete általánosabbá, s nem sokkal előbbieik legendájána^R deák, görög és syr-arab följegyzései sem. Mondája, valamint tisztelete, főként hazájában, Olaszországban, azután Németországban és Flandriában terjed; de az egyház csak 1697-ben szentel neki napot, július 17-dikét. Legendájának szépsége mindenfelé meghódítja számára a szíveket s a szentek és vértanúk közös díz-

nevével, a homo dei-vel, különösebben őt kezdik illetni. A régibb szövegekből költőibb felfogással és előadással új szerkezetek, feldolgozások, átalakítások készülnek. Így a népszerű mondának magában a régi német irodalomban nem kevesebb mint nyolcz verses feldolgozása van; ezeken kívül számos kötetlen beszédben. A francziában is több szerkezete van versben és prózában, közöttük egy misztérium; sokat foglalkoztak vele az olaszok és spanyolok, kik közül Moreto, a nagy vigjáték-költő, vallásos drámát írt az Elek-legendából. A mi kódex-irodalmunkban négy szövege van: a Peer-, Érdy-, Tihanyi- és Kazinczy-kódexben. Legrégibb szerkezeteivel, változataival, fejlődésével monografiákban foglalkoztak Massmann Ferdinand János, ki a német verses legendákat is terjedelmes és alapos bevezetéssel bocsátotta közre 1843-ban, s újabban 1879-ben, Hertz József.

A monda tartalma röviden a következő: Rómában Arkadius és Honorius császárok idejében élt egy Eufemianus nevű udvari főember, feleségével, Aglaessel. Jótékony, istenfélő és gazdag emberek voltak. Teljes boldogságukból csak egy hiányzott, a gyermek. Végre a jámboroknak sok könyörgését meghallgatta az isten és őket »magzattal szerette.« Innen túl hálából »örök tisztaságot« fogadtak; a fiút, Eleket, pedig rangjukhoz méltón minden deáki tudományban kineveltették. »Hőskorságra jutván«, atyja a császári udvarból választott ki egy szüzet számára nőül. Midőn ágyasházukba vonultak, a nászéjen Elek, isteni ihlettől megszállva, a megtartóztatás erényéről, a lélek és test istennek ajánlásáról s az örök boldogságról kezd »prédikálni« jegyesének, mint a hogy Jozafát királyfi is tette. Így a mi legendánkban. Egy más változat azonban (a német legendák egy szintén régi latin szöveg alapján)

költőibb motívumot sző itt a történetbe. A mint a jegyesek beszélgetnek, Elek az előttük lobogó gyertya lángjába mélyed; ennek emésztődése ébreszti fel benne a mulandóság gondolatát s a világról való lemondás határozatát. Jegyesének emlékül odaadja gyűrűjét és pártavőnének csatját, azután a legszükségesebbeket magához vevén, éjnek idején eltűnik a szülei házból. Hajóra száll s előbb Laodiceában, majd meg a syriai Edissában állapodik meg. Itt elhányja drága ruháit, a szegények között osztja szét minden pénzét s a templom portikusában, hol egy csodálatos szent kép, az »Úrnak egy nem kézzel írott színe« függött, koldus sorba áll. A szegények között is utolsó. Míg otthon övéi kutatásban, sírásban, ohajtozásban töltik napjaikat s jegyese is »az gerliczének módja szerint« megmarad sírásban, Elek a legnagyobb sanyargások között már tizenhét esztendőt tölt. Egy napon a szentegyház előtt ájtatoskodván, csoda történt. Szűz Máriának képe megszólalt és arra utasította a templom őrét, hogy azt az utolsó koldust, kin »istennek lelke nyugszik« nagy tisztelettel vigyék az oltár elé. A mint meg is történt; de Szent Elek hirtelen eltűnt a tisztesség elől, újból hajóra ült, hogy Siciliába evezzen. A hajót útközben vihar érte és Rómánál vetette partra. A szentet megszállta a vágy, hogy övéit lássa s ismeretlenül közöttük maradhasson. A piaczon találkozott atyjával, ki éppen a császár udvarából jött fényes kísérettel. Elek megállítá őt s kérte, adjon neki házában menedéket, »hogya az Úristen es méltóztasson ergalmasságot tenni az te egyetlen egy zarándok fiaddal.« Eufemianus kegyelmébe fogadta a bűjdösöt, szállást engedett neki házában, szolgát adott melléje és asztaláról tartotta. Az udvar ifjai azonban csúfot üztek belőle, verték, szakállát tépték és leöntötték: Szent Elek mindezt békén

és zúgolódás nélkül tűrte. A már említett latin változat s a rajta alapuló szövegek itt közbeszövik, hogy felesége is lement hozzá és kérdezősködött: nem látta-e az ő férjét valahol; a zarándok sokat beszélt Elekről s az asszony naponkint felkereste őt. Így élt megint tizenhét esztendeig szülői házában, kegyelemkenyéren, imádkozva, böjtölve, virrasztva. Halála közelgését érezvén, leírta élete sorát s az iratban fölfedezte kilétét. Egy vasárnapi nap a Szent Péter templomában miséző Innoncentius pápa szózatot hallott az égből: »keresse meg az istennek emberét, hogy imádjon Rómáért.« A Szent Eufemiánus házában haldoklik. A pápa a császárokkal és nagy kísérettel elment a kijelölt helyre; de Eleket már halva találták, kezében a levéllel. Ezt sem a szent édesatyja, sem a császárok nem bírják elvenni tőle. Az ismételve említett változat szerint, a pápa is hasztalan kísérli meg; de mikor a halott felesége jó: újjai önként szétnyílnak. Mily mélyen megható e vonás! A szegény holt zarándok néma szerelemvallása, mely minden magyarázatnál erősebben fejezi ki élete áldozatának végtelen nagyságát. Ettől az asszonytól szakadt el, ki több neki mint atyja, anyja és az egész világ, császáraival és pápájával. A magyar szövegekben azonban, melyek a hivatalos egyházi legenda fordításai, e mozzanat nincs meg. Itt a pápa egyszerűen isten nevében felszólítást intéz a halotthoz, ki erre átengedi neki iratát. A levélből minden kiderül. Nagy jajveszéklésnek, a fájdalom viharos kitöréseinek jelenetei következnek: apja, anyja, felesége ráborulnak a halottra és siratják. A császárok maguk fogják meg a testet és viszik »tisztöletes nyoszolyába helhözve« Szent Bonifác temploma felé. A csoda hírére a menethez tóduló nép közt pénzt szórnak ki; de a tömegben senki sem kap a kincsen, »csak a szent test látására és illetésére törek-

szik« minden. Temetése a Bonifacius-templomban történt és sírjánál sok csoda esett.

A Kazinczy-kódexből való a következő mutatvány, mely Szent Elek anyjának és jegyesének kitörését adja elő, mikor megtudják, hogy az imént meghalt zarándok kicsoda volt.

Ezön közbe hire lőn benne anyjának es; es ime az, miképpen az tenyésző oroszlán megszaggatván az hálót es siet az ű kölkeihez, ezönképpen Szent Eleknek anyja, ruhái megszaggatván, haját megbocsátván, kezeit fejére felkúcsolván es szömeit menyországra fel-emelvén, kezde az szent testhöz sietnie. De mikoron az soksaágtól hozzá nem jothatna, kezdé nagy kajátással imezt mondanía: Adjatok utat enneköm, római férfiak, hogy láthassam az én szerető fiamat es azt, ki emlőtte az én emleimet. Ezön közbe nagy erővel juta az szent testhöz es legottan essék reá es nagy sirással imezt kezdé mondanía: Ó jaj enneköm! En szerető fiam, en szömeimnek világossága, lelkömnek vígasztalása, méhemnek édös gyömőcse es telles életömnek egyetlen egy reménsége: miért cseleködél el kegyőtlenöl mivelőnk? Látod vala atyádat es engömet, nyavalást, naponkéd siránkoznunk, es nem jelöntéd magadat minekünk meg! Ezöket mondván, ottan-ottan elterjeszti vala magát az szent testön; es néha arczáját apőja vala, néha ajakit, néha szömeit es néha homlokát: Szent Eleknek arczája kegyek fénlik vala mint az nap. Néha kegyek anyja teríti vala magát az községre es nagy sirással imezt mondja vala: Ó mind ti, kik mast jelen vattok, sirjatok énvelem; ezen szerető fiam tizönhét egész esztendék esmeretlen lako-

zott az én házamnál; az ú szolgái sok boszúságot tesznek vala rajta, es mind békességgel elszenvedi vala; jaj azért énnököm, én édös fiam Elek! Ezöket mondván, az angyali arczát kezeivel megilleti vala. Azonba híre lön benne jegyösének es, ki magát gyász ruhában felöltözteté es nagy sirással ú es folamék édös jegyöséhez, kinek szent testére esvén, imezt kezdé mondanía: Ó jaj énnököm, én szerető jegyösöm, mert ez mai nap özvegygyé marattam; ma törettetött el az én téköröm, es imár nincsen kire felemelnöm az én szömeimet; ma kezdetött el az én sirásom, kinek soha vége nem leszön! Az község azért ezeket halván es látván, hozzájok képöst nagy sirást tesznek vala.

A Kazinczyról nevezetten kívül, mint említettük, még három kódexünkben fordul elő az Elek-legenda. Így az amazzal körülbelül egykorú Peer-kódexben, a legelső helyen, néhány bevezető sor hijával; azután a névtelen karthauzi legendáriumában, az Érdy-kódexben, melynek vége 1527-ben iratott; végre a néhány évvel utóbb (1530, 31, 32) készült Tihanyi kódexben, mint a »szent szeretetről« szoló prédikáció befejezése. Mind a négy szerkezet egyazon latin szövegnek keveset változtató fordítása. E szöveg a hivatalos pápai legenda, mely az *Acta Sanctorum*-ban foglaltatik. E közt, meg egy másik egykorú deák változat között, melynek eredeti kézírata a müncheni udvari könyvtárban őriztetik, a főkülönbség, hogy egyikben inkább a pápa, a másikban inkább a menyasszony van előtérben. A müncheni szöveg terjedelmesebb s kétségkívül költőibb is, noha számos megható vonás s az előadás bizonyos melegsége a Bollandistáknál sem hiányzik. A magyar fordítók egymás irányában csak csekély eltéréseket mutat-

nak; ezek mindössze is más-más kifejezések választására, egy-egy jelző, kisebb mondat közbeszúrására vagy elhagyására terjednek. Stíl tekintetében a deák eredetinek szép folyamotossága, nyugodt méltósága természetesen többé-kevésbé összetöredezik, eldurvúl nálok, leginkább a Peer-kódex írójánál. De mind mutatnak némi törekvést, hogy az előadás által is, tehetségökhöz képest, emeljék a hatást, melynek e legenda költői motivumaiban annyi eleme rejlik.

Különösen a Kazinczy-kódex fordítóján látszik, hogy a költemény mintegy magával ragadta. Ez az író valószínűleg ugyanaz, a kitől *Barlám* is került. A munka nemcsak szent szolgálat volt rá nézve, hanem szent gyönyörűség is. Stíljében mélyebb érzés látszik lüktetni, mint a többiekben, a nélkül, hogy valami különös gondot árulna el. Írt a mint írnia adatott, képességéhez, a kor szokásához s a nyelv állapotához képest; de írt szemmel látható kedvvel és valami önkénytelen emelkedéssel. Egyszerűbb mondatszerkesztése, gazdagabb szókincse, elevenebb kifejezései: előadását közvetlenebbé és hatásosabbá teszik. Eltérései csekélységek, de mindig olyanok, a mik az élénkséget, hatást emelik. Eredetije semmit sem tud arról, hogy Eufémianus, mikor Szent Elek Róma piacznán ismeretlenül emlékeztette zarándok fiára, könnyezett; egyszerűen találkozta s a gazdag úr meghallgatta és házához fogadta a bűjdösöt. A többi fordító nem látott egyebet, mint a mi a latin legenda papirosán állott előttök. De ő képzeletében látta magát a jelenetet; látta, hogy a mint a császári udvartól fényes kísérettel közelgő úr találkozik a szegény koldússal, ki fiának nevében kéri kegyelmét, az atya, legfájdalmasabb emlékeinek hirtelen feltámadására, könnyekben tör ki. Ilyen módon is írta le. Főlindultabb lélekkel dolgozott s mélyebben akart hatni. Arra is van bizonyásá-

gunk, hogy czélját elérte. Szent Anna életének végén, a kódex 58. lapján, »egy Ave Mariát kér, a ki írta.« E szavak mellé egy, alkalmasint XVII. századbéli női kéz sajnálkozva azt vetette: »szegény.« A ki odajegyezte, bizonyára, lelke fölindulásának adott benne kifejezést. E fölindulás az író érdeme s midőn a szegény apácza részvétét, vonzalmát, felindulását olvasmánya tárgyáról annak írójára vitte át, bizonyosságát adta, hogy ez képes volt magához emelni őt. E szájalomban az imádságot kérő barát iránt, az író sikerének együgyű, de megható bizonyossága maradt ránk, talán igazabb és mélyebb, mint a mi korunknak legzajosabb tapsai. Íme egy babérlevél, mely az idő vén fája alatt elterülő avarból, századok múlva, kezünkbe akad, s nem tudjuk, kitől való, azt sem, hogy kit illet.

A kódexekben fenmaradt négy változaton kívül van az Elek-legendának még egy ötödik, az előbbieknél későbbi magyar fordítása is. Haller *Hármas históriájának* középső részében. A *Gesta Romanorumnak* 15. elbeszélése ugyanis nem más, mint az Elek-monda, egy kissé megkurtítva, de különben híven követve a hivatalos szöveget, ugyanazt, melyből kódexiróink is dolgoztak. Innen fordította le példabeszédei közé Haller ily czímmel: *Eufemianus fiának Szent Eleknek életéről*. Előadása szabatosabb és jobban tagolt a régieknél, de egyébként, különösebb érdem nélkül való. Eltérései amazoktól a következők: Eufémianus feleségét nem Aglaesnek, hanem Abaelnek hívják; Elek maga, deáki tudományánál fogva, »első lesz a császár ifjai közt«; jegyese »királyi udvarból« való s nem a nászújen szakad el tőle, hanem azután még egy ideig, szüzességet fogadva és tartva, együtt élnek.

Ezek szerint az Elek-legenda szélteben ismeretes volt Magyarországon már jókorán. Aligha tévedünk, ha azt

hisszük, hogy első részével egyenes befolyást gyakorolt Szent Imre legendájának kifejlődésére is. Ennek legnevezetesebb mozzanata nagyon rokon Elek házasságának történetével. »Kiben ő neki ingyen híre sem vala, nemes szízet hozának ő neki házastársul királi nemből, kinek, mikoron nyilván ellene nem állhatna az atyai parancsolatnak okáért, Úristennel közlé dolgát, es mind ennenmagát mind házastársát szízességben megtartá, es senki megtudhatá míg éle.«

VI.

Példák.

A legendákon kívül még egy fajtája divatozott ez időben a vallásos elbeszéléseknek, melyről szintén meg kell emlékeznünk: az úgynevezett *példák*. Példák alatt tágabb értelemben a legendák is értettek, melyeknek írói a czímben nem egyszer tették oda az illető szentnek neve után: »kit nektek például vetők.« Szűkebb értelemben azonban oly kisebb terjedelmű elbeszélések nevezettek így, melyek Szűz Mária s a szentek, vagy ezek ereklyéi és képei tiszteletének hasznosságát bizonyították. Innen ered későbbi használata is, melylyel a következő századokban minden olyan rövidebb elbeszélést jelöltek, melyből valami tanulság következett (*Ponciánus, Hármas Istória*); sőt egy régi közmondás: »a hol sok asszony-népek vannak, ott vannak sok példabeszédek« (*Salamon és Markalf*), azt látszik bizonyítani, hogy közönséges beszélgetést is értettek alatta.

A középkori példák tárgya mindig csodás, mint a legendáké; de hőseik, nem mint ezeké: a szentek, hanem közönséges emberek. kik megtévedtek és megigazúlnak, vagy kísértetbe jutottak és megszabadúlnak égi segedelemmel. Ha vétékbe estek, csoda által bűnhődnek. Így hitták az olyanféle parabolákat is, minők *Barlám*ban vannak, mihelyt a vallás tételeire nyertek vonatkozást. A példák legnagyobb része Szűz Mária tiszteletére ira-

tott, kinek a tévelygők, bűnösök s főleg az ártatlanságukban fenyegetett leányok különös oltalmában állanak, s a ki különböző alakokban jelenik meg. Rendes szereplőjük az ördög is, kit a barátok emberi, de utálatos alakban képzeltek. A könyvek miniaturái, képek és faragványok mutatják, hogy milyennek: csúf, fekete embernek, hosszú farkkal, kezein és lábain lópatákkal. Hitték, hogy mindannyiszor, a hányszor így ábrázolják, nagy bosszúságot okoznak neki. Az ördögnek tehát rendesen volt dolga a példákban. Bizonyos rokonságban állottak ezek a Contes-devot-kal, melyek Franciaországban a XII. századtól kezdve divatoztak. Céljuk volt ellensúlyozni a minstrelek és trouveurok erkölcsstelen meséit, s barát-szerzőik emelni akarták általok kolostoruk vagy templomuk ereklyéinek hírét. Legrégibb gyűjteményök összeállítójának Odo de Ceriton (vagy Shirton) XII. századbeli angol cistercitát tartják. E mesék vagy példák erkölcsi célzatúak voltak, de nem mindig ilyen hatásúak. Különösen azok, melyek a nemi kísértésekről szólnak, élénk világot vetnek a kolostori élet sülyedt korszakára.

A példák néha külön, egész önállóan jegyeztettek föl. Nekünk is van belőlük egész gyűjteményünk az 1510-ben írt *Példák könyvében*, mely egyebek közt huszonöt kis erkölcsi történetet tartalmaz. Eleje szintén Ráskai Lea írása. Legnagyobb részök a kolostori élet kísértéseiről, tévedéseiről, hanyagságairól szól, melyeket elborzasztó büntetések sújtanak. Így a szegény frátert, kibe az ördög belekapaszkodván, csak »bűdosó elmével« szolgált az istennek, míg egyszer megjelent neki Szent Benedek és jól megvesszőzte; vagy azt a másikat, ki jókedvében fölötte sokat »mevet« vala, mígnem tizenöt esztendei undok és kínos betegségbe esett; vagy a torkos és finnyás apáczáat, kinek nem juta rész »a mennyei liktáriumból.« Másutt rettentő

bűnösök pusztán az isteni kegyelem ereje által minden büntetést kikerülnek, mint az a vérfertőző, anya- és apagyilkos leány, ki csakis »siralmának áradása miatt« irgalomra talált s »menyországba ment, purgatoriumnak minden kénja nélkül.« E példák között foglal helyet a *halál himnusza*, a lemondásnak, világmegvetésnek e hatalmas siralma, lendületre és erőre, az érzésnek mély és megragadóan nagyszerű kifejezésére nézve egyike régi nyelvemlékeink legköltőibb lapjainak. A példák között, melyek legnagyobb részben valamely vak megadásnak és vak félelemnek tolmácsai, csak ritkán találkozunk a vallásos életnek és kötelességnek olyatén magasabb, tisztultabb felfogásával, mint e szép példában *az haragról*:

Vala egy szent atya, kinek vala neve Illáron apát. Ez Illáron apát mene meglátogatni némünémű pispeket. Ez pispek fogadá ez szent atyát nagy szerezettel és ada öneki enni madárhúst. Monda az szent atya az pispeknek: Mitőlfogva az szent szerzetnek ruháját felvöttem, attőlfogva soha húst nem öttem. Monda az pispek: Mitőlfogva az pispekségnek ruháját felvöttem, nem hattam elalonne az embert, ki engem megbántott, sem én el nem aluttam, ha valakit én megbántottam, míg nem megengeszteltem őtet. Monda az szent atya: Bocsáss énnéköm szent atyám pispek, mert az te életöd jobb az én életömnél.

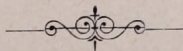
Nagyobb számmal fordulnak elő még példák a Debreczeni, Teleki, Érsekújvári, Tihanyi és Kazinczy-kódexekben. Az is megesett, hogy a példák egy ideig a hagyományban éltek, azután vagy egy aszketikus legendába, vagy valamely homiliába vették föl. Egész soro-

zatuk fordul elő Margit, Szent László, Szent Domonkos s mások legendáiban. A szent beszédek készítői is gyakran használják; így az Ersekujvári kódex egy prédikációjában találkozunk Fókusz kovács példájával, melyet Péczeli József *Király és kapás* című meséjében (55. m.) dolgozott föl, s mely eredetileg a *Gesta Romanorum*ból (57.) van véve.

A példák példájául legyen ide igtatva még egy kis töredék Szent Lászlónak az Érdy-kódexben foglalt legendájából.

Vala egy vitézlő nemes jámbor, ki egy ezist tálat vetőt vala zálogon egy ispánnak, mely ezist tálat adta vala Szent László királ az vitéz atyjának ajándécul. Es az hispán gonosz kívánságból azt veté, hogy evé volt vóna es ő tőle urzották vóna el. Mikoron egymást székbén lelték vóna érette, azt ítélék, hogy az ezist tálat tennék az szent királnak koporsójára, es úristen ott jelentené meg, kié vóna törvén szerént. De mikoron az ispán fel akarná venni, ottan hátra esék mint egy holt. Az szegén nemes jámbor kedég nagy alázatossággal hozjá járúlván, nagy hálaadással elvevé es házához méne.

Im ezek első kísérletei a magyar prózai elbeszélésnek, mely ott is, hol a keleti pogány mesetökből merített, az egész középkoron át megőrizte vallásos irányzatát. Ettől csak a következő, protestans korban szakadt némileg külön.

MÁSODIK FEJEZET.

HISTÓRIÁK ÉS BESZÉDEK.

MÁSODIK FEJEZET.

HISTÓRIÁK ÉS BESZÉDEK.

I.

A magyar könyvirodalom kezdete.

A reformáció és a könyvnyomtatás a XVI. századnak már közepe táján tökéletesen átalakították a magyar művelődés képét; a gondolatnak amaz szabadságát, ez meg egyetemességét igyekezett megvalósítani.

A középkoron át volt külön vallási és külön világi irodalmunk. Amannak kizáróan egyházi, emennek népies jellege van. Amazt csakis a papok, barátok, apáczák írják, olvassák, ápolják, terjesztik; emlékeit a ránk maradt kódexek őrzik. Emebből csak egy-két históriás énekünk s daltöredékünk van; az egészet inkább híréből, deák krónikásokból, mellékesen odavetett följegyzésekből ismerjük. Képviselői a regések, énekmondók, kik a nemzeti regéket, hőstettekről, kalandokról, váruraknak és katonáknak éneklük, s dévaj verseikkel beköszöntenek a lakodalmakra. Ők a vígadóktól egy pohár bort és »fényes, éles kardot« kérnek jutalmúl; a barátíró egy Ave Máriát kér. A két irodalom, melynek képviselői, egészen kívül áll egymáson, alig van közük egymáshoz, külön, majdnem egymás ellenére élnek és fejlődnek. A papok, még mikor történetet, krónikát írtokban rájuk szorúlnak s belőlök merítenek is, a népies köl-

tészet termékeit lenézik és gúnyolják. Az énekmondók meg legtovább őrzik a pogány hagyományokat s ha XVI. századi utódjaikról szabad következtetést vonnunk, még a római egyház népszerű változatos versformáit sem igen fogadják el, melyeknek mintájára virágénekek már kétségkívül készültek. Ha akadunk is kísérletek nyomára, melyek a két irány összeolvasztását próbálgatták, csak a sikertelenséget látjuk eredmény gyanánt. Ott van a *Pannonia megvételéről* szóló ének; a részletek, melyek népies, naiv felfogásból fakadtak, a legmerevebb, legélesebb ellentétben tűnnek föl az iskolás tudakosság toldalékaival.

E különállást, ez elszigetelést gyökeresen megváltoztatták az újkor első mozgalmái. A reformáció mélyebb és közvetlenebb érdeket ébresztett vallási dolgok iránt a népben, melyre a hitnek legfőbb kérdéseire nézve hivatkozott. Sietett kezébe adni az eszközöket, hogy szemeivel láthasson és eszével ítélhessen. Iskoláiban megtaníttatta olvasni és írni s elárasztotta vallásos munkákkal. A könyvnyomtatás halálos csapást mért az énekmondókra, de maradandóságot biztosított énekeiknek. A barát helyét, ki »testvérei« számára kompilál és másol, az író és könyvnyomtató foglalja el, ki ezerek számára dolgozik, s munkája közben nem szerzetes társai lebegnek előtte, kikkel együtt isten kegyelme táplálja, hanem a gyülekezetek, a nép, mely adományaival tartja. Az énekmondó helyén pedig az énekszerző jelentkezik, ki már le is írja és kinyomatja verseit, s csak olykor-olykor jókedvében veszi elő hegedőjét. E mellett mind nagyobb jelentőséget nyer a »téntás láda.« A pap is a nép között él, testvére lesz a hegedősnek, bibliai tárgyakat ad neki versbe szedni, s felhasználja nyelvét, mely jobban megfelel a nép kedvének és eszejárásának.

Az egész irodalom bár túlyomóan vallásos marad, megszűnik klastromi lenni. Népies jelleget ölt, de egyetemesen népieset. Népies színezetű, de általános irodalmi nyelv képződik; a tájszólások, vidékiességek, dialektusok mind ritkábbak. A munkák már nem viselik magukon kivétel nélkül és félreismerhetetlenül szülő vidékek bélyegét.

Voltaképen csak innen kezdve beszélhetünk szorosabb értelemben magyar irodalomról, szerzőkről, könyvekről és olvasókról. Egyszerre termenek mind. Nem tudjuk, mi méltóbb a csodálkozásra: az íróknak, vagy az olvasó közönségnek gyors szaporodása-e? Mintegy varázsütésre, néhány rövid évtized alatt, a legnyomorúságosabb közviszonyok között, állott elő egész író sereg, s oly nagy számú olvasó közönség, melyet alig volt képes kielégíteni. Mindennek kétségkívül az iskolák képezik forrását s nyújtják magyarázatát. Alapítója a protestáns pap, ki legtöbbször író, énekes, könyvnyomtató, könyvárus, s majdnem mindig iskolamester. Az elemi iskolák, melyeket valamennyi gyülekezetben találunk, az olvasni tudást rövid idő alatt a nemzet közvagyonává teszik. A tudós intézetek, kollégiumok, gimnáziumok, papnevelő házak, — még pedig a század derekán túl a katolikusok is, melyek inkább hajlottak a klasszikai irány felé, — a szellemi élet jelenségei iránt egyre tágabb körbe ható érdeklődést ébresztenek. A vallásnak vitás, tudományos kérdéseivel való foglalkozás mintegy részévé lesz a vallásos életnek. Így a művelődés nem egyedül a papoké, de nem is csak a főrangúaké; részes benne már a közép nemesség is, melyet a pusztító török és német hadak beszorítottak faluiból nagyobb községekbe, városokba. A külföldi egyetemek híre százával vonja Német- és Olaszországba ifjainkat, kiknek támogatását előkelőink vallásos kötelességöknek tartják.

A hazatértekből lesznek papok, tanítók, írók. A parasztok is, zaklatott, nehéz sorsukban, sűrűn és szívesen folymodnak a lelki könnyebbség forrásához, mely már nemcsak a templomban kínálkozik nekik, hanem mindig kezök ügyébe esik a mester-gerendán: a szent-könyvhöz, prédikációkhoz, imádságokhoz s egy-egy széphistóriához. A vitézlő népek pedig, a katonák, a tábori élet unalmait históriás énekek olvasgatásával üzik el.

Im egyszerre minden rendű, rangú és igényű olvasóknak egész tömege. Könyv könyv után készül számokra, a kelendőbbek új és új kiadásokban nyomatnak a mind szaporodó állandó és vándor sajtókon idebenn, vagy Bécs és Krakkó nevezetesebb műhelyeiben. A reformátor-írók előtt csak a megtisztított vallás érdeke lebeg: nem a jutalom és haszon reménye vezeti őket munkáikban. De a kereskedésnek ez új piacza az üzleti embereket is kíséretekre vezeti. Látják, hogy a népkönyvek közül melyek kelendőbbek, divatosabbak külföldön s kísérletet tesznek velök magyar nyelven. Így bocsátja közre Eberus Balázs, bécsi typographus, 1573-ban az első prózai regényt magyarul, a *hét bölcs* világhírű mese-gyűjteményét, *Ponczianus históriája* név alatt.

II.

Görög és római regények. — Középkori mese-gyűjtemények.

Mielőtt Poncziánusról bővebben emlékeznénk meg, vessünk egy futó pillantást eredetére, rokonaira, illetőleg a prózai költészetnek addig való fejlődésére.

A klasszikai népek által művelt költői fajok közül a regény legkésőbbben lép föl, s legjelentéktelenebb marad. A görög irodalom nagy korszaka, a híres epikusoké, lírikusoké, dramatikusoké, történetíróké, filozofoké és szónokoké, rég oda volt, midőn még mit sem találunk nálok, a mit a mi regényünkkel csak távolról is összeköttetésbe hozhatnánk. Ezek olvasásra valók s akkor a felolvasás az általános, mely természetesen a verset kedveli. Az írás is még ritkább és becsesebb mesterség, hogysen prózai történetek följegyzésére vesztegetnék. Azokról, kik legelőször kísérelték meg ezt, alig maradt ránk több nevöknél: Klearchus, Antonius Diogenes, Jamblichus; munkáik elvesztek, de az utóbbiakénak legalább tartalmát fenntartotta Photius. A görög szellem hanyatlása nyitott voltaképen utat a prózai költészetnek. Csak az a közönség, melyből a nagy költészet plasztikai ereje, ideális fensége és komoly méltósága iránti érzék kiveszett, kezdett kedvet találni a kalandos, érzékies, könnyen folyó mesékben, melyek keletről, valószínűleg Perzsiából, érkeztek a görög irodalom vendégeinek. Különösen a miletusiak említetnek, mint a

kiket a perzsa »mese-métely« megszállott. Miletus nemcsak Thalesnek és Anaximandernek, hanem Aspasiának is szülővárosa volt. A miletusiak Kisázsia egyik legszebb vidékén laktak s a buja, munkát alig kívánó természet ölen csupán a gyönyör új meg új forrásaira lehetett gondjok. Ilyenek voltak uraiknak, a perzsáknak, meséi. Kaptak rajtok, s találékony képzeletök, a keleti minták után, egész kis irodalmat teremtet, melynek leghíresebb mestere Aris- tides volt; azonban úgy eredeti, mint Sisenna által latinra fordított termékei elvesztek. Rövid, prózában írt történetek voltak, durva erotikus iránynyal; keleti buja képzelet szövetkezett bennök görög érzékisséggel. Gyorsan vertek gyökeret mind Görög- mind Olaszországban. Íróikat és olvasóikat a szigorúbb közvélemény lenézte s az erkölcsi romlás, elsatnyulás jeleinek tartotta őket. Ennek daczára gyorsan terjedtek s találtak utánczókra, kik közül Nicaei Partheniustól 36 történet maradt ránk.

Némelyek az eredetileg szűk formát több kalandnak lazább vagy szorosabb egybefűzése által regénynyé szélesítették. Rohde (*Der griechische Roman und seine Vorläufer*, 1876) máskép nyomozza ennek eredetét a görögségben. A hellén mithosz szétfoszlása, az egyéniség nagyobb érvénye s ezzel a nagyobb érdeklődés sorsa iránt, a sophisták törekvései a prózai stíl megalapítására: ezekben keresi a görög regény alapjait. Az első nevezetesebb görög írók e nemben: Heliodorus, Achilles Tatius és Longus, mind a K. u. harmadik századon innen éltek; a latinok: Titus Petronius és Apuleius szintén nem igen régiebbek. Legnagyobb hírre Heliodorus jutott közülök, ki Arcadius és Honorius idejében trikkai püspök volt s az *Aethiopikákat*, vagy *Theagenes és Kharikleiót* írta, melynek népszerűségét egy ezredév sem viselte meg. Nem hiába szerzője, a

monda szerint, egy szent zsinat kívánatára inkább püspöki székétől volt hajlandó megválni, mint könyvét elégetni. A magyar irodalomba Gyöngyösi és utóbb Dugonics ültették át. Heliodorus utánzójaként jelenik meg *Erotikáival* Achilles Tatius, alexandriai rhetor, míg az a lesbosi utódja, kit az irodalomtörténet, elég kétes alapon, Longusnak szokott nevezni, *Daphnis és Chloeban* a pásztori regényre ad első példát.

A római irodalomnak ide tartozó termékei közül Titus Petronius Arbiter *Satyricon*ja és Lucius Apuleius *Átváltozásai* vagy *Arany szamara* válnak ki. Petronius, ki közhit szerint Neronak volt udvarmestere, de Niebuhr kétszáz évvel utóbb keresi, töredékes munkájában goromba ecsettel készült rajzát adja Alsó-Itália erkölcsének. Stílje eleganciájának, navításának és frissességének legnagyobb magasztalói is csodálkoznak rajta, hogy ily meztelen könyv valaha közkézen foroghatott. A versben és prózában, tréfás és komoly hangon előadott kalandok e gyűjteménye egyik főforrása az efezusi özvegy híres történetének (111, 112. fej.) melyet a női hűtlenség gúnyolására, minden nemzet és kor szatirikusai felhasználtak. Petronius legjobb prózáját épen ez az epizod mutatja be. Megtaláljuk történetét a mi *Ponczianusunkban* s Verseghynél is. Petronius magyar fordításával a *Mondolat* kiadója, Somogyi Gedeon, foglalkozott. — A másik római regényíró: Apuleius, ki Afrikából, Madaurából származott s a második század vége felé élt. *Metamorphosis*ainak buja, áradozó, afrikai stíljében élénk, költői szellem s csodálatos hitvilág nyilatkozik. Egyházi írók, Szent Ágoston óta, sokat vitatkoztak könyvének allegorikai jelentése felől, melyet vagy közkedveltsége miatt mondtak arany-nak, vagy azért, mert, Warburton szerint, általában így szokták nevezni a milesiákat s azokat az

elbeszéléseket, melyekkel komédiások közhelyeken a népet mulattatták. Legszebb epizódja: *Ámor és Psyche*, melyet Fábrián fordított magyarra s a milesiák ismertetésével kísért. (Kisfaludy-társaság *Évlapjai*, új folyam, I. kötet.)

E maradványok nyomán is alkothatunk magunknak némi képet alaptermészetéről a görög-római regénynek, melynek termékei még egy szorosabban összetartozó családot képeztek, feltűnő rokoni hasonlatossággal. A keleti eredetet hirdető bizarr vonások uralkodnak bennök. Bár a keresztyén szellemnek semmi nyomát nem viselik, élénken tanúskodnak a polytheizmus megrendültéről; a képzelet ennek szép játékká lett emlékeit kapcsolja össze való dolgokkal. Hőseik rendszeren szerelmesek, kiket végzetők elszakít egymástól. Irigy istenek, katonák, rablók, kalózok ragadják el, s ők egymást keresve hosszan bolyonganak a földközi tenger partvidékein. Sorsukba jövődömondók, táltozók, boszorkányok avatkoznak s olykor állatokká is változtatják őket. Hadakozások, kivégzések, álomlátások vetik majd közelebb, majd távolabb egymástól, míg végre összer kerülnek. A változások gyors következtéseiben, a szövevény kusza szálaiban a képzeletnek nyilatkozik bizonyos vad ösereje; stíljök nem ritkán tanúskodik a legnemesebb iskoláról; a keleti életről s a római társadalom süljedésének korából merített képek a mivelődéstörténet szempontjából is érdekesek; de minden lépten éreztetik egy hanyatló civilizációnak rothadt, nyomasztó levegőjét. A klasszikai költészet nagy emlékeivel összevetve őket, két érdekes mozzanat vonhatja magára figyelmünket. Egyik az előbbkelő hely, melyet a szerelem a társadalmi viszonyokban elfoglal, s a gond, melyet e szenvedély lélektanára fordítanak. A nő már kísérője, élettársa a férfinak; szavaiban és tetteiben szabadabb, mint régente. Ezenkívül a festő, leíró,

természetrajzoló elem is nagyobb helyet foglal el, mint korábban. A természet festői jelenetei iránt fejlettebb és figyelmesebb érzék nyilatkozik. Így különösen *Daphnis és Chloë*-ben a lesbosi tájakról, mezei munkákról csinos leírásokat találunk, melyek az újabbkori pásztori regények szerzőinek mintegy mintául szolgáltak.

A munkák azonban, melyeknek nevezetesebbjeit és fő sajátságait érintettük, az antik világban nem igen tekintettek külön műnemnek, mint az éposz, a dráma, az óda s mások. Görög és latin írók, kik irodalmi dolgokban oly szemesek s a terminológiával oly készek, soha sem tárgyalják ilyen módon, s jelesebb példányait, műszabályok elvonása kedvéért, nem tartják érdemesnek vizsgálni. Inkább csak, mint a német regény történetírója, Bobertag, helyesen jegyzi meg, a régi műorganizmusok bomlófolyama eredményeinek nézik, melyek azonban a természet törvényei szerint, nevezetes új alakulás csiráit rejtették magukban. Nevet maguk a szerzők sem adtak e fajta munkáiknak. Későbbi olvasók, így Photius, *drámáknak*, *dramaticumoknak*, *drámai elbeszéléseknek* nevezik, sőt a *drama historikon* alatt is valószínűleg ilyenemű munkák, azaz nem előadott, hanem elbeszélt drámák értendők.

A keleti mesevilág, mely ekként oszlatólag és alkotva nyomult be az antik szellembe, ennek elhanyaglása után sem szűnt meg hatni. Befolyását érvényesítette az új, keresztyén kultúrában is. Nyomaira minden lépten ráakadunk már a művelődésnek első, s hosszú időn át kizárólagos, irodalmi termékeiben, az aszketikus elbeszélésekben, legendákban, melyekről az előbbi fejezetben bővebben volt szó. De az újonnan keletkezett profán elbeszélésnek is egy nevezetes faja a keleti meséket tekintette fő forrásának. A középkori társas és politikai viszonyoknak sok szálán

húzódtak ezek át India bazárjaiból, Arábia sátraiból s a mórok háremeiből Európa lovagváraiba, barátklastromaiba s piaczaiknak vásári népe közé. Gondoljunk csak a spanyolországi mórokra s az Európa észak-keleti vidékein uralkodó mongolokra. Azután olasz kereskedők széltében jártak mindenfelé a nagyobb keleti kikötőkben, s térítők is sokkal sűrűbben fordultak meg Ázsia ismeretesebb vidékein a középkorban, mint utóbb. A zsidóknak és remetéknek folyton özönlő serege is bizonyára sok arab mesét hozott magával. De meg a keresztesekkel számos nyugoti énekes járt a szent földön, kik a fegyvernagyvadások napjaiban nem egyszer tartottak közös ünnepélyeket, multságokat a szaracénokkal.

Az élő szóval ide szivároghatott elbeszéléseken kívül a gazdag keleti mesetőkét már korán könyvek is terjesztették, melyek leginkább latin kidolgozásban forogtak közkezen. Legrégibb ezek között a *Pantsatantra* (egy része külön kivonatának neve Hitopadesa), az ind Visnusarman vagy az arab Bidpai meséinek gyűjteménye, mely a világ-irodalomban arab nevén: *Kalila ve Dimna* (Buta és Ravasz, két sakál neve, kik a történetek egy részét elmondják) ismeretes. Indiából ered s lehet kétezer éves. Legrégibb fordításai a pehlevi, arab, zsidó, török és görög; a latint, mely nyugaton el volt terjedve, Capuai János fordította a XIII. században. Magyarúl Hunfalvy Pál szolt róla az *Athenaeum* 1840-ki folyamában. Tartalmát nagyobb részt Ezóp modorában készült rövid elbeszélések képezik, melyekben egy bölcs mester fejedelmi ifjagnak ad oktatást, kik uralkodásra lesznek hivatva. A *Pantsatantra* (vagy öt könyv) tehát a kormányzó bölcseségnek példatára. Az ő-kelet uralkodóinak nem volt könnyű dolog egyenes tanácsokat osztogatni, azért találjuk az igazságokat hason-

latok, példázatok, mesék, nagyobbára állatmesék öltözetében. Az egész az a körülmény teszi nevezetessé, hogy első példáját képezi a *keretes alaknak*. Oly gyűjteményeket nevezünk így, melyekben az író bevezetésképen egy helyzetet rajzol, vagy egy-egy történetet beszél el, melybe például, tanúságtételre, meggyőzés czéljából, vagy mulatság eszközei gyanánt az elbeszéléseknek egész sora van, mintegy keretbe, beillesztve. Eredetökről a középkori irodalomnak egyik legszorgalmasabb kutatója, Keller Adalbert, Hans Bühel *Diodetianus*ához írt bevezetésében, határozottan mondja, hogy: »több elbeszélésnek egy más, fő történetbe való bekeretelése egészen sajátos vonása az ind elbeszélő költésnek, s a perzsa és arab irodalom régibb, hiteles termékeiben nem fordul elő.« Legismertebb példája, mely az alakot Európában kedvelté s mind maig használatossá tette a *Decamerone*.¹ A mi irodalmunkban is nem egy regény- s novella-tár jelent meg ilyen alakban *Ponczianus*-tól és Mikes Kelemtől kezdve mostanig, Gaal József *Pattangi Jóbjaig* és Gyulai Pál *Nők a tükör előttjeig*.

Ugyancsak keretbe vannak fűzve a másik híres középkori népkönyv egyes történetei: a *hét bölcs* meséi vagy Szindbad parabolái. E munkának őshazája szintén India; legrégibb ránk maradt fordítása a British Muzeumnak egy zsidó kézírata. Történeteinek túlnyomó száma már a szerelem, még pedig a tilos, érzéki szerelem körül forog. Ez volt egyik oka rendkívüli népszerűségének, melyről minden nyelvre lett számtalan fordítása s kiadása tanúskodik, valamint meséinek minduntalan előkerülése későbbi írók munkáiban. Bővebben fogunk emlékezni róla magyar for-

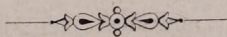
¹ Még színművekben is van nyoma a keretes kompozíciónak. Ilyenféle Shakspeare *Makranczos hölgye*.

ditásának tárgyalásánál. Szintűgy az olasz és francia novella fő és leggazdagabb forrásáról, a *Gesta Romanorum* (rómaiak viselt dolgai) című deák mesetárról. E gazdag gyűjtemény, mely valószínűleg a XIII. századból való, a klasszikai világból eredő elbeszéléseket, arab meséket és barát-legendákat tartalmaz romantikus módra öltöztetve. Antik és keleti indítékai már nem jelennek meg oly tisztán előttünk, mint a fentebb említett munkákban; mind-egyiköket áthatotta s jó részt átalakította a középkor szelleme. Át különösen a felfogás módjára nézve: minden elbeszélésben erkölcsi, dogmatikus tanulságokat keres. Mind-ezeket, valamint Petrus Alfonsusnak, egy XI. századbéli keresztelkedett spanyol zsidónak, *Disciplina Clericalis* című, keleti forrású mese- és mondástárát, a legapróbb részletekre kiterjedő figyelemmel vizsgálták át angol, francia, német és olasz irodalomtörténetírók, főként Boccaccionak s a többi olasz középkori novellistáknak kommentátorai.

Mert nevezetes irodalmi alkotásoknak szolgáltak alapul, s lépcsőül meglepő műfejlődésnek, melynek halhatatlan képviselője: Boccaccio. A széprózai elbeszélés típusát a *Decamerone* (1348—58) alapította meg, midőn a nagy mesegyűjteményekből, a francia *trouveur*ökből s az életből vett apró, vázlatos történeteknek drámaiabb menetet adott s a hatás eddigi tényezőihez az előadás csínját csatolta. Az olasz stíl egész varázsával jelenik meg nála; az erővel egyszerűséget, a hévvel játsziságot párosít. Ha nem vagyunk is hajlandók, mívelődéstörténeti fontosságát túlozva, az egészet öntudatos szatirának tekinteni kora egyházi és társadalmi viszonyaira, Johanna királyné nápolyi udvarára hanem korlátlan élvezettanában, mint erős szubjektívítésű írónál, inkább saját lelkének képét keressük: mívelődés- és irodalomtörténeti jelentősége mégis rendkívüli

marad. Mintegy hirnöke az időnek, melyben skepticizmus és irónia hathatósan kezdenek dolgozni az emberi szellem felszabadításán. Bár ő is bizonyos általános tételekre vonatkoztatja novelláit, ezeknek semmi közük többé a *Gesták* scholastikus moráljához. Az egyház s a feudális világ fantomjai nem lebegnek szeme előtt, csak a világnak eleven, meleg, érzéki képe. Az erőszakos moralisatiók, a transzcendentális dolgokra való kacsingatások véget érnek. Tanít azzal, a mi természeténél fogva tanulságos; egyszerűen mulattat azzal, a mi érdekes; és van bátorsága kinevetni azt, a mi nevetséges. Boccaccio nyomán haladtak századokig mind az olasz novellisták: Sacchetti, Ser Giovane, Bandello, Cinthio s a többiek.

Így a novella eredeti, klasszikai formáját és nevét egyaránt az olaszoknak köszönjük. E név eleinte alig jelentett egyebet érdekes ujságoknál. Majd költött és befejezett történeteket értettek alatta, élénken és röviden előadva, melyekből valamely életre való tanulság következett. Így jelenik meg Boccaccionál és követőinél. A spanyolok utóbb a novellát hosszabbá nyújtották s példájokat a francziák is követték. Az angolok és németek nem az eredeti fogalom jelölésére használják, mely gyakran a mi adománkhoz közeledik. Egyenesebb csapáson, kitérések nélkül haladó. rövidebb regényt értenek alatta. A mi novellánk is, szépirodalmi zsebkönyveink és folyóirataink kezdő korában, századunk első tizedeiben, hűbb volt az eredeti rövid, vázlatos alakhoz; de ettől utóbb a nyugot divatjához pártolt s P. Szathmáry Károly ez értelemben írta meg elméletét is.

III.

A lovag-világ románjai. — Hogyan mentek át versből prózába?

Míg ekként legnagyobb részben a keleti mesék alapján, Olaszországban megszületett a novella tiszta műformája és neve, addig a nyugoton, Európában, főleg Franciaországban, divatos egyéb elbeszélő költemények igtatták be a románnak előbb csak nevét, majd alakját is a középkori irodalomba. A *roman* szó eredetileg csak a román nyelvet jelentette, mely mint a latinnak leánya, amannak hivatalos uralma alatt Galliában képződött. Jelentése olyanforma volt, mint a *romanceé*, mely a spanyol nyelvet jelentette szemben a deákkal. A nép nyelvét egy szóval. Ha a spanyol azt akarja mondani, hogy valaki érthetően szól, ma is úgy fejezi ki: *en buen romance*; egészen megfelelően a mi szólásmódunknak: magyarul beszél, azaz világosan, cziczoma nélkül, keményen. *Roman* tehát annyi volt, mint a francia nyelv; így *Roman de la Bible* annyi, mint a szentírásnak francia fordítása, szövege. E nyelv, melylyel egyébiránt az udvarok s főnemések is éltek, a francia intézményekkel, szokásokkal, mesékkal együtt más országokba is eljutott. El, mint Adenés le Roi, egy tizenharmadik századi *trouveur*, beszéli, egészen a magyar nagyurak, grófok és marquisk palotájáig. A román szó fogalma szűkült, midőn a XII. századtól kezdve a francia

nép-nyelven írt munkákat kezdték így nevezni, különösen az elbeszéléseket, akár való, akár költött dolgokat tartalmaztak, s akár versben, akár prózában irattak. A fogalom még kisebb körre szorúlt, mikor utóbb románoknak már csak nagyobb terjedelmű, mulatságra költött történeteket mondtak, megkülönböztetésül a rövidebb *contetól* s a még rövidebb *fabliautól*. Olykor még ezek gyűjteményeit is románnak hívják; de már körülbelül az újkor elején a fogalom fejlődése a mai értelemben állapodott meg s a román a közéletben s az eszthetika műszótárában kizárólag terjedelmesebb, költött, prózai elbeszélést jelent. Az összes nyugoti nyelvekben máig ez a jelentése, melylyel különben korántsem akartuk magának a műfajnak szorosabb vagy szabatosabb meghatározását adni. Ily értelemben volt közkelete nálunk is egészen addig, míg a negyvenes évek elején Szemere Pál szava: a *regény*, ki nem szorította a használatból. A mai nyelvtudományi terminologia is használja a szót, ennek eredeti értelméhez térve vissza s a latin összes leánynyelveinek, az olasznak, francziának, spanyolnak és oláhnak együttes jelölésére alkalmazza.

A román, melynek fogalmi fejlődésére egy tekintet vetettünk, fő alakja volt a későbbi középkor költészetének, a romantikának. E kor életének legfőbb tényezője a kereszténység, különösen ennek katolikus, római alakja. Ezt át meg áthatotta a megtért sokféle keleti, román, kelta és germán nép képzelete, beleolvastva saját mithológiai hagyományait, szimbolikáját, misztikáját, meséit. A féktelen fantázia, a mindennek felett uralkodó hit és az egyéni erő érzete sajátoságos képzeleti világot alkotott, melynek eszméi, legendái, mondái, századokig élénk kölcsönhatásban voltak az étellel. E világ sok tekintetben vakmerő szakítás volt

a természettel; varázslók, bűbajosok, sárkányok, elátkozott kastélyok, csodatevő ereklyék főszerepet vittek benne. A vallás, a jog s a nő uralkodtak eszményként fölötte. Ez utóbbihoz főkép merőben megváltozott a régi viszony. Korábban a férfi, mint a cselekvés képviselője, volt központja az életnek; most az érzelem személyesítője, a nő lett azzá. Neki szolgál, az ő dicsőségére küzd a férfi, kinek szívét új érzés tölti el iránta: az imádatos ragaszkodásé. Az udvariasságnak, galanteriának legtúlzottabb hőbortjai jönnek divatba. E mellett az egyéni dicsvágy határtalanná lesz s kóbor kalandokban és párharcokban keres kielégítést. Az államhatalom gyöngesége türi, sőt előidézi a szakadatlan csatározásokat, melyekben mindenki a maga igazságát védi. A feudális társadalom anarchikus viszonyai, vallásos rajongása, izgatott hírszomja s regényes álmódzása egy nagyszerű vállalatban törnek ki: a keresztes hadakban.

Ime legfőbb vonásaiban a lovagiség, melynek szellemét a romantikus költészet őrzi. Ennek fő képviselője Franciaország, hol két irányban fejlődött az: a déli troubadourok lírikájában, s az északi trouveurök epikájában. Mindakét ág metrikus, verses volt, s gyorsan származott át a szomszédos nemzetek irodalmaiba, melyekben némileg külön alakulást vett. Az utóbbiban, melyet eredetileg a trouveurök, német földön pedig az úgynevezett udvari epika költői képviseltek, rejlik az újabbkori prózai regény csirája. Az egész feudális Európában rendkívüli fogékony-ság ébredt a mesemondás iránt. Mesékre vágytak a főurak és asszonyok váraikban, melyekben elzárt életüket csak nagy ünnepélyek ritka alkalmával szakították meg; mesékre a parasztok gunyhaikban s a polgárok házaiknál. A trouveur mindenütt szívesen látott vendég lett. Ő készítette

az elbeszélő költeményeket, a románokat, melyek éneklő hangejtéssel adattak elő. Dallammal, hangszerkisérettel a minstrel szolgált hozzájuk, s a két kalandorhoz, kik várról várra s vásárról vásárra csavarogtak, odacsatlakozott a jongleur, a komédiás. Utóbb a trouveurból és minstrelből egy személy lett, ki e költészet fénykorában, a XII. és XIII. században, különösen Szent Lajos idejében, már maga ír és énekel. Honnan merítették tárgyaikat? Onnan, a hol épen érték. Most nemzeti mondákból és egyházi legendákból, melyeket a kor divata szerint regényesen fölciczomáztak; majd a klasszikai világ hagyományaiból, Nagy Sándort kalandor lovagnak és Vergilt híres varázslónak mutatva be; azután keleti mesékből, melyeknek nagy gyűjteményei bő forrást szolgáltattak; végre saját képzeletökből s a szemök előtt folyt mindennapi életnek komikus, tréfás részleteiből. Mindezt versebe szedve s a középkori közönség szájaízéhez idomítva. És elbeszéléseiknek ép ez a czifrája, kidíszítése, machineriája: e sárkányok és griffmadarak, varázs-kertek, csoda-kardok és kürtök, óriások és törpék adják meg a romantikai költészet sajátos fantasztikus színét.

E jellemző vonások eredetét az irodalomtörténészek különböző elméletekkel magyarázzák. Ezek egyike, az úgynevezett gót elmélet (Percy) az északi skaldokat vagy bardokat tartja a romantikus csodavilág teremtoinek; az arab theoria (Salmasius, Warton) a szaraczen mesékben keresi egyedüli forrását; vannak (Leyden), kik a szászok elől Armorikába menekült bretonok földjét állítják a regényes fictiók őshazájának; s olyanok is, kik nem látnak ezekben egyebet a klasszikai mondák maradványainál. Dunlop a prózai költészet történetében, hosszasan ismerteti mindegyik hipotézist s arra az eredményre jut, hogy

mindegyik mond valamit az igazságból, de egyik sem kizárólag igazat. A romantikus költeményekben ép úgy találkozunk az északi képzelet zord rémlátásaival, mint az arab mesék színpompájával s az antik mithologia remniscenciáival, míg tárgyaik nagy részét kétségkívül bretagnei mondákból merítették. Nem szabad ezeken kívül megfeledkeznünk az egyes költők képzelő tehetségéről s mindama különféle népeknek, melyek közt a lovagi epika virágzott, saját ősi mondáikról, babonáikról, meséikről. Mindezek együttes közrehatása s keveredése keresztyén eszmékkel alkotta a romantika sajátszerűségeit. Schmidt Valentin, ki e téren első rangú tekintély, Dunlop munkájának bírálatában (*Wiener Jahrbücher* 26 k.) következőleg ír a szóban forgó tárgyról: »A keresztyénség szelleme kiváló mértékben áthatotta a lovagregényeket, sőt többé-kevésbbé a nemzetek képzeletébe élenken benyomult egyéb alkotásokat is. A keresztyén a földi életet és mindazt, a mit a valóság itt nyújt, csak átmenetinek tekintette; egy más, felsőbb világ vala hazája, melyre utalva volt. A szeretetnek kellett életében a fő tényezőnek lenni, s szenvedések és küzdelmek által megtisztulnia. A képzelet mérhetetlen birodalma természetesen dús talajjá lett, melyben a fokozott erővel felruházott s a keresztyén erény eszméitől lelkesített hősök a természetfölötti veszélyeket felsőbb segélylyel könnyen legyőzhették. Az érzéki nemi ösztön (többé-kevésbbé valódi módon) eszményi szerelemmé tisztult. Így tágult ki a legenda, így keletkezett a lovagregény. Amaz közvetlenül a keresztyén vallásos történethez kapcsolódott, ez szabadon dolgozta fel azt, a mi az új hit szelleméből körébe tartozott.«

E sorok talán túlságos súlyt is fektetnek a vallásos elemre, midőn az egész középkori költészetet ezen egye-

düli alapon mutatják be. Mindenesetre tagadhatatlan azonban a keresztyénség rendkívüli befolyása a középkori életre s az ennek viszonyai közt született és fejlődött romantikára. Az elbeszélő költők szívesen merítették tárgyaikat az egyházi hagyományokból, legendákból (a hét alvó, Jozafát, Szent Patrick és Brandanus), sőt magából az evangéliumból is. Ezen kívül felhasználták a norman monda zord részleteit (Ördög Róbert), a gazdag breton hagyományokat, a vallásos lovagi tárgyak mintáit (Artus király és asztalköre, a Szent Grál), a frank nemzeti mondát (Nagy Károly és paladinjei), a klasszikai történet regényes emlékeit (a trójai háború, Nagy Sándor, Vergil) s jelképes meséket (*Roman de la Rose*). Mindezeket részletesen ismer-teti magyarul Szász Károly, a középkor nagy epikáiról tartott, s *A világirodalom époszai* czímen közre is bocsátott egyetemi előadásaiban. Wolff O. L. B., ki a regény egyetemes történetének egy használható vázlatát írta (*Allgemeine Geschichte des Romans*, 1850.), a romantikus époszokat, tárgyaik szerint, következő csoportokba sorozza: tisztán vallásosak, északiak (normanok és bretonok), frankok, klasszikaiak és allegerikusok. Külön osztályba foglalja végül az apróbb elbeszéléseket, a tréfás conte-okat és fabliau-kat s a komolyabb lai-ket. Ezek pozitív irányzata némi ellentétben állt a lovagi költészet fantasztikus csapongásaival. A közönséges élet viszonyai közt mozognak, s a jelen erkölceit festik akkor is, ha távoli idők és népek maskaráit használják. Fő tárgyaik: tiltott csókok, furfangos csalások, goromba versengések. A szerelem bennök majdnem összeesik az érzékiséggel. Komikumuk durva és vad; izlésök szabálya: naturalia non sunt turpia.

A mily benső viszonyban állanak ezek a már koráb-

ban tárgyalt olasz novellával, ép oly szoros az összekötés a romantikus époszok s az első prózai lovag-regények között. Ama nagy elbeszélő költemények szerzői, a *trouveur*ök, verseik anyagát rendesen krónikákból (*Bretagnei Brutus*, *Turpin*) szerezték, melyek meg a régi nemzeti mondán alapúltak. Ép úgy, mint a mi *Névtelenünk*, *Kézaink krónikái*, melyek legjelentékenyebb részben alig egyebek, mint a nemzeti mondák följegyzései egyes fejedelmekről, vajdákról, hősökről. E szempontból egyes részleteik természetesen annál csekélyebb értékűek, minél inkább akart az énekes, ki forrásukat képezi, krónikás lenni. A ki azonban a népköltés sajátosságainak, túlzó hajlamának, rokonszenve nyilatkozatainak, képzelete rendes és állandó csábjainak, idomító kedvének némi ismeretével veszi kezébe e könyveket, a mint a latin formákba szorúlt magyar gondolkodást észre fogja venni rajtok, ép úgy szemébe fognak tűnni a tudóskodás komoly köpenyébe rejtező költészetnek élénk mozdulatai. A kép, melyet *Attiláról* és *Álmosról* festenek, *Botond* és *Lehel* meséi, a *Thonuzoba* vesztét hirdető versezet, *Vid* ármánykodása és *Szent László* hőstettei nem a népmesék kedves hőseire, kalandjaira, nagyzó és naiv eszejárásra emlékeztetnek-e inkább, mint udvari emberek felfogására, kik ismerték a harczok rendes menetét s a királyi palota életének formáit? Bizonyára a mi mondáink egy részét is összeszedték, bár szakadozottan, soványan és megtagadva, krónikásaink. Énekmondóink, kik valószínűleg nem igen tudtak deákul, nem vették hasznukat, hogy alapjokon tágabb látókört nyerve, nagyobb egészszé olvasztották volna énekeiket. Legfeljebb verses krónikákat készítettek belőlök. Nem támadtak épikusaink, hogy kamatostól szerezték volna vissza a költészetnek azt, a mit a történetírás kölcsön vett tőle. Így tettek a

nyugot-európai: német, angol, de különösen a francia epikusok.

Azonban a tiszta költői forma, melyben a romantika termékei annak virágkorában kivétel nélkül megjelentek, lassankint foszladozni, tágulni, hanyatlani kezdett. Már a XV. században a nyugoti irodalmak mindegyikében sűrűn jelennek meg a régi lovagi mondáknak prózai átdolgozásai. Az époszoknak e hatalmasodó versenytársai egyre nagyobb tért hódítanak maguknak a közönség kegyében. A változásnak fő oka kétségen kívül a könyvnyomtatás feltalálása s ezzel az olvasók számának nagy és hirtelen megszaporodása. Az énekmondás és felolvasás helyét a valóságos olvasás váltja fel s az embereknek, kik kedvelték a mulattató történeteket, nem kellett felolvasókat tartaniok, vagy arra várakozniok, míg egy-egy énekes várókba vagy piacukra téved. Olvastak a maguk kénye-kedve szerint s bizonyára sokkal több költeményt fogyasztottak, mint annakelőtte. Élvezetökben háttérbe szorult a hallás szerepe, melyre a vers külső alakja, a ritmus és rím irányúl, s előbbre jutott a kíváncsiság, mely szívesen beérte a prózával is, csak érdekes dolgokat tudjon mesélni. Sőt a folyó beszédnek bizonyos előnyei tűntek egymás után szembe. A verseknek régi avúlt nyelvét könnyen pótolta újjal s érthetőbbel, és ez különösen Németországon emelte hatását, hol a nyelv a XIII. századi úgynevezett udvari epika óta jelentékeny változáson ment át, melyhez a prózai átdolgozók siettek alkalmazkodni. Tárgyaira, részleteire, hangjára nézve is a próza sok olyan szabadságot engedhetett s engedett is meg magának, melyet a fenhangon olvasásra s hallgattatásra szánt vers kerülni volt kénytelen. Ez kétségkívül oly előny volt, mely, bármennyire különbözött is a XV. és XVI. század illemérzete a mienktől, a prózai regény

első termékeit erkölcsi tekintetben rossz hírbe keverte; de valószínűleg csak annál kapósabbaká tette őket. Ehhez járult, hogy az egyre fokozódó szükségletet prózában hamarabb ki lehetett elégíteni, ha máskép nem, idegen románok fordításával. Az újság ingere szerepet kezdett nyerni az irodalmi életben. De meg a prózai stíl haladást is tett ez időtt, a mire a humanizmus törekvéseinek és példájának volt nagy befolyása. Így többek között Aeneas Sylvius szép latin prózája, melybe Eurialus és Lucretia erotikus történetét öntötte, csábított az utánzásra. A gyakorlat közben érezni kezdték az írók, hogy vannak tárgyak, melyeknek előadására, van hang, melynek megütésére az oratio pedestris már természeténél fogva alkalmasabb is, mint a kötött beszéd. Így a komikai, groteszk, durván népies, élczeskedő tartalom megfelelőbb, símulóbb és könnyebb formát talált benne; olyat, melyben az olvasó közönségnek újonnan képződött rétegére, a köznépre, nagyobb hatást gyakorolhatott.

Mind e körülmények együttes befolyásának tulajdoníthatjuk, hogy a mulattató irodalom egész vonalán, a hosszú lélegzetű lovagi romántól kezdve egész a tréfás adomáig vagy találós meséig, a vers mindenütt hátrálni látszik a próza elől. A változás körülbelül egy időben történt Francia-, Angol- és Németországban. Eleinte a régi, kötött nyelvű románokat dolgozták át, bővítették ki, vagy fordították le prózai elbeszélésekké. Így jelentek meg már a XIV. század végső éveiben folyó beszédű lovagregény alakjában a németeknél Wirnt von Grafenberg *Wigoleyse* (1493), Eilhart von Oberge *Tristanja* (1494); a francziáknál Chretien de Troyes hasonló tárgyú románjai (1489), Huon de Villeneuve *Huon de Bordeauxja* s a híres *Merlin* (1498); az angoloknál Malory Tamástól *Morte*

d'Arthur (1485), Ördög Róbert története, melyeket sűrűn követtek számos mások. Ezzel a középkor hősi, vallásos és szerelmes regéi, lovagi történetei ez alakban életök új szakaszába léptek. Mellettök sok rokon fajta könyv jelent meg, mely már nem a versírók által felhasznált tárgyakat higitotta és melegítette föl, hanem a kornak egyre általánosabb divatához képest eredetileg prózában íratott részint a régi mondáknak ki nem aknázott morzsáiból, részint a híresebb lovag-könyvek képére és szellemében. Ilyenek az *Amadis-regények*, melyekről később bővebben lesz szó. A lovagvilág hanyatló napjának utolsó, halaványabb sugarai csillognak ezekben. A képzelet szabad röpte helyett mintha izgató szerek mámorosító hatása érzenék belőlök. De még táplálja őket némi naiv hit a regényesben. Azonban az újkornak uralkodóvá lett francia izlése teljesen átalakítja őket. Tárgyaik, mintáik még századokig élnek; de régi szellemök meghalt. A romantika helyébe a galanteria lép s Artus király megüresedett trónusába XIV. Lajos ül.

IV.

XVI. és XVII. századbeli epikánk eszményei, műnevei és olvasói.

Mielőtt ez új világba köszöntenénk, a magunk háza körül kell tekintenünk. Vizsgálunk, minő befolyással voltak a magyar irodalomra a középkori regénynek ama formái, melyeknek alakulását, fejlődését, egymásra hatását és lehanyatlását vázoltuk. Voltak-e ez iránynak nálunk képviselői, habár csak a fordítók szerény szerepében is, s volt-e közönsége, befolyása a közizlésre, hatása a magyar nyelv és stíl fejlődésére?

E fejezet bevezetésében jellemeztük már röviden az újkor első időszakának művelődési viszonyait. Láttuk a külföldről hazatért papot és rektort kathedráján meg írószobájában, a deákok nagy seregét coetusaikban, az énekszerzőt, ki hideg kamrájában irogat, a könyvnyomtatót vándorútjain és műhelyében, s a könyvárust, hátán sátora rúdjaival és portékájával. Imezek az új kultúra tényezői, amaz új szellem képviselői, mely az irodalom parlag talaját a XVI. századnak még első felében felszántotta és bevetette. Láttuk, miképen fonódott, sőt olvadt össze a középkori irodalomnak két ága: a klastromi és a világi, s alkotott egy újat, mely szellemében vallásos, felfogásában és nyelvében népies. Valóban a protestantizmus-

nak demokratikus és központellenes irányzata alig tűnik fel valahol e korban határozottabban, mint a mi irodalmunk tanúságtétele által. Szintúgy erkölcsi felfogásának ridegsége is. A nagy nemzeti csapások, a politikai szakadás s a török invázió első félszázadában, midőn az erkölcsi hatalmak megbénultával annyi gonosz szenvedély vesztette fékét, annyi egyes érdek küzdött a közczélok ellen, s az anyagi erő sokszor egész arcátlansággal tapodta a jogot: közéletünk tényezői közül úgyszólván csak irodalmunk tudta megőrizni s ép oly állandóan, mint félelmetlenül gyakorolni az ítéletmondás jogát.

Ez irodalom három eszményt szolgált és magyarázott: a vallásit, a hazafiút s a regényes lovagit. E három közül természetesen a két elsőbbik volt a fő.

A kornak nagy, hosszan küzdő politikai és társadalmi ellentéteit kivétel nélkül a *vallási* viszonyokra vezették vissza, vagy legalább ezekkel hozták összeköttetésbe. A pogányság és keresztyénség harcza hazánk földén folyt s a fegyveres tusák zaját élénken hangoztatta vissza a gondolatok világa. E mellett a reformáció mozgalmi, vakmerő támadása, gyors diadala, magában való megszakadozása s a katolicizmus megzavarodott védelme: a hitnek aprólékosabb, dogmatikus kérdéseit is fő helyre emelték a nemzet érdeklődésében, melynek külső és belső világát oly sokképen átalakították. Ez érdeklődés mértékére és kiterjedésére nézve jellemzők Borsos Sebestyénnek, egy XVI. századbeli ~~en~~lékirónak, következő szavai: »Hallottál volna akkor egész Erdélyben mindenfelé, falun és városban, a köznépnél is nagy disputációt étel és ital közben, estve és reggel, éjjel és nappal, közbeszédben és prédikáló székéből, sőt káromlásokat és mód nélkül való kárpálódásokat a két religión levők között.« Ime, az egész szellemi élet-

nek fő és legáltalánosabb mozgatója a vallás. Az új hit hatásának titka nemcsak az újság varázsa, élesztő hatalma volt; épen azt hirdette, a mit mindenki a nemzet életkérdésének tartott: erkölcsi reformot. A sanyargatott nép némi megnyugvást talált benne, mely bár milyen komor volt, de mégis jóval több a semminél. Legalább egyetlen hit megszilárdult lelkében: az isten igazságában vettettet. Az irodalom terjesztette a bibliát; s képeit, hasonlatait, példázatait különös szeretettel választván az ó-testamentumból, híveinek lelkébe erősen beoltotta a régi, boszszúálló isten félelmét. Farkas Andrástól kezdve, kinek zsidómagyar krónikája az első, ránk maradt magyar nyomtatott verses munka (1538), az epika legnagyobb tömeggel a bibliából merítette tárgyait. Vagy szabatosabban szólva: Batizi András, Dézsi András s a többi papköltő ép oly termékeny igyekvéssel használta föl a verses históriák tetszetős formáját vallási eszméik terjesztésére, mint Sztárai Mihály és Karádi Pál a drámának élénk, közvetlen, csattanós alakját. A XVI. században körülbelül ötvenhatvan elbeszélő költemény jelent meg a zsidó patriarchákról, prófétákról, apostolokról, az isten tűrő és megdicsőített embereiről. A protestans szellem mindenütt érvényesül: a költemények legnagyobb része ó-testamentomi tárgyú; a mártírok legendáihoz Szent-Gratianus Mátén kívül, — ki István vértanú halálát dolgozta föl, — alig nyúlt valaki.

Az irodalomnak, még pedig nemcsak a szorosan vallásos, hanem a költői irodalomnak is, e hajlamát szokatlan mértékben támogatták, hatását elősegítették a viszonyok. A sokféle nyomor, az életnek olesó volta, a földi javak bizonytalansága, a királyi családok végzetes harcza, a régi dicsőség tűnő foszlányai, a nyakunkra törő s nyakunkon

ülő idegen hadak, az egész borús látóhatár valami sajátos vallási miszticizmust ébresztettek, melynek számtalan nyomára akadunk prédikációkban és imádságokban ép úgy, mint énekekben és históriákban. Az isten igazságát kutató hit a lelkekbe bámulatos töredelmet és mély büntudatot oltott, mely az utolsó ítéletet s a bűnökbe süllyedt nemzet vesztét várta. Batizi András már 1544-ben mependíté e hűrt, melyen Balassi Bálint is egyik legszebb énekét zengette *A magyar nemzetnek romlott állapotjáról*.

Oh kedves nemzetem, hazám, édes felem!

Kivel szerelmetes mind tavaszom, telem:

Keseregj, sírj, kiálts istenedhez velem.

A nemzet kesergett, sírt, istenhez kiáltott s nem hallott egyéb vigasztalást, mint hogy bűneiért vesztét várhatja. Jeremiás siralmai között várta is. A titokteljes sejtelem sokáig élt, míg a XVII. század közepén Zrinyi époszában a keresztyén világnézet alapjával, a megváltás eszméjével, egyesülve mély költői eszmévé erősödöttén jelenik meg. Sőt a *Zrinyiász* cselekvényének egész motivuma is ebben az általános felfogásban gyökerezik s már a nagy éposz megjelenése előtt majdnem egy századdal világosan ki volt fejezve. A bibliafordító Károli Gáspár *Két könyvet* írt Magyarország romlásáról s azokról a jelenségekről, melyekből »megismerhetjük, hogy az istennek ítéleti közel vagyon.« E munkában találjuk a következő helyet: »Mert istennek indítása nélkül még szívében is nem jöve a török császárnak, hogy Magyarországot rontassa, ha az isten nem indítaná az ő szívét és az isten nem súgná az ő fülébe, hogy fölfegyverkezzék, ennek pedig nem egyéb az oka, hanem a bálványimádás.« Ime az első ember, ki a

haragos isten trónjánál ott látta Gábor angyalt s hallotta az Alekto furiának adott parancsot. Érdekes, hogy Károli munkája 1563-ban jelent meg, tehát épen az időtájt, mikor Szoliman arra a hadjáratra készült, mely Szigetvárnál ért véget, s épen a *Zrinyiász* tárgyát szolgáltatta.

A vallási elem azonban legtöbbször nem magában, hanem a *nemzetivel*, a *hazafiúival* szövetségben lép föl irodalmunkban. Még a száraz históriák is bizonyos nemzeti jellemet, sajátyszerűséget nyernek ama, sűrűn fölvetett kérdés fejtegetése által, hogy melyik felekezetnek van főbb része a haza gyászában? A köznyomornak, az országos csapásoknak olyatén felfogása, hogy mindez csak méltó isteni büntetés: lassankint túlnyomúl egy osztálynak, a protestans papságnak, s egy felekezetnek határain. Oly tétellé lesz, melyből a vitatkozók mindakét oldalon kiindulnak. Csupán az a kérdés: ki hozta hát a szerencsétlenséget fejünkre, ki idézte fel az Isten haragját? A protestansok természetesen az igaz útról eltért katholicizmust és erkölcsileg sülyedt papságát vádolják, míg emezek a reformácziónak eltévelyedését, egység-bontását s török szövetségét vetik szemére. Ez a theológiának hazafias árnyalata. De a költők sem maradtak hátul a nemzeti szerencsétlenség siratásában s az egykori dicsőség emlegetésében. E század, melynek előkelőinél az erkölcsi elvek annyira meglazultak, a személyes bátorságnak, hősiségnek, az elkeseredés vakmerőségének számtalan példáját látta. Sőt egyesek, a király és vallás szolgálatában, az életnek szinte példátlan megvetését tanúsították. E lovagi jelleg, mely a szigetvári Zrinyi feláldozásában érte el tetőpontját, rendkívül vonzotta a költőket. A kor hőstetteinek leglelkesebb és legtermékenyebb éneke: Tinódi Sebestyén. Az ő lantján zendültek meg elsőben azok a nevek, melyek a magyar

hősiség, hazafiság, önfeláldozás legmagasztosabb példáit idézik emlékezetünkbe. Ő volt első énekes Dobónak, Losonczinak és Szondinak, kik azóta annyi költőt s általuk annyi nemzedéket lelkesítettek. Diadaluk és haláluk a nemzeti erő egyik forrásává lett; de azért koruk, egészben, sivár és visszás képet mutat. A költészet e szomorú jelenből vissza-visszatekint a múltra is s megemlékezik a magyaroknak úgy nevezett »első bejövésekről«, azaz a húnokról, még a honfoglalásról; leírja a tatárjárás borzalmait s az elpusztult ország újjászületését IV. Béla alatt; szívesen foglalkozik Hunyadi János hőstetteivel s még szívesebben és gyakrabban Mátyás király dicsőséges alakjával. Mind tele vannak vonatkozással a kor szomorú viszonyaira. A szegény deákok és énekmondók meglehetősen szűk politikai látókörrrel, majdnem minden költői tehetség híján, de becsületes és bátor szívvel festik eszményeiket a hazafiról és mondják ki, hogy mily messze esnek ezek-től koruk hatalmasai, kiknek kegyelméből élnek.

Legkisebb számmal vannak a tulajdonképeni mulattató költemények, a *romantika* képviselői. Azok, melyeknek hősei regényes érzésű lovagok, mesés királyfiak, bajvívást kereső kalandorok, szerelmes ifjak s az ó-világ lovaggá ütött emberei. Szóval olyan költemények, melyeket némi tekintetben rokonságba hozhatunk a külföldi románnokkal.

Ez elbeszélések némelyike *széphistóriának* van nevezve s minthogy a népies terminologia egészen korunkig széphistóriáknak a regényes tárgyú elbeszélő verseket szokta mondani, innen visszakövetkeztetve nem egy irodalomtörténetírónk is széphistória név alatt kizárólag e mesés epikumokat érti. Maga Toldy is ezt a véleményt terjeszti kézikönyvében. A régiek azonban ez elnevezést nem alkal-

mazták sem ily kizáróan, sem ily szabatosan. Etimológiája természetesen az, hogy a *szép* szóval a szerző tulajdonképpen csak könyvét dicséri és ajánlja. A szónak még nincs átvitt értelme; Czeglédi Nyíri János *Maccabaeusait* »igen szép históriának« hirdeti a címlapon, Tesseni Venczel pedig *Magellonáját* »kedves és nyájas históriának.« Eleinte prózai munkák címe után is oda-odatették; Barlám és Jozafát legendájáról eleve elmondja fordítója, hogy nagyon szép. Még jóval utóbb is van példa ilyesmire; hogy csak egyet említsünk, Draskovics György azon kezdi Leriniai Vincze után, az eretnekség ellen készített s 1561-ben kiadott hitvitázó munkájának címét: »Igen Zep Kenyw.« Azonban ez idétt már a *szép* szó leginkább csak a verses dolgozatok címében használtatik a *história*, *krónika*, *ének* jelzője gyanánt. Első példája ez alkalmazásának 1573-ból való: Valkai András *Hariadenusa*. Ezt nyomon követték s a következő 1574-ből valók: Ilosvai *Szent Pálja*, Ráskai *Vitéz Franciscoja*, Sztárai *Ákháb és Illése* s Varsányi *Xerxese*. E rövid sorozatból is látni, hogy egészen különböző tárgyú munkákra alkalmazták, vallásiakra ép úgy, mint regényesekre, klasszikaiakra és zsidókra. A széphistória tehát ép oly kevéssé volt egy külön műfajnak, vagy a tárgyak bizonyos zárt csoportja verses feldolgozásainak megállapított elnevezése, mint a krónika vagy a história. Legvilágosabb bizonyága ennek az a körülmény, hogy egyazon munka különböző, egymáshoz közel eső kiadásokban egyszer pusztán históriának, majd meg széphistóriának neveztetik (Görcsönyi Ambrus *Mátyás királya* 1574. és 1581., Enyedi György *Gizmundája* 1582. és 1592.). Egészen vegyesen, önkényesen nevezték az írók munkáikat krónikáknak, szép-krónikáknak, énekeknek, szép-énekeknek, históriáknak, szép-históriáknak. Legterjedtebb, leg-

használatosabb volt a história név; de sem ez, sem a többi nem jelentett semmi különböztetést. Mindössze annyit sejt-hetünk, hogy közülök legrégibb a *krónika* elnevezés, melyet verses munkák jelölésére a XVI. század közepéig Farkas András, Valkai András, Tinódi szívesen alkalmaznak; utánok azonban az ő értelmökben való használata elavúl s alig van példája.

Annál általánosabb a *história*, mely alá mindent odafoglaltak, a miben csak egy kis része volt a képzeletnek, vagy az előadásbeli mulattató ügyességnek. Még pedig verset úgy, mint prózát. Még iskolai drámák is fordulnak elő história néven, mely alatt Abel Jenő, a bárt-fai színügyről írt tanulmányában (*Századok*, 1884.) a tragédiához közel eső drámai műfajt akar érteni. Hogy okoskodása mily ingatag alapú, a mondottakból eléggé kitetszik. A história egyszerűen történet volt, akár az elbeszélés, akár a dialog formájában, akár víg, akár szomorú, akár vers, akár próza. A folyó beszédben írt történetek: *Ponczianus*, *Magellona* szintén históriák, Haller János nagy mese-gyűjteménye *Hármas Istória* s a ponyva könyv-árusa maig »istóriás.« Az utóbbiak azonban, a prózai elbeszélések, elenyésző csekély számmal vannak a versesek mellett. A vers, különösen a régi magyar közép metszetű tizenkettes, az általános forma. Mindaz, a mi nem szorosabb értelemben vett tudomány: theologia, grammatika vagy efféle, versbe foglalva jelenik meg. Még az egykorú história is mértékre kerül Tinódinál és társainál; sőt a mit idegen prózából vettek: Boccaccióból (*Volter és Gizeldis*, *Gismonda és Gisquardus*, *Titus és Gizippus*), a Gestákból (*Fortunatus*, *Jovenianus*, *Rustán*), Colonnai Gvidóból (*Trója veszedelme*), azt is mind versbe szedték. Így tett a pataki költő (talán Balassi Bálint.) Aeneas Syl-

vius híres prózai regényével, *Eurialus és Lucretiával*. A vers divatának ez általánosságát az az egy-két kivétel, melyet harmadfélszáz év alatt felmutathatunk, csak megerősíti.

E sajátságos jelenségnek oly időben, mikor a nyugoti országok mulattató irodalmában a próza már mindenütt uralkodó, egész irodalmunk fejlődésére érdekes az okait vizsgálunk. Ezek az olvasó közönségben is, de különösen az írókban rejlenek. A versek nagy része még ebben a korban kétségkívül nemcsak olvasásra készült, hanem lant kísérete mellett, énekszóval való előadásra. A költő mindjárt dallamokat is készít verséhez, mint Tinódi, vagy már közismeretű és kedvelt nótákhoz alkalmazza sorait. Az, hogy Tinódi az »utolsó hegedős«, csak a minden alap nélkül elterjedt frázisok egyike. Az énekmondók, kik magukat többnyire deákoknak nevezik, meggyérülve, keservesen küszködve a mesterségökre kedvezetlen új viszonyokkal, még sokáig jártak-keltek szanaszét az országban. A nyomorúság ellen való panaszkodásaikból azonnal rájuk ösmernünk: most a nagy hidegben majd megfagynak s körmüket fűjják, mert nincs pénz tarsolyukban; majd az udvarbírákat és kulcsárokat szidják, kik elfogják tőlük járandóságukat; a rossz bor miatt ének helyett csak hurutolhatnak; nagy haragban koplálnak; szidják lakat-gyártó házi gazdájok siketítő lármáját és füstös szállásukat, mely helyett szívesebben húznák meg akár egy som-bokorban magukat. Csupa nyomorúságos részlet. A biztos nyomok, melyek létezésüket bizonyítják, elvezetnek bennünket egész a Rákóczi-háború idejéig. Úgy látszik, csak a nemzeti élet gyökeres átalakulásával, a múlt század első felében vesztek ki. Ezek voltak a költészet tulajdonképeni képviselői, példaadói, s az ő nyomukban jártak, az ő módjukon dolgoztak azok, kiknek

a költészet nem volt mesterségök. Verseiket kivétel nélkül énekekre szánták s a hagyományos versalakokban készítették. Énekelgették is alkalom adtán egy-egy nagy úr előtt vagy a vitézlő népek közt, kik a deákot jól tartották s bort üttettek neki csapra. Énekeik közül egyiket-másikat, ha szerét ejthették, ki is nyomatták, jutalom reményében valamelyik pártfogójuktól. Sajnos, hogy itt nem a költői érték szempontja látszott vezérelni őket: inkább azokat a verseiket tartották méltóknak a kinyomatásra, melyekben vagy valamely történeti esemény híú leírására, vagy valási és erkölcsi tanúlságra törekedtek, nem pedig azokat, melyek az igazi naiv, népies, költői szellemből folytak. Az effélék közül egyet-kettőt kézirati gyűjtemények tartottak fenn.

Az elmondottakból világos, hogy a protestans korban s az antireformáció korában mulatságra szánt műveink legnagyobb részének, már a költészet fő képviselőinek helyzeténél, életmódjánál, mesterségénél fogva, verses alakban kellett készülnie. Mert énekelték őket s bizonyára készletöknek igen jelentékeny részét nem nyomathatták ki, hanem csak úgy szállott az szájról szájra, úgy tanúlták el egymástól s tartották emlékezetben, a mire igazán csak a mértekes forma alkalmas. De a ritmus ez általános uralmának énekmondóink tehetségében, vagy inkább tehetségtelenségében is fekszik egy oka. A költői felfogásnak, alakításnak, előadásnak alig van néhányukban némi nyoma; érzésök lobbót vet itt-ott, komor füstöt is ereszt, de képzeletök felébreszthetetlenül szunnyadni látszik. Ily körülmények közt munkáik gyönyörködtető eleme legtöbbször alig volt más mint a ritmus, az egyenletesen tagolt sorok hangzatos lebegése s a rím kellemes csöngése. Alig tette más költészeteket költészetté; ha ezekről lemondanak, szinte megszűn-

nek költők lenni s maradnak csupán perikopisták vagy krónikáírók. A nyugot-európai románok keletkezésénél láttuk, hogy a költők epikumaik anyagát, a nemzeti mondákat, krónikásokból merítették. A mi énekszerzőink is így tettek, mikor munkáiknak jó részét Bonfiniból és Turócziából s az újabbak közül Heltaiból és Székelyből vették; ezzel az irodalmi fejlődésnek azt a fokát jellemzik, melyen a külföld már századok előtt túl volt. Már vettünk alkalmat megjegyezni, hogy e feldolgozásokat nem lehet a nyugotiakkal párhuzamba állítani; egyetlen olyan énekmondó sem nyúlt a mi krónikáinkhoz, ki ezekből valódi költeményt tudott volna alkotni. Az anyagot egyszerűen magyar versekbe szedték azok számára, kik nem tudtak deákul, vagy nem érkeztek a vaskos könyvek olvasására. Látni való, hogy az eljárás módja, jelleme künn és nálunk ugyanaz; csak az emberek és tehetségeik mások. Im ez is magyarázata a versek általános divatának. Természetes képviselői ezek a rendes irodalmi fejlődés egy bizonyos korszakának, mely nálunk később következett be. Az elbeszélő próza még alig született meg. Íróink épen nem voltak gyakorlatában. Írásaik majdnem kizárólag a biblia és vallási dolgok körül forogtak, régi, mintegy megcsontosodott formákban, melyek keményen ellene szegültek az új tartalom fölvételének. Ez ellentét akadályozó, bénító hatását mindjárt az első, világi prózai elbeszélés élénken tünteti szemünkbe.

Hát az olvasó közönség? Főntebb elmondtunk egyet-mást ennek gyors szaporodásáról, az iskolák irodalmi hatásáról s a könyveknek nagyban kezdődő szükségletéről. Legnagyobb keletők a vallásos munkáknak volt: a bibliafordításoknak, prédikációknak, zsoltároknak és egyéb énekeknek. Ezek voltak fő lelki táplálékai a nagyuraknak, kik

közül az új egyház patrónusai s az írók és könyvnyomtatók maecenásai kerültek, s az alacsonyabb sorsúaknak is. Nemcsak az e nemű munkák túlnyomó nagy száma bizonyítja ezt, hanem más történeti nyomok, emlékek is. Az irodalmi vonatkozások, melyek e korbeli emberek levelezéseiben nagy nehezen felkutathatók, mind ilyen fajta könyveket illetnek. Radvánszky Béla művelődéstörténeti forrásgyűjteményében előfordul néhány kis könyv-jegyzék. Mindössze csak öt; de a házi szükségletre való nyomtatványokon, kalendáriumokon, orvosi könyvön kívül csupán csak vallási munkákat találunk bennök. Telegdi Miklósnak, az ékesszólásáról nevezetes pécsi püspöknek könyvtára, melyet Nagy Gyula ismertetett, természetesen kizárólag theologiai könyvekből állott. Apafi Mihály fejedelem klaszrikus műveltségű ember volt és kedvvel gyűjtött könyveket, melyeknek érdekes jegyzékét Thallóczy Lajos tette közzé; a tudományoknak, úgy szólván, minden ága képviselve van e fejedelmi könyvtárban, de a magyar munkák mind vallásiak: Károli bibliájának négy különböző kiadása, azután számos vitairat. Sőt a kuruczvilág hadvezérei is, mint Bercsényinek és Forgách Simonnak Thaly Kálmán által bemutatott könyvjegyzéke bizonyítja, ha a történet és hadi dolgok olvasásába belefáradtak, kegyes elmélekedésekben kerestek pihenést s talán megnyugvást a szerencse sűrű változásai között. Serédi Benedeknek 1678-ki könyvlajstromában is, melyet Szabó Károly közölt, a két mulattatókönyv (*Markalf* és *Skanderbég*) elvész a vallási munkák ötvenen felül levő számában. Világos bizonyossága túlnyomó számuknak és keresett voltuknak. Ezek mindenként egyenlően érdekeltek, míg a történeti énekek inkább csak a vitézi népekre, a regényes históriák pedig a nőkre számítottak.

Mert már női olvasó közönségünk is volt. Még pedig fontos és befolyásos, mely e századok szellemi mozgalmainak, úgy látszik, buzgó tényezője volt. Mívelődéstörténetünknek mindenesetre érdekes adata, hogy a magyar könyvirodalom legelső, ránk maradt terméke (legalább az, melyről bizonyos, hogy könyv volt) egy nő ösztönzésére készült és pártfogása alatt jelent meg. Komjáti Benedeket asszonya, Frangepán Katalin, Perényi Gábor özvegye, biztatta, hogy Szent Pál leveleit újonnan, Luther értelme szerint, magyarázza, s a könyv 1533-ban neki ajánlva látott Krakkóban napvilágot. Innen kezdve szakadatlan az összeköttetés nőink és az új magyar irodalom között, melynek ép oly mívelt, mint lelkes támogatói. Képzettségökről leveleik tanúskodnak legvilágosabban; Deák Farkas levelestárainak nem egy lapja valódi írói hivatásról tesz bizonyosságot. Csak Máriássy Pálné Sigér Annának, fiaihoz intézett oktató leveleit üssük fel. Minde nyomok csupán a főrangúak váraiba vezetnek s azok szerint, kik részletesebben foglalkoztak e kor tanítási viszonyaival, nem is vezethetnek máshova. Az alsóbb osztályok leány-gyermekei nem igen részesültek szellemi oktatásban. Szenczi Molnár Albert csak 1620-ban, heidelbergi imádságos könyvének ajánlásában, sürgeti a külföld példájára »leány gyermeki scholák felállítását, melyekben tisztességes öreg asszony emberek tanítják az apró leánykákat olvasásra és catechismusra.« Így irodalmi míveltségnek csak az előkelő családok leányai lehettek részeseivé, kiket az udvari papok vagy íródeákok oktattak. Ezek gyökerezteték meg lelkökben a szellemi élet, az irodalom és egyház törekvései s emberei iránt való érdeklődést. Közöttük azonban a fogékonyság az életnek e fensőbb érdekei és gyönyörei iránt

ép oly általános volt, mint a buzgóság. Pártfogásban vetteknek férjeikkel.

A XVI. és XVII. századi irodalom termékei közül egész sereg van előkelő asszonyoknak ajánlva, mely körülmény érdekes következtetést enged vonnunk ama nemes érdeklődésre, és támogatásra, melyben az irodalmat részesítették. Találkozunk ez ajánlatok élén Báthori Györgyné Báthori Annával, Majláth Istvánné Nádasdi Annával, Bebek Györgyné Patócsi Zsófiával, Mágocsi Gáspárné Massai Euláliával, gróf Salm Gyuláné Thurzó Erzsébettel, Balassa Andrásné Mérai Annával, Váradi Kis Gáspárné Nagy Doratóval, Forgách Zsigmondné Thurzó Zsuzsánával, Thurzó Györgyné Czobor Erzsébettel, Bedegi Nyári Pálné Várdai Katával, gróf Nádasdi Pálné Révai Judittal, gróf Eszterházi Miklósnyé Nyári Krisztinával, Bethlen Gáborné Károli Zsuzsánnával és sok mással. Akadunk köztük nőnevekre, mintegy nemes családi hajlam bizonyosságául, melyeknek nemzetsége nevezetes írókat is szült; ilyenek: Draskovics Jánosné Istváni Éva, Thurzó Szaniszlóné Listius Anna Rozina. Érdekes találunk családokat, melyeknek nőtagjait hódolatuk bizonyóságaival íróink újra meg újra fölkeresik. Ilyenek a Losonczi leányok, kiknek egyikét, Annát, Balassi Bálint égő szerelme tette halhatatlanná. Vajjon e kitéphetetlen szerelem gyökérszálai közt nem volt-e ott az irodalmi rokonszenv is, melyet a költő kétszeresen becsülhetett? Szegedi Lőrincz *Theophaniáját* 1575-ben Losonczi Fruzsínának, Ecsedi Báthori Miklós feleségének ajánlja.¹

¹ Több történetíró hibásan Losonczi Annát írja Báthoriné-nak. Szilády Áron Balassi életrajzában felismeri a tévedést, melybe jegyzetei közt maga is beleesett. Báthori Miklós feleségéről csak annyit tud, hogy az is Losonczi leány volt; másik nevét nem ismeri. A *Theophania* megőrizte ezt.

Bornemisza Péter *Négy Könyvetskéjének* negyedik részét 1577-ben Ungnad Anna Máriának, Ungnad Kristóf és Losonczi Anna leányának; az ötödik részt 1579-ben magának Ungnad Kristófnak és Losonczi Annának. Pécsi Lukács 1597-ben *Hasznos Orvosságát* szintén leányuknak dedikálja, ki már akkor Erdődi Tamás hitvese volt.

V.

Ponczianus. — Mikép alakúl az irodalom nyelve?

A könyvkedvelő nők közé tartozhatott Gúthi Ország Borbála asszony is, előbb Török Ferencz, azután gróf Eck nagygyőri kapitány, végül Geszti Ferencz felesége. Szikszai Hellopoeus Bálint 1574-ben neki ajánlotta *Agendá*-ját, miután az előbbi esztendőben, második férjhez menetele alkalmából, szintén részesült, ilyesféle irodalmi megtisztelésben. Ez örvendetes esemény hírére kereste föl Eberus Balázs, bécsi könyvnyomtató, Eck grófot, a dunántúli hadak és Győr vára kapitányát s pozsonyi főispánt, egy kis magyar könyvecskének deák ajánlólevelével, mely tartalmánál fogva (tele van házasságtörő mesékkel) nászünnepre lehető legkevésbbé volt ugyan alkalmas, de a maga nemében igen nevezetes. Ez a könyv, melynek egyetlen példányát a magyar nemzeti múzeum könyvtára őrzi, az első, prózában írt világi elbeszélés, mely magyar nyelven megjelent. Teljes címe a következő: »*Poncianvs Historiaia*: az az Hét bölcsh Mesteréknek, mondasit chiwda fzeep hasonlatoffágo-uál foglaluan, mimodon, az Chazar Fiat Diocletianuft het-zer halaltul meg mentettet legien. Mely mostan igaz és tizta Magyar nyelwere forditatot. Bechben Ebervs Balas által eo feolfzege engedelmébul nyomtattatoth. MDLXXIII.« Eberust az akkoriban szokatlan kísérletre: folyó beszéd-

ben tenni közzé mulattató könyvet, kétségkívül az a rendkívüli kelendőség birta, melynek Poncziánus német kiadásai örvendtek. Harder Mihály, frankfurti könyvkereskedőnek fennmaradt egy jegyzéke, hogy az 1560-ki húshagyókeddi vásáron mindegyik könyvből mennyit adott el. E jegyzék szerint valamennyi közül legkapósabb *Poncziánus* volt, melyből 233 példány kelt el, míg Pauli híres *Schimpf und Ernst*jéből 202, *Magellon*ából 176, *Fortunátus*ból 166, *Melusin*ából 158, *Pontus lovag*ból 147, *Herpin*ből 144, *Galmy*ből 64 és *Tristan*ból 56. A hét bölc s mester nagy kelendőségét bizonyítja az is, hogy 1473-tól kezdve 1565-ig, tehát nem teljes száz esztendő alatt, nem kevesebbszer, mint tizenhétszer adták ki újra Németországon. A könyvnek e rendkívüli kedveltsége bírhatta rá a bécsi könyvnyomtatót, hogy azt valamelyik német kiadásból magyarra is lefordíttassa és kiadja.

Poncziánus vagy a hét bölc s mester, mint már említve volt, a nagy keleti mese-gyűjtemények közé tartozik. A világirodalom egyik Proteusa, mely az ó-világnak hol e, hol ama pontján tűnik fel más meg más alakban. Görres írja, hogy a Poncziánus híre és hatása körének terjedtsége elérte a szent könyvekét s felülhaladt minden klasszikai munkát. Ez az elterjedés azonban hosszú idő alatt történt. Mai napság egy híres könyv szinte villámgyorsasággal terjed el az egész mivelt világon. A középkorban nehezebben ment az elterjedés, de a munkák hosszabb életűek voltak. Így *Poncziánus* eredete egészen elvesz az ős-kelet homályában (alapeszmejével már a bibliai József és Putifárné történetében, azután a görög Hippolytos és Phaedra mondájában, s Heliodornál és Apulejusnál is találkozzunk) s még a múlt században is nyomtatták.

Csodálatos vándorútjainak, újjászületéseinek, átala-

külásainak kutatásával Loiseleur Deslongchamps (*Essai sur les Fables Indiennes*, Párizs, 1858), továbbá a zsidó és görög szövegek fordítója Sengelman Henrik (1842), de különösen a régi német népkönyvek fáradhatatlan buvára és kiadója, Keller Henrik Adalbert (*Li romans des sept sages*, Tübinga, 1836; Búhel *Diocletianja* 1841) foglalkoztak behatóbban; kérdésének legújabb állását Baethgen Fridrik syr szöveg-kiadásának előbeszéde (*Sindban*, Lipcse, 1879) s Landau Márknak Boccaccio forrásairól írt munkája (*Die Quellen des Decamerone*, Wien, 1879 és 1884) ismertetik. A munka minden kétségen kívül ind, s Benfey szerint buddhista eredetű; de forrásának még csak nyomait fedezték föl. Vándorlásának menete az volt, hogy legelőször pehlevi vagy ó-perzsa nyelvre fordították (Sindibad Námé, melyből a VIII. század körül a régi arab szöveg készült, s ez szolgált a syr (Sindban), zsidó (Sandabar) és görög (Syntipas) fordítások alapjául. Az európai irodalmakba Dam Jehan nevű nancy-vidéki barát latin versiója (zsidóból vagy görögből) nyitott neki utat; ez volt a francia, angol és német prózai s verses szövegek közös forrása. Egy magyar másoló által 1474-ben készült deák kódexe a budapesti egyetemi könyvtárban is megvan. Hosszú útjai közben természetesen sok mindenféle változáson ment keresztül. Hősei gyakran cseréltek nevet. Andreopulos görög fordításában a királyt Cyrusnak, a tanítót meg Syntipasnak hívják, kitől a munka nevét vette. A régi francia szövegben Dompatos, szicíliai uralkodó, a király, fia Lucinien, a bölcs pedig a középkornak híres varázslója: Vergil. Egy másikban Mathuzsálem nemzetsége szerepel, fia Vespasian, és unokája: Florentin. Maguk a mesék is sokképen bővültek és változtak. Egy keleti versio, mely a török irodalomban él, a napok számát hétről negyvenre emelte.

A magyar irodalom volt az utolsó, melyben megjelent. Először 1573-ban nyomtatott ki tizenhatodréti alakban, nagy gót betűvel, Bécsben; azután még négyszer Lőcsén: 1633, 1653, 1676-ban és 1679-ben. Az első kiadás 286 lapra terjed, az utolsóelőtti lapon egy fametszettel: kígyó tekerőzik egy fára, melynek tetején galamb ül. Két oldalán két szalag e feliratokkal: — Estote prudentes, — és: et simplices. A lap tetején: Matth. 10.; alján: Legyetek okosok minth az kígyók es egigiek miképpen az galambok.

A fő történet, melynek keretébe a mesék vannak foglalva, a következő: Poncziánus császár, ki Rómában uralkodik, fiát Dioclecianust hét bölcs mester tanítására bizza. A mesterek nevei: Bancillas, Lentulus, Cato, Melchiorak, Josephus, Cleophas és Joachim. A növendéknek Szent Márton kertjében egy kamarát építettek, melynek falára a hétféle tudományt megírák. Neveltetése idején Poncziánus újra megházasodott; elvette Castella király szép leányát, ki hogy hallotta volna a császárnak egy fiát, azon gondolkodik vala, mi módon ölhetné meg. Rávette urát, hogy rendelje haza. A bölcsek azonban és az ifjú kiolvásák a csillagokból, a halálos veszedelmet, melyet csak úgy lehet eltávoztatni, ha Dioclecianus hét napig egyet sem szól. Addig pedig mindegyik mester holtára köti magát, hogy egy-egy napon megmenti a haláltól. Az ifjú csakugyan némán jelenik meg atyjánál s nem felel kérdéseire. A császárné bevívé a maga házába, hogy szólásra bírja. Ottbenn szerelmi vallást tesz neki, lelkét, testét ajánlva. Dioclecianus azonban nem mutatja semminemű szerelemnek jegyét. Szólnia nem lehet; egy papirosra írta visszautasító feleletét: »Távol legyen én tőlem, hogy én megrúttanám az én atyámnak gyümlöcsös kertit. Ha ötlet meg

rútíttanám, nem tudom minemű gyümölcsöm lenne innen. Tudom azt, hogy isten ellen igen vétkezném és atyámnak átkába esném. Annakokáért engem ilyen nagy gonosz dologra ne szorgalmaztass.« Az asszony dühében megszaggatta ruháját, orcáját megkörömszelé és nagy felszóval üvöltö. A császár előtt azzal vádolta Dioclecianust, a miben maga volt vétkes. Poncziánus széket üle és meghagyá a vitézeknek, hogy fiát akasztófára vinnék. Azonban sorra megjelentek a bölcsek és hét napig megakaoályozták az ítélet végrehajtását. Mindegyikök egy-egy mesét mond vagy az asszonyok ravaszságáról, vagy az elstetett ítélet káros voltáról; s a gondolkodóba esett császár mindannyiszor haladékosan enged. De az asszony sem nyugszik, s a mesterek elbeszéléseivel ellenkező irányú meséi újra meg újra az ő részére térítik férjét. Így telik el a hét nap, melyen Dioclecianus vesztegségre volt kárhóztatva. A mint megszólalhat, fölfedezi és bebizonyítja atyja előtt, hogy mostohája leányruhában szeretőt tart maga mellett. Ő is elmond egy történetet a fiúi hűségről, s a dolog vége az, hogy Poncziánus gonosz feleségét ló farkára kötteti és felakasztatja.

Ez csak kerete a könyvnek, de sokkal fontosabb eleme, mint más hasonló szerkezetű keleti gyűjtemények rájája. Míg például a *Pantsatantra* keretei egészen jelentéktelenek, érdektelenek s néha bevégtetlenek is: a *Poncziánus* fő meséje kiváló fontosságú, személyeinek sorsa folyvást érdekli az olvasót, a munka főcélja felé utal valamennyi elbeszélés. A könyv tulajdonképeni tartalmát azonban mégis inkább ezek a beléje szőtt mesék képezik, melyeket magyarul Heinrich Gusztáv ismertet részletebben a *Poncziánusról* írt tanulmányában (Abafi Figyelője, VI. köt.). Így az első mester a hű kutyáról mond

példát, mely megmentette a kígyótól a bölesőben alvó gyermeket, de gazdája tévedésből őt tartván a gyilkosnak, elmetshi a nyakát. Az ártatlan eb nem más, mint Dioclecianus. A császárné azonnal felel rá az erős vadkan esetével, melyet a ravasz pásztor csellel ejtett és ölt meg. A vadkan Poncziánus, kinek életére tör a fia. A második bölc a gonosz feleség példájával áll elő, kinek furfangja férjét juttatta a törvény kezébe, mikor maga volt a bűnös. Az asszony kész a felelettel a fiúról, ki rabolni járt a császár kincses tornyába, s másképp nem menekülhetvén a hinárból, kész volt levágni az atyja fejét. A mesterek egyike aztán Hippokrates történetét alkalmazza, ki megirigylvén Galenus tudományát, melylyel a *magyari* király fiát meggyógyította, megölte vetélytársát, s mikor a halál nála kopogatott, nem volt a ki megszabadítsa. És így következik tovább Diocleciánéval együtt összesen tizenöt mese, melyeket a magyar kiadás *beszédeknek és példabeszédeknek mond*. Ezek nemcsak együtt, a hét mesterről nevezett gyűjteményben, hanem külön-külön is bejárták a világirodalmat. Egyiknek változatával (a férj és a papagáj) az arab *Ezeregyéjszaka* regéi közt találkozunk, a másiknak (a kincsrabló fiú) ősalakját Herodot jegyzette föl. Legnevezetesebb az efezusi özvegy híres története, melyet Joachim mester valamennyi variansa között legdurvább alakjában mutat be. Az asszony fogadkozik, hogy érette halt férjének holtteste mellett gyászolva fog meghalni, s nemsokára új szeretője kedvéért rútul megcsonkítja és akasztófára függeszti azt. A változat oly durva és visszataszító, hogy rútságával tönkreteszi a feltalálás eredeti humorát is. A női hűtlenség e példájának ábrázolatát már Nero domus aurea-jának romjai között megtalálták relief-ben. Petroniustól kezdve minden nemzet szatirikusai felhasználták: Lafontaine, Wie-

land s nálunk Verseghy, ki *Szentesiné* eszméjét Voltaire *Zadigjából* (II. fejj. *Az orr*) merítette, melynek megfelelő epizódja viszont az efezusi matronán alapúl. Mind ez epizódokból, mind a fő meséből kitetszik, hogy *Ponczianus* is didaktikus irányú. A tanítók iránti tiszteletre, a cselekvésben és ítélésben való ovatosságra s a gonosz asszonyok furfangjától vigyázatra int.

Ponczianus nyelvét s előadásamódját ismertesse meg a következő példa, mely »másod beszéde az császárnénak az pásztorról mimódon az vad kant megölte volt.«

Vala egy császár és ennek vala egy erdeje, kiben egy kegyetlen vad kan vala, annyira, hogy valaki az erdőben megyen vala, mind meg öli vala. Az császár ezt nehézzé tartván, megkiáltatá, hogy valaki az vad kant meg ölhetnéje, annak leányát neki adnája, annak felette es országában részessé tenné és halála után az többit is mind neki hadná. Vala egy pár pásztor, ki gondolja vala, hogy ha ő az vad kant megölhetnéje, tehát erszága (így) lenne, és az császár leányát neki adnája. Felvevé botját és be mene az erdőbe, kit mikoron meg látott volna az vad kan, nagy rohanással meg futama. Es hogy meg iedett volna az pásztor, fel hága nagy gyorsasággal egy termet körtvélyfára; de a vad kan ezt látván, úgy kezdé rágni az fát, hogy immár láttatik vala, az pásztornak mindjára leszakadni. Legottan kezdé az pásztor az gyümölcsöt az kannak hinteni az földre, és mikoron az kan meg elégedett volna az gyümölcscsel, ledült és ottan elaluvék. Ezt látván az pásztor, le szálla az fáról nagy lassan és kezdé ő neki az sertéjét vakargatni, hogy inkább alunnék. Mikoron kedig igen horttyogna, ki voná az hivelyéből az kést,

és az kannak az torkába el-be gyaká, és az vad kannak egyik kezével az hátát vakarván, másikkal az kést az torkában ütven meg ölé. Ennek utánna az császár az ő leányát neki adá és ezen módon királylyál tevé. — Ezt elvégezvén az asszony, mondá: Uram, érted-e, mit mondek? Monda az császár: jól értem. Monda az asszony: ím meg magyarázom az mit példa szerint mondtam te neked. Az vad kan az te hatalmadat jegyezi, ki ellen senki nem álhat még bölcs is; az pásztor jegyzi az te átkozott fiadat, ki az ő tudományának botjával kezde téged meg csúfolni. Mert miképpen az pásztor vakargatással ölé meg az kant, úgy az átkozott fiadnak mesteri téged az ő tudományokkal; hazudoznak te neked hogy csak elaludnál és fiad legottan meg ölné és uralkodhatnéjek. Monda az császár: távol legyen az én tülem, hogy az én fiam úgy tegyen nekem, mint az pásztor tött volt az kannak. Im mondom te neked, hogy ma meg kell neki halnia. Az asszony hogy ezt hallá, monda neki: uram, ha így teendesz, bölcsen cselekeszel. Parancsolá azért az császár, hogy az ő fiát hamar vinnéjek akasztani. Mely dolog hogy meglőtt volna, kezde az város üvöltöni: ó bizony nem jó dolog ez, íme az császár fiát ki viszik akasztani.

A város üvöltő közvéleménye ép oly méltán háborodik föl a gyámoltalan császár ellen, mint mai fogalmaink, gondolkodásunk, illemérzésünk az egész munka ellen. A tartalomból s példákból látni való, hogy a mese-gyűjtő igen keveset gondolt azzal, hogy annyira-mennyire következetes maradjon, hogy példabeszédei csakugyan odailljenek a maguk helyére, s hogy regénye változásainak valami-

nemű elfogadható okait adja. Kicsoda kívánt volna akkoriban ilyesmit? A kor ízlése odáig terjedt, hogy a mese-mondó minél többet tudjon, minél leleményesebbet, minél furcsábbat. A furfang, mely az efféle könyvek összeállításában nyilatkozott, a meztelenség, melylyel érzéki dolgokat emlegetett, a mesterség, hogy rejtett tanulságokat tudott mindenből kiereszokolni: egészen elég volt; senki sem kereste az ügyességet, mely az előadás tetszetős módjában nyilatkozik. *Ponczianus* igazi anyag-halmaz; s a halmazban legnagyobb számmal vannak az erotikumok. Csalfa asszonyok, kéjsovár fejedelmek, a testi vígasság jelenetei keresetlen durvasággal adva elő. Ez az erős fűszer alkalmas volt a kor szája ízéhez. Azonban mindennél bennünket inkább az előadás módja, a könyv nyelvi oldala érdekel, melylyel először lép föl a magyar próza a tisztán mulattató irodalom eszköze gyanánt. *Ponczianus* kétségkívül németből van fordítva, mint az előbeszéd mondja: »verbis usitatis, ac puris, non sordidis atque aures verecundas offendentibus, nulla linea omissa, translata.«

A fordító nevét nem tudjuk. Akárki volt, munkájában világos nyomokkal lép föl a két elem, melyből az irodalom nyelve minden időben táplálkozni s tovább fejlődni szokott. E két elem: a múlt irodalom és a jelen élet nyelve. Amaz folytonosságot, tisztaságot kölcsönöz neki, ebből valóságos és élénkséget merít. Minden kor számbavehető irodalma él a nyelvnek olyan szavaival és alakjaival, melyeket maga az irodalom képzett ki, vagy legalább tartott fenn valamely régibb kor nyelvhasználatából. Ha akarna, sem szakíthatna teljesen az irodalmi hagyomány; követi ezt, mintát, példákat keresve benne, próbált sikerében saját eredményének biztosítékát. Az olvasók és írók megszokása, hogy hosszú időn keresztül ragaszkod-

nak bizonyos kifejezésekhez, fordulatokhoz, melyek már csak az irodalomban élnek, egymást föltételezi. De másfelől ott van az élet nyelve, mely az író körül hangzik, fülébe zsong, s egy-egy könnyebb fordúlattal, tetszősebb kifejezéssel, divatosabb szóval kínálva őt, önkénytelenül csúszik tolla alá. A szerint, a mint valamely irodalmi ágban, bizonyos műfajnak régi műveltetése gazdagabb vagy szegényebb, hagyománya imponálóbb vagy csekélyebb: lesz jelen stílje is ódonabb vagy újabb színű. Nem véletlen eset, hogy Vörösmarty megállította mintegy a költészetben a fejevesztett szóújítást s hogy Arany nyelve régiesebb minden kortársáénál. Mindaketten epikusok, annak a műnemnek művelői, mely nemcsak természeténél fogva vonzódik a régieshez, hanem a melynek a mi költészetünkben leggazdagabb a tradíciója. A magyar epikus egész természetesen s mintegy önkénytelenül írhatja, a mit »egy-egy régi levélen írva talált«; neki vannak régi levelei. Még találóbb, még szembeszökőbb példát nyújt egy más irodalmi ág: a vallásos munkák. E téren legerősebb a hagyomány, legtömegesebb a fennmaradt emlék, legélénkebb a kapcsolat: következésképen mai egyházi irodalmunk előadásmódja is legrégiesebb. Prédikációink, bibliamagyarázataink majdnem magukban őrzik nyelvünknek két-háromszáz éves sajátságait.

Ugyane tüneményről tanúskodik *Ponczianus históriája* a XVI. század második felében. Még ha feltesszük is, hogy a könyv valamivel korábban készült megjelenése idejénél (1573-ban nyomtatott és ajánltatott Eck grófnak, ki már 1571-ben meghalt), mégis előadásmódja sokkal ősdíbb ez idő közönséges nyelvhasználatánál, melyet Szalay Ágoston, Deák Farkas levelestáraiból s más forrásokból eléggé ismerünk. Sűrűn alkalmaz régi nyelvműveket; így az ige-

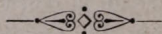

ragozás terjedtebb, teljesebb alakjai (az óhajtó mód ket-tős ragja, *alutnája* : altatná stb.) uralkodnak benne s az újabb, rövidebb, kopottabb alakok csak elvétve, mintegy feledésből kerülnek elő. A maitól eltérő, régies értelemben használt szavak, avúlt nyelvformák, szokatlan vonzatok igen gyakoriak (*nyilvánban* : jobban; *udvarló* : udvari cseléd; *megszólíthatnám* : megszólaltathatnám; *senki nem tudtára* : senki nem tudván; *nehézzé tartván* : neheztelvén érte; *vallonod érette* : bűnhödnöd). Nehány ódon alakot maga tart fenn (*viszendjük*, *felserkendend*, *megdühövék*), bár e tekintetben óvatosságra intenek bennünket egy felől a könyvbe csúszott világos germanizmusok, más felől a sajtóhibák roppant tömege. Kifejezéseinek keménysége, párbeszédeinek ismétlő módja, sok szószaporítása mellett is töredékessége, rideg egyhangúsága szinte abba a csalódásba ringatnak, mintha Ruth, Judit vagy Eszter történetét olvasnók a bécsi kódexben. Egészen hasonló kifejezés-mód, melynek üres ünnepélyessége és felfújtt komolysága éles ellentétben van a tartalom egész természetével, sokszor tréfás, epigrammatikus fordulataival. Még erotikumai is mintha valamely prédikációból lennének idézve, a papnak vontatott hanghordozását halljuk. Pedig e körülíró, ismétlő, kifejezéstelen, élet nélküli nyelven régen túl van a kor, melyben már ébred az előadásnak némi szépsége s jellemzetessége iránt az érzék.

Honnan ez az elmaradottság? Magyarázatát kétségkívül a fordító mintáiban kereshetjük, melyeket a régi biblia elbeszélő részei, a legendák, példák s más, vallásos jellegű elbeszélések képeztek. Ezek nyomán, hatása alatt szinte egy századdal marad el kora mögött s csodálkozásra indít, hogy ez avúlt stílt nyomtatásban esik olvasnunk. Még élesebben fog szemünkbe tűnni e körülmény,

okával együtt, ha olyan irodalmi termékek mellé állítjuk *Ponczianust* s közvetlen utódait, melyek csak ez időben honosodtak meg nálunk. Vegyük csak Sztárai színdarabjait s Karádi Balassi-komédiáját. Amazok húsz, ez tíz esztendővel öregebb *Ponczianus*nál. Es mit látunk? Szinte csattog bennök a dialog, a jellemző színek gazdagon villannak szemünkbe, a szavak jól, szinte numerózusan megválasztva, élet és frissesség minden sorukban. A tréfás és komoly fordulatok mindegyike megtalálja saját hangját. Az előadás változatossága épen nem tünteti föl szegénynek nyelvöket. Miben rejlik e körülmény magyarázata, e lát-szólagos ellenmondás feloldása? Semmiben másban, mint hogy a drámának nem volt semmi írott hagyománya, mely előadás dolgában mintát szolgáltatathatott volna. Ha ez állítás eszünkbe juttatja is a miszteriumokat, melyek létezéséről, divatáról nálunk a középkoron át Horvát Istvánéin kívül (melyeket Toldy ismételt) újabban is nyomós bizonyítékok kerültek elő: ezek nem voltak leírva, hogy ősi alakjaikat megőrizhették volna, hanem csak a népköltés följegyzetlen termékei gyanánt éltek s ennek nyelvével újabbá s újabbá alakultak. Így a protestans dramatikusok az új ágnek új hangot voltak kénytelenek keresni s ezért a nép élő nyelvéhez folyamodni, ellentétben a prózai elbeszélések készítőivel.

A merevség, vontatottság, mely *Ponczianust* jellemzi, bizonyos mértékig utódainál is feltalálható. Úgy teszik, mintha egy szoknyás alak rozsdás pánczélfegyverzetben lépne elénk s a ruha könnyed suhogása helyett a vasöltözet csikorgását, recsegését hallanók.

VI.

**Rosnyai Dávid és a Horologium Turcicum. — A nyelvkeverék.
— Bidpai újabb magyar fordítói.**

A *Ponczianuson* kívül, mely irodalmunkba még a legkorábbi nyomtatott könyvek között lelt útat, a másik, nagyobb és nevezetesebb ind mesegyűjtemény, a *Pantsa-tantra* vagy arab nevéen *Kalila ve Dimna* is talált magyar fordítót: Rosnyai Dávidot. Ő nem a szanszkrit eredetiből dolgozott, de legalább közvetlenül támaszkodott ennek egyik legérdekesebb származékára, a török szövegre. Munkája a XVII. század nyolczvanas éveiben készült s legújabb ideig csak hírből ismertük. Egy kódexét, mely Halmágyi József, utóbb Ákosfalvi Szilágyi Mihály marosvásárhelyi táblai bíró tulajdona volt, legutóbbi birtokosa, Iványi István, eperjesi törvényszéki bíró, 1879-ben ajándékozta a nemzeti muzeum könyvtárának. Akkoriban rövid megemlékezés történt a becses szerzeményről a *Magyar Könyvszemlében*; ismertetését az olvasó itt veszi először.

E híres mesegyűjtemény elágazásainak, elszármazásainak, fordításainak és átdolgozásainak képét egy nagy családfában állította össze Landau Márk, a *Decamerone* forrásairól írt munkájában. E táblázat bizonyos tekintetben a kelet és nyugot mívelt népeinek érintkezését tünteti föl, melyek bizonyos, tanulságos vagy gyönyörködtető szellemi tőke megszerzésére, elsajátítására törekszenek. Ilyen tőke,

az élvezetnek és okulásnak, eszméknek és képeknek tőkéje : a *Pantsatantra*, melynek átültetései, már nagy terjedelménél fogva is, irodalmi gyakorlatot tételveznek föl s a művelődési életnek némi tágabb közösségét.

A buddhista irodalom e híres termékének, keletkezésének és vándorlásainak legalaposabb buvára és fordítója Benfey Tivadar (*Pantschatantra*, 2 k. 1859). Az eredeti, teljesebb és gazdagabb alapmunka, mely már nem létezik, a K. e. második s a K. u. hatodik század között keletkezett. Ebből készült, bramán befolyás alatt, a *Pantsatantrának* maig meglevő öt könyves szanszkrit szövege. A mesék bevezetéseképen el van mondva, hogy egy Amarasakti nevű királynak három buta fia volt, kikkel már nem tudott mihez fogni. Szorúltságában egy Visnusarman nevezetű tudós braminhoz folyamodott, ki kötelezte magát, hogy a buta királyfiakat hat hónap alatt a világ legokosabb embereivé neveli ki. Célját a *Pantsatantra* által érte el, melyet számokra írt. Látni való e bevezetésből, hogy a gyűjtemény didaktikus irányú: célja parabolákban és állatmesékben életbölcseiségre, az uralkodás mesterségére oktatni a fejedelmeket. A politika, a kormányzástan kézikönyve e munka, természetesen az uralkodás keleti formájának, a kényuralomnak alapján. Tanításai, célzatai, példái, melyekkel a fejedelmekhez, udvari embereikhez és tisztviselőikhez szól, mind e felfogáson alapúlnak. Ez adja magyarázatát a mesék formájának is, melyekben legnagyobb részt állatok szerepelnek; de nem az európai naiv állatmese módján, mely az állatok jelleméből indulva ki, a legegyszerűbb életviszonyokkal a legegyszerűbb és általánosabb igazságokat példázza. Az ind mesés könyv állatai csak viselik az állatneveket s kibélyegző és állandó faji sajátosságokat alig mutatnak. Emberek állatnevekkel, kik egy.

fejlődött politikai, vallási és udvari rend bonyodalmai között mozognak, beszélnek Manu törvényeiről, vezekelnek és áldoznak az isteneknek, emberi történeteket mondanak el. Mindezt nemcsak a lélekvándorlás hite érteti meg velünk, mely az állatokat közelebb állóknak nézi az emberekhez, hanem az ind élet rendje is. A boncok, braminok, dervisek az ázsiai kényuralkodókkal szemben nem igen mertek mindent leplezetlenül elmondani, a mi egy jövődő fejedelem alatt hasznukra lehet, de a mostani alatt torkukra forrhat. Az állatvilágba tevén át példázataik színterét, szabadabban szólhatnak a zsarnok oroszlánról s a szegény üldözött bárányról. Mivel mindent meg akartak mondani, a természetes igazsággal kevesebbet törődtek s személyeiknek csak nevét vették az állatoktól.

Ama nagy meséskönyvnek eredeti szanszkrit alapszövege először a hatodik században fordítottatott idegen nyelvre. Kozru Nusirvan fordíttatta le az akkori perzsa udvar és irodalom nyelvére, a pehlevire. Ma már ez a szöveg nincs meg, de megvannak a belőle készült syr és arab átdolgozások. Amaz a régibb, alig valamivel idősebb a pehlevinél s eredeti kéziratát csak néhány éve fedezték fel. Az arab *Kalila ve Dimna* a nyolczadik századból való s Almanszur kalifa parancsára Abdallah ibn Almokaffa készítette. Ezen alapúlnak a következő fordítások: a görög, mely a XI. századból s Seth Simon orvostól való; a XIII. század elején keletkezett zsidó; s végül a több rendbeli újperzsa szövegek a X. század óta. A zsidó szöveget még a XIII. század második felében lefordította deákra Capuai János s nagyrészt erre támaszkodnak, vagy legalább ezt használják fel az azóta készült német, olasz, spanyol, francia, angol, dán, svéd, hollandi és cseh fordítások. A táblázaton, melyet Landau e fordításokról készí-

tett, s azokról is, melyek valamely eredetibb szövegből, a latin közbevetése nélkül keletkeztek: hiába keressük Rosnyai magyar munkáját.

Az ő eredetije egy török szöveg volt, mely meg az új-perzsa fordítások egyikére vezet vissza. Arra, mely Husain Vaiztól ered a XV. századból s *Anvar-i-Suhaili* (a Canopus csillag sugarai) címet visel. Ez képezi alapját a *Humájun-námé* című török munkának, mely Pompás Szoliman idejében, 1540 táján keletkezett. A királyok tanúlságára költ jeles könyv, mint Rosnyai előbeszédében mondja, »szerecsen és perzsiái nyelveken a törökök közé is csúszott, de az említett nyelveken a törököknek nem ínyek szerint való obscuritásban lévén a könyv, sok időkip sokaknál minden haszon nélkül subiticeált; hanem későre a szultán Bajazid unokájától, szultán Méhemmednek pedig fiától, szultán Murádtól Drinápolyban erigáltatott collegiumnak maga nevét titkoló professora, ennek izes multságától üres maga nemzetét megszányván, az udvari expeditiókban már ususban ment arabiai és perzsiái nyelvekkel elegyes törökre fordította, az ő módjok szerint szép terminusú stílussal s az alkalmatosságokat ékesgető versekkel sok helyeken condecorálta is.« Ez a munka volt az, melyből Rosnyai a maga, mindeddig kéziratban maradt töredékét készítette.

Rosnyai Dávid I. Apafi Mihálynak volt török deákja vagy tolmácsa. 1641-ben született, valószínűleg Marosvásárhelytt, melynek közelében, az udvarfalvi kurián, családjá most is él. Kikerülvén az iskolából, 1663-ban, összeszedte holmiját, magához vette 300 frtot tevő örökségét s elment szerencsét próbálni Apafi udvarába Segesvárra, mely akkoriban még »új és szűk vala«. Sógorának Veresmarti Gáspár püspöknek kezességére, alkalmazta is a

fejedelem török deáknak. Alárendelt állás volt ugyan, de épen nem jelentéktelen. A török deák otthon fordította a portáról érkezett leveleket, a Konstanczinápolyba küldött követek vagy kapitihák mellett pedig tolmács gyanánt működött. Olykor önálló megbízatásokat is kapott s ezeknek ügyes kivitelétől függött további szerencséje. Mindenestre terhes pálya volt; azonban Rosnyaiban nem hiányzott hozzá sem a kitartás, sem az ügyesség. Mindenekelőtt meg kellett tanulnia jól törökül. A basák táborában, hol Haller Gáborral, Daczó Jánossal és Apafival forgott, nagy buzgósággal kezdett a tanulásba, melyet utóbb a török fővárosban folytatott. 1667-ben már a szultán előtt szerepelhetett mint tolmács. Ügyességét is alkalmá nyílt nemsokára bebizonyítani. Önálló diplomáciai megbízatásokat is kapott. Most Zólyominak s Rákóczi Ferencznek Apafi ellen a portán folytatott áskálódásait kellett ellensúlyoznia; majd a magyarországi bújdosók támogatását kieszközölnie; azután a basák haragját kijátszania az Apafi által megerősített végvárok miatt. Ármánynyal, megvesztegetésekkel, tengeri veszedelemmel és zshiványokkal küzködvé, hol kéréssel, hol furfanggal, hol ajándékokkal mindig tudott valamelyes eredményre jutni. 1674-en túl már nem ismerjük elég részletesen pályáját; innen kezdve elvesztek naplójegyzetei. Annyit tudunk, hogy a fejedelem 1678-ban letartóztatta, előbb Görgényben, majd Szamosújvárt tartatta fogságban s csak 1682. őszén bocsáttatta szabadon. Rosnyai ennek daczára újra felküzdötte magát s alkalmazását visszakapta. Megfordult több ízben a portán s az Apafihoz érkezett török levelek hátulsó lapján végig megismerhetők az ő, nyomtatáshoz hasonló, szabályos kezeírása és ropant, kacskaringós kezdőbetűi. Még 1705-ben II. Rákóczi Ferencznek a portára küldött leveleit is ő fordította

törökre. Késő vénségben halt meg 1718. márczius 4-diken Fogarásban.

Onéletírása töredékéből, naplójegyzeteiből, leveleiből, melyek alapján Szilágyi Sándor megírta életrajzát az akadémia által kiadott *Történeti Maradványai* előtt 1867-ben, nemkülönben az elszórt adalékokból, melyeket szintén Szilágyi és Koncz József azóta tettek közzé (*Történelmi Tár* 1882. 83. és 84.): elég hű képet alkothatunk magunknak felőle, habár fogságának oka maig homályban van. A székely kitartás, élelmesség, leleményesség és hűség testesülnek meg benne. Urát, ki életének egy válságos pontján kenyeret adott neki, híven, esztől és erejétől kitelhetően szolgálja, sőt feláldozással is; de áldozatairól, káiról, fáradozásairól épen nem feledkezik meg. Szolgálatának jutalmát, kárainak megtérítését, valami inscriptiót élete végeig nem szűnik meg sürgetni fejedelemtől, országgyűléstől, guberniumtól. »Haszontalanul vánszorgó török deáknak« nevezgeti magát s kenyere, tiszte ellen tele van panasszal. »Távolabb valóknak sem javallom, magaméimnak átok alatt hagyom, ebben a kenyérben minden időben ne harapjatok; inkább menjetek néha napnyugotra czipellőt tisztítani, mintsem napnyugotra harmincz esztendeig koronarányazni.« Tele van efféle panaszokkal; de azért tisztességesen gyűjtöget. Kiadásairól, holmijáról pontos jegyzéket vezet s összekuporgat annyit, hogy az Erdélyre köszöntött nagy felfordulásban is nyugodt öregsége van. Teste törődésének, hányatásainak, takarékoságának és élelmességének mégis csak látta hasznát. Igaz, hogy nem is kimélte magát: úgy tett, amint egy furcsa versezetében követeli:

Rex rege cum lege, hogy légy rex igazán;
Követségben járj el, legate, igazán;
Ne kufár, orator, lakjál ott igazán;
Török deák s posta, írj s nyargalj igazán!

Ha nem volt útközben, nyargalóban, s ha hivatalos dolgai szüneteltek, keresett munkát magának. Még nyelvtanulása idejében, Konstanczinápolyban, Zülfikár agának, Bethlen Gábor idejebeli tolmács fiának, segítségével elkezdte gyűjtögetni a magyar történetre vonatkozó okiratokat. E gyűjteményt, melyben megbecsülhetetlen forrásokat mentett meg, hazatérte után azonnal történeti egymásutánban rendezte, bevezette, saját szövegével összefűzögette. 1691-ben II. Apafi Mihály számára újra egybeállította, illetőleg átdolgozta. Ez az ő, *Történt dolgok* név alatt ismert nevezetes maradványa. Maga, keleten tanult czifrálkodással, hosszabb címet adott neki: »A néhai felséges és dicsőséges I. Ferdinánd római császárnak, konstanczinápolyi szultán Bajazid khánnak, VI. László budai magyar királynak idejektől fogva a felséges I. Leopold római nagy császárig, konstanczinápolyi szultán Méhemmed khánig, II. Rákóczi György erdélyi fejedelemig, napkeleten s nyugoton, délen s északon folyt, hajborzasztó, kétfelé nézni tanító, kit-kit nemzetéhez ragasztó, vallásnak, nemzetnek, hazának haszonnal szolgálni oktató, németes, magyaros, törökös, lengyeles és több szomszédságbeliekkal elegyes, nevezetes császári, királyi és fejedelmi asztalra méltó nagy dolgok.« Következnek hasonló stílussal és terjedelemben annak, a kinek a munkát ajánlotta, felmagasztaló, s a maga megalázkodó titulussal. Munkáját pihenő óráiban többször leirogatta s különböző főuraknak ajánlotta: Sárosi Jánosnak, Bethlen Miklósnak, Pekrynek. Az »ügyefogyott török deák« sokat adott a pártfogókra s alázatos és élelmes feje mindig nagy becsületben tartotta őket.

De kiváltképen Apafit. Szamosújvári fogságának unalmában is azon jártatta eszét, miként mutathatná ki háladatosságát iránta, ki előtt elragalmazták. Egy török könyvet

hozott magával Konstanczinápolyból, mely fejedelmek számára volt írva, okulásra és mulatságra, s különösen az ármányos, irigy, veszett tanácsokat osztogató »udvarosok« képét álarcozza le. Maga nem mondja egyenesen, csak czélozgatva; de hosszú rabsága megérteti velünk, hogy az ilyen udvarosokra tele lehetett keserűséggel. Ennek a keserűségének is útát nyitott, meg reménykedő háladatosságát is biztosítani akarta, mikor az ind mesegyűjtemény török szövegének, a *Humájun-náménak*, fordításához fogott. A mind jobban eldeákosodó stil-divathoz képest, épen mint Apor a maga magyar és magyaros följegyzéseinek, ő is deák czímet adott könyvének: »*Horologium Turcicum* et Speculum continuum de Rebus in Orbe Externis et Internis ridiculose, interdum tamen observando legendis. Authore Davide Rosnyai de Mvásárhely.« Ajánlásában olvassuk a következőket: »Az én idéetlen elmém régen jár ott, hogy ez háladatlan világ ha szüntelen forgó kerekével rám hajtott próbáit súlyosabbakkal nem tetézné, nem annyira erőszak alatt nyegő nevemnek tovább-vetéséért, mint az idegenek között sok ideig szenvedő tanulásom alatt rám költ pénznek, a mint némellyek akarják, nem szinte olyan haszontalan sárban hanyattatásoknak, mind vonagló Nemzetem, mind agonizáló Hazám, de kiváltképen Isten után engemet creáló jó kegyelmes Uram, Méltóságos Fejedelem, idősbik Apafi Mihály Urunk ő Nagysága előtt való megmutatásáért, nem elme-köszörülő, hanem azt mulatoztató egy kis jedzést adnék ki.« Ez a »kis jegyzés« nemcsak a maga igazolására és időtöltésére szolgált, hanem egy érdekes adattal gazdagítja nemzeti művelődésünk történetét. Kétszáz év múlva, napjainkban került napfényre a Rosnyaitól eredő bizonyosság, hogy egy világra szóló munka, melyet e századokban a meginduló nyugoti irodalmak mind-

egyike megszerzett magának, magyar tolmácsra és magyar olvasókra is talált.

A *Pantsatantrának* az a török szerkezete, melyet Ali Cselebi ben Szalih dolgozott s Rosnyai magyarra fordított, egy eredeti bevezetéssel indul, mely a többi változathoz hiányzik. A mese-gyűjtemény kerete körül úgyszólván még egy külső keretet fon. »Volt a kínáknak az igazságnak kiszolgáltatásában ritka példájú egy Humajun Fál nevű királyok.« Ez a király egy vadászat után Hucziszte Ráj nevezetű fővezérével lepihen egy szép kertben. Előtte méhek sűrögnek egy fa odvában s a király elmélkedni kezd békés, rendes, szorgalmas életökön, »ártalom nélkül egymás közzé való mixtúrájokon.« E látványra hosszan okoskodnak az emberi társaságon, mely oly vad, fékezetlen és háborgó. A királyt szomorú gondolatok lepik meg; kétségeskedik, hogy valaha békén és sikerrel uralkodhassék. A vezér vigasztalja, tanácsokat ad neki a kormányzás mesterségére s végül megemlíti a nagy indiai fejedelemnek, Ráji Dabeslimnek példáját. A király kíváncsivá lesz s többet szeretne róla hallani. Kisérője fejet hajt:

Feletted umbraculumod legyen az egek istene,

Alattad seremet lovad a meg nem botló szerencse, —

és mesélni kezd.

Ez első bevezetés után következik a második, mely perzsa eredetűnek tartatik. Dabeslimben »minden királyi virtusok congratulációval congregiáltak volt.« Különösen híres volt bőkezűségéről s mikor egyszer dús ajándékokat osztogatott híveinek és szegényeinek, éjjel álmot látott. Megjelent előtte egy vén ember s megbíztatta:

Király, tegnap kölcsön igen sokat adál,

Melyért holnap isten bővebben readdál.

Az álombeli alak utasítása szerint másnap a király megindult napkelet felé s talált egy barlangban egy öreg remetét, ki mérhetetlen kincseket, drágaságokat adott neki, melyeket atyjától örökölt, de soha meg sem tekintett. Volt a kincsek között egy arany ládába rejtett ompolna is, benne egy régi hártya syriai írással. Ez iratot még Sándor, a világ bírása, hagyta egyenesen Dabeslimnek s rajta tizennégy tanítást a jó fejedelmek számára. E tanítások mindegyike titkos példákra vonatkozik, melyeket azonban a király csak az arméniai havason fekvő klastromban hallhat. Dabeslim azonnal útra akarna kelni; de vezérei ellenzik. A vitában meséket mondanak egymásnak, melyek közül első Százendének, a fészkeből kalandozni indult galambnak, sanyarú sorsa. A király az ölyvfiók meséjével felel, kinek épen az hozta meg szerencsését, hogy bátran útra kelt a kánya fészkeből; ebbe a mesébe egy külön parabola is van beszöve a házasúló ifjúról. Dabeslim még egy mesét mond az elűzött párduczfiról, ki »Békes Gáspárral extremumot intentált« s bejutott a bitorló oroszlán kedvébe és atyai örökségébe. A király végre is saját feje után indul s útnak ered az arméniai havasok, vagy az eredetiben: Sarandib (Ceylon) szigete felé. Itt meg is találja a keresett bölcsét, Bidpai bramint, kit Rosnyai Lumen kalugyernek keresztelt el. Ez sorra magyarázni kezdi a királynak példákban, parabolákban, mesékben, a titkos tanításokat.

Az első tanítás a következő volt: »Valakiket a királyok felemelnek, annak bizony az irigyek lúgot hevítnek, és minthogy az irigységgel jött étek mindenkor sótalan, meg kell minden bizonynyal vagy a főzőnek, vagy az évőnek tőle csömörleni.« E maximát s a következőket Lumen számtalan parabolával, apológiával világosítja meg,

melyek egymásba másod és harmad rendben is be vannak keretelve s gyakran igen erőszakosan vonatkoztathatók csak a fő tételre. Így az első résznek egy külön kerete van. Egy haldokló kalmár jó tanácsokat ad fiainak s oktatásait a renyhe barátról meg a tékozló egérről szóló parabolákkal erősíti; ezek hasonló módon felelnek a damaskusi királyfi elbeszélésével, kit a maga igyekezete nélkül emelt fel szerencséje. A kalmár meghal, s a Lumen által előadott főtörténet egészen átmegy az állatvilágba. A halottnak egyik fia örökölt két bivalyt s az egyiket bitangban hagyta a pusztán. A bivaly bögni kezd s ismeretlen hangjával megrémíti az oroszlán-királyt. Az udvari nép sűg-bűg s itt lép föl a két leghíresebb elbeszélő, az arabban sakálók, a törökben rókák, Rosnyainál borzok: Tyélile és Dümne, a Buta és Ravasz. Emez a maga hasznára áskálódik, furfangoskodik, példálózik a puszták uránál, míg nem a bivalyt megöleti vele; amaz inkább csak beszélgető társa. Az uralkodás, hadviselés, udvari élet, politikai vetélkedés leghelyesebb és célravezetőbb elrendezésének maximái, bizonyosságai, példái következnek össze-vissza keresztezve egymást és egymásba szöve. Az egész állatvilág mozgásban van az oroszlán és bivaly körül Dümne históriáiban. Mintha Giovanni da Udinének százféle állattal és madárral tarka, s mesterséges keretekbe foglalt freskói tárúnának fel szemünk előtt. A beszélgető állatok nemcsak tele vannak mindenféle történettel, hanem jártasok a nyugoti politikai elméletekben is, s egyremásra emlegetik Aristotelest és Macchiavellit, sőt Verbőczit is. Az elbeszélések közt találkozunk egész boccaccioi ízű és stílusú történetekkel, melyek akár itteni alakjokban átmehettek volna a *Decameronéba*; ilyenek a csizmadiáné és borbélyné esete (1. r.), azután a thébai csodaszép kalmárnéről s a képiróról és inasáról szóló tör-

ténet (2. r.) Ha a mesék e roppant tömegében van valami fonal, ez az: mikép kell magát az udvari embernek viselnie, hogy bejusson a király kegyébe s ott megmaradjon; azután miféle rossz tanácsadók azok, kiktől a királynak óvakodnia kell.

A munka második része hasonló módon világítja meg a régi írásban Dabeslinnek adott második tanácsot: »Susurrabilis personákkal, gyakor térdhajtókkal, félfülben sugókkal a király ne társalkodjék.« E résznek külön címe is van: »A Machiavellica Politia nem vénül meg.« Színtere még mindig az oroszlán birodalma, hőse az ármányos Dümne, ki csalfaságain, izgágaságain végül rajta veszt, mert »hét napi hétféle kínok után a nyelvénél fogva felakaszták; a ki urát s hazáját zavarja meg, kedvező büntetésben esik, ha csak életét veszti el.« — A harmadik rész, a »gonosz udvar hazugának« e példás büntetése után »az egyetértőknek előmeneteles barátságokról« szól, a holló, egér, galamb és őz példájával.

Rosnyainak a nemzeti muzeum birtokában levő kézírata, összesen 93 folio lap, e részszel végződik. Bevezetésében azt mondja, hogy a munka, a tizennégy tanításnak megfelelően, tizennégy részből áll s ő »a könyv régi formájának kedvezvén«, nem változtatott a beosztáson. A kötet végéről 37 levél ki van vágva; s így lehet, hogy a fordítás eredetileg valamivel tovább terjedt. Mutatványul adjuk itt az első részből a *Teknősbéka és a skorpió* történetét, melyben Dümne azt bizonyítja az oroszlán-király előtt, hogy a fejedelmek már természetök szerint hatalmasoknak, az alattvalók óvakodjanak a mint tudnak.

Egy tekenős béka s egy skorpió öszveesküsznek.
Alá- s feljártokba egy nagy vízre jutnak, holott által

kelletvén evezniek, a skorpió nem tud vala úszni. Béka-társának keservesen azt mondja: »Nec tecum possum vivere, nec sine te.« A béka a skorpiót megszánja s mond: Tudom, két ajtó közé tészem ujjamat, mert alól tenger, felyül nyárs; de mivel hites vagyok, megtartom s itt nem hagylak. Mert nem kisebb vesze-delem a kívánt jók nélkül szükölködni, mint az elnyer-teket bírni.

Ha találsz, mindened hű barátodért add,
De cserébe soha a világért se add.

Nyavalyás tekenős a skorpiót a hátára veszi s viszi; a víz közepén a lelkiesméret a békát, a skorpió pedig a tekenőt furdalni kezdé, kinek a béka mond: »Te az én hátamon nyugodva nyargalsz; hátam gerinczén fir-káló háládatlanságod mire való?« A skorpió mond: »Gyűlölségből bizony semmit nem cselekedem, de tulaj-donságomat sem tagadhatom; ebben énnékem barátom melle s ellenségem háta mindegy. Mert a természet nem jóakarónk javára, nem is ellenségünk gonoszára néz, hanem tulajdonságának felel meg.«

Hogy marva a kígyó mást megöl, nem tudja;
De természet mondja s biz' el sem mulatja.

Ha azért a király az okulást feltészi, ebben a tükörben hasonló repraesentiát lát; különben neglectis non negligendis, ha megöklel, magadnak köszönd.

E kis mutatvány s idézeteink adhatnak némi fogal-mat Rosnyai stíljéről. Ez már épen nem bibliai írásmód, hanem úgynevezett curiális stílus. A jó török deák egész

életében hivatalos leveleket, jegyzékeket, okiratokat fordítgatott s egészen elsajátította ezeknek nehézkes, hosszadalmas, körmondatos előadásmódját. A hol okoskodik vagy elbeszél valamit, olyan tekervényes, elnyújtott, czikornyás mondatokban teszi, mintha hivatalos levelekben török basákkal ravaszkodnék vagy udvariaskodnék. Korának deákosodó divata is nagy befolyást gyakorol rá. A XVII. század végén, különösen előkelőink, politikusaink, história-íróink stílje nagyon ellatinosodik; a deák grammatikának és szótárnak valóságos inváziója ez irodalmunkba. A nyelvkeverék, mely körülbelül egy század múlva a purizmus reakcióját szülte, egész tudákos furcsaságával megkezdődik s hódítani kezd. A politikusokról elragad a történetírókra, ezekről a papokra, majd a költőkre is. A kevert nyelvnek egész irodalmunkban talán legszélsőbb példája Rosnyai *Horologium Turcicum*. Míg egyéb munkái, története, önéletírása, e tekintetben még némi mértéket tartanak s alig mennek túl más, korabeli erdélyi emlékiratokon: a *Horologium*ban már vannak mondatok, melyek kizárólag deák szavakból állanak. Talán nem tévedünk, ha ebben bizonyos szándékosság nyomát keressük. Ali Cselebi ben Szalih töröksége, melyre Bidpait fordította, mint Rosnyai megjegyzi, arabbal és perzsával volt keverve, a mint ez a török udvari nyelvben már szokásban volt. Ezt az udvari hangot kívánta ő utánozni a maga módja szerint, azon a, deákkal kevert magyar nyelven, mely az erdélyi »udvari expeditiókban szintén uzusban ment.« Nem elégedett meg vele, hogy prózáját ilyen módon keverte. Szövegébe minduntalan beleilleszt két vagy több sorú, gyarló versezeteket, főkép rímekre fogott maximumakat. Némelyikök ezeknek merőben, másuk felében deák; alig van egy, mely legalább deák szavakkal ne hivalkodnék.

Rosnyai stíljének e curialis bonyodalmasságát és tudákos deákoskodását különösen kellemetlenné teszi mesés könyvének tartalma, melynek gyakran naiv hangjával ez az előadásmód éles ellentétben van. De, bármily különös, ellenkezni látszik magának Rosnyainak természetével is. Mert a hosszú periodusok és deák szó-halmazok súlyos tömegéből minduntalan kivillan a székely vidám, tréfálkozó, friss észjárás. Mintha csak el-elállana a lélegzete, aztán időről-időre saját módján könnyítene magán. Meséi célzatát rövid sententiákba öltözteti, melyek oly elmések és elevenek, mintha csak közmondások lennének. »Az ellenség s a rothadt ház nem mondják meg, mikor ütnek agyon.« »A malmot a rozs hajtja, nem a víz.« »Malomba hegedülni, sükethez gyónni, nóta nélkül tánczolni: bolondság.« »A ki az udvart igen szereti, sokat szóll, melly nem jó, többet hall, a ki rossz.« »Néha az ép medve is leesik a fáról, néha a béna is felhág.« »Az ördög nem azt bánja, hogy ő konkoly, hanem hogy más búza.« »A kik abrakért szolgálnak, in numerum barmorum mennek.« Es így tovább lapról lapra. Néha valósággal mintha Mikes humora csilanna fel szemeink előtt. A székely észjárás közössége ez, mely kiválóan leleményes, szereti az elmés és sententiózus beszédet, s komoly dolgokat könnyen és készen öltöztet a tréfa, a lakonikus humor mezébe. Ezeken kívül is tele van Rosnyai érdekes és régi tájszókkal, eredeti és ritka nyelvformákkal, mondásokkal, melyekkel másnál alig találkozunk. Nyelvbúváraink mindenesetre nagy hasznát vennék e kódex kiadásának.

Rosnyai a *Horologium* fordítása alatt, mely, mint vonatkozásiból, közbeszúrásaiból, egész szövegéből kitetszik, teljesen szabad s inkább átdolgozásnak tekinthető: egészen belejött a fő embereknek való tanácsadásba. Utoljára maga

is kedvet kap Bidpai szerepére s ráadja a fejét. Történeti munkájához egy testamentomot ragaszt, melyben, saját tapasztalásaiból indulva ki, oktatásokat ad a »felséges fejedelmeknek«, »a tekintetes követ uraknak«, »a nemzetes kapitiháknak«, »a török deákoknak« és »a postáknak.« Tanácsait így végzi: »Főtől fogva farkig kiki úgy cselekedjék, a fark a főnek úgy supplantáljon, a fő is a fark aránt úgy animadvertáljon, hogy isten tetszése szerint legyenek; különben a botló elesik, az objectum helyben marad.«

Bidpai meséinek a múlt század végén még két magyar fordítása jelent meg. Az egyik igen díszes kiállításban, rézbe metszett czimrajzokkal, Báji Patay Sámuelről, Egerben 1781-ben. Címe: *A Régi Indusok Böltselkedések*, azaz példákkal jó erköltsökre tanító könyvetske. Az egész kivonat; de mind a tizenöt szakasz kivonata, melyeknek végén az öreg fordító néha lapokra terjedő alexandrinusokba foglalja össze az erkölcsi sommázatot. A munka valamely, Seth Simon görög szövegén alapuló dolgozat fordítása s az udvari állatok nevei: Iknclates és Stefanites. — A másiknak forrása ugyanaz, a mi Rosnyaié: a török gyűjtemény, de nem közvetetlenül. Ennek egy részét Galland francziára fordította s *Contes et Fables de Bidpai et Lockmann* cím alatt 1724-ben kiadta. E szövegből van dolgozva az 1783-diki kolozsvári magyar kiadás, melynek címe: *Bidpai és Lokman indiai históriái és költött beszédei*. A munka alapját Zoltán János erdélyi orvosnak, Fénélon *Telemakja* egyik fordítójának, még a múlt század közepe táján kezdett dolgozata képezi, Zoltán egy olasz fordítást használt s az első részszel készült el. Halála után kézírata egy czegei barátja kezébe került, ki Galland francia munkájának alapján átdolgozta s a

második részszerel kieqészítve közrebocsátotta. Bevezetésül a könyv a gyűjtemény terjedelmes történetét adja.

Így a *Pantsatantra*, melynek magyar szövegét a német tudomány által összeállított családfa nem ismeri, három fordításban is megvan irodalmunkban, melyek közül egy, Rosnyai Dávidé, sok tekintetben érdekes átdolgozás.

VII.

Haller János és a Hármas Istória.

Haller János *Hármas Istóriája* a magyar népnek hosszú időn át igen kedvelt olvasmánya volt. Időrendi sorozatban nem a *Horologium* s Haller beszédei következnének a *Ponczianus* után, mert ez és amazok közé több mint száz esztendő esik; de mivel egyazon tárgycsoport képviselői: a keleti eredetű, középkori mese-gyűjteményeké, természetes helyök a hét bölcs mester mellett van.

Haller már egészen más írói nemzedék képviselője, mint a XVI. századbeli papok, tanítók, deákok, kiknek utódai közé tartozik még Rosnyai Dávid is. A hármas história szerzője már előkelő ember: annak a főnemességnek tagja, mely a protestans kor végén kezébe vette a vezérszerepet az irodalomban s ennek rideg egyhangúságát megenyhítette. A korábbi idők írói többnyire szegény sorsból származtak s a protestans egyház szolgálatában állottak. A társadalmi állás és műveltség, a vallási meggyőződés és politikai nézet hasonlósága egész irodalmukat bizonyos merev egyszínűségbe vonta. Ebbe hozott azonnal változatosságot a tömegesebben fellépő főrangú írók munkássága. Az új sereg első tagja volt Balassi Bálint, egyszersmind a szerelmi líra legelső képviselője irodalmunkban. Utána egész serege következik a főuraknak, hadvezéreknek, államférfiaknak, szentelt vitézeknek, vármegyei tisztviselőknek és

nemeseknek, kik históriát és korrajzokat írtak, mint Kemény János, Bethlen Miklós, Tököli Imre, Apor Péter és Cserei Mihály; vallásos könyveket, mint Apafi Mihály, Eszterházi Miklós és Rádai Pál; költeményeket, mint Zrinyi Miklós, Gyöngyösi István, Lisztius László, Beniczki Péter, Rimai János és mások.

Ez előkelő írói gárdába sorakozott Haller János is, kinek teljes czímét a *Hármas Istória* egy bevezető verse így mondja el: »Tekintetes és Nagyságos Hallerkői Haller János, Kegyelmes Császár és Koronás Király Urunk ő Felsége, Erdélyi Gubernium Tanátsa, Thesaurarius, és Nemes Torda Vármegyének Fő-ispánnya, igaz fia Hazájának.«

A norimbergai eredetű régi nemzetség, melyből származott, nemcsak az ő utódaiban, hanem korábban is mutatott összeköttetést az irodalmi élettel. A családnak egy tagja a XVI. század elején könyvnyomtató volt Krakkóban. Jánosnak egyik testvére Gábor, a török politikának egy ideig fejedelmi jelöltje s utóbb áldozata, naplót írt, melyet Bethlen Farkas használt. E Haller Gábor mellett deákoskodott egy ideig Rosnyai Dávid, a *Humájun-námé* fordítója.

Maga Haller János egy nagy csapás által lett íróvá, mely benne a politikust érte. Azon párt tagja volt, mely ellenezte Teleki Mihály terveit, ki fegyveresen akart beavatkozni a magyarországi bujdosók ügyébe a császár ellen. A hatalmas miniszter egymásután tiporta össze a kik útjában állottak: 1674-ben Bánffi Dénest, utóbb 1678-ban Béli Pált. Ennek bukása, török földre menekülése s ártalmatlanná tétele után történekekről így ír Cserei: »Minekutánna Béli Pál Jediculában vetteték, már egyedül ülven Teleki Mihály a polczon, senki ellent szólni nem mervén, a fejedelmet arra ingerlé, hogy a kik Béli Pállal egyetértettek,

megfogassa és megnótáztassa. Fogarasban azért országgyűlése levén, a Bánffi Dénesen kezdett törvénytelen úton megfogdosának az urakban: Haller Jánost, Kapi Györgyöt, Dániel Istvánt, Lázár Istvánt, s megnótázták őket. Kik között Kapi György s Lázár István rabságban halának meg Dévában. Dániel István sokáig raboskodék, nyolczezer forintot fizetett sarczában, úgy szabadúla meg; az jámbor istenfélő kegyes úr Haller János négy esztendő múlva szabadult meg. « Ugyane zenebonának volt áldozata az irodalom emberei közül Paskó Kristóf is. Maga Haller fogóságából menekülése után, melynek körülményeit Bethlen Miklós is leírja önéletírásában, a közdolgokban még nevezetes szerepet játszott. Ismeretes bécsi követjárása s az ő nevéről nevezett konvenczió, 1686-ból, melynek megkötése után a beszterczeiek üdvözlő költeménynyel tisztelték meg. E diploma, ha idejében elfogadtatik, Erdély önálló fejlődésének alapja lehetett volna. De a rendek késtek a császári szövetséggel s Buda időközben elesvén, a Haller és követársai által kivívott eredmények füstbe mentek. Ő életét közhivatalokban és tisztességben töltötte, melynek a buzgó, de nem türelmetlen katolikus főúr irányában a vastag nyakú Cserei is kész szívvel ad kifejezést. Politikai szereplésére a Szilágyi Sándor által kiadott *Alvinczi-okmánytár* tartalmaz adatokat, míg családja történetét s az ő rövid életiratát újabban Szádeczky Lajos írta meg (*Turul*, 1886). Mindig a császár felé húzott s a fiatal Apafi kiskorúságának idejére a kormánytanácsba választott. Halála 1697-ben, február 28-dikán hetvennégy éves korában, következett be, két évvel fő munkájának megjelenése után.

Íróvá rabságának unalmas órái tették. De nem csupán ezek. Első könyvének, a Karenus Jakab után fordított, s

1682-ben a csiki klostromban kinyomatott *Békeséges türésnek* Payssa előbeszédében lelkes szót emel a magyar nyelv műveltetésének érdekében. Buzgón mutogatja, hogy nyelvünk épen nem szegény, hogy idegen szavai nem bizonyítják fogyatékoságát s hogy a tudományok minden nemére alkalmas. Kikel azok ellen, kik más nézetben vannak, anya-nyelvöket elhanyagolják, s deákoskodásukkal, kiképeztetésének, megtisztulásának útjában állanak. Ez előbeszédet közölte s művelődéstörténeti fontossága szerint méltatta Jankovich a *Tudományos Gyűjtemény* 1828-ki folyamában. Haller nemcsak panaszkodni, de tenni is akart, s kezébe vette az író tollat. A politikai élet izgalmai után alkalmat adott neki rá rabságának hosszú pihenője. A *Hármas Istória* előljáró beszédében erre vonatkozóan ezeket mondja: »Holott midőn keserves rabságban négy esztendőnél tovább nyomorgattam volna, egy házban bérekesztve, a jó isten igaz ítéleti és rendelése szerint; valamikor a henyélésre ereszkedtem mindenestől fogvást, mindenkor érzettem a pokolbéli ellenségnek körülöttem munkálkodó veszedelmes mesterségit. Hogy azért kettős veszedelemre ne jutnék, tudniillik mind világi, s mind pokolbéli nyomorúságot ne kellessék szenvednem, melyet hamar az nyakunkba ránt a kisírtő, legkönnyebben pedig a henyélés által, ha éjjeli-nappali szüntelen való estráslással nem vigyázunk, s gondot nem viselünk magunkra: így azért, hogy vesztég heverve ne vesznék el, munkát igyekeztem adni únalmas elmémnek. Találtam azonban egy igen régi, szakadozott könyvecskére, mellynek nyomtatását is nehéz volt elolvasni, mind a régisége, mind nyomtatása miatt; mivel abban az üdőben, mellyben azt a könyvet öszveszedték, és rajta munkálódtak, még az a közönséges nyomtatás bötü, mellyel most szoktunk élni,

fel nem találtatott vólt. Látván abban régi jeles dolgokat deák nyelven, azt kezdettem magyar nyelvre fordítani, ítéletem szerint mind bádgyadt szíveknek gyönyörűségére, mind dicséretes dolgoknak elkövetésére, szép serkengető példákat szemlélvén azon munkában, melyeket mások felett az iffiak gyanánt (így) vehetnek szemek eleibe.«

A régi, szakadozott könyvecske mulattató és tanul-ságos példáival, úgy látszik, a *Hármas Istóriának* középső részére vonatkozik, melyhez Haller utóbb csatolhatta a két szélsőt. Az egész, mint a Trójához írt előszó bizonyítja a fogságának utolsó évében készítette el s csak tizenkét év múlva, 1695-ben adta ki Kolozsvárott. A közügyek izgalmai között, melyek magukkal ragadták, nem ért rá foglalkozni vele; öregsége nyugodtabb napjaiban vette ismét elő és adta sajtó alá. E kiadás kétszáz év előtti könyvnyomtatásunknak egyik méltó büszkesége. Az »erdélyi Fénisz«, »magyar Elzevir«: Misz-Tótfalusi Kiss Miklós nyomtatta hollandi papirosra maga-metszette betűkkel. A családi czímer rajza is diszíti a könyvet, melynek elején, a kor divatához képest, magasztaló versek s egy ajánló levél olvashatók az író testvéréhez, Hallerkői Haller Pál, küüllővármegyei főispánhoz. Utóbb többször nyomtatott újra; Toldy (a *Magyar Költészet Történetében*) hat-hét kiadását említi; míg Szabó Károly csak kettőt jelöl meg: az 1731-ki és 1767-ki pozsonyit.

A munkának mindahárom része a középkor egy-egy híres könyvét foglalja magában. Az első Nagy Sándor, az utolsó a trójai háború regényét, a középső pedig a rómaiak viselt dolgait, azaz a Gestákat. Amazt Haller egy, *Liber Alexandri de proeliis* című könyvnek 1494-ki strassburgi kiadásából merítette.

E regényes jelmezű Sándor-legendáknak, melyek az

egész középkoron át számos változatban forogtak, közös forrása egy görög munka volt, mely Nagy Sándor kortársát, Kallisthenest, hirdette szerzőjének. Müller Károly (*Bibliothèques des auteurs grecques*, Paris, 1846) e hamsítvány eredetét az első Ptolomaeusok idejében keresi Alexandriában. Tartalmának legnevezetesebb részét perzsa mondák teszik, melyeknek hajdan kedvelt hőse volt a görög Iszkender. Európa nyugotán is jókor elterjedt egy latin fordításban, mely alapját képezte számos verses elbeszélésnek, köztük 1184-ben a francia Lambert li Corsénak s Alexandre de Parisénak, melynek az alexandrin vers nevét köszöni.¹ E deák regény, számozott, rövid capitulumaival, a történet képében jelenik meg; de valójában mesébb a mesénél. A keleti és középkori regevilág egész fantasztikuma helyet talál benne s körülveszi Nagy Sándor alakját, ki emberfölötti hatalommal lép föl. India való csodáival nem éri be a krónikás. Elmondja, mint veszi be a hódító a dúsgazdag Pórus király városát, melyben drágakő- és gyöngytermő szőlőtöt s éneklő arany madarakat talál; mint jön össze amazonokkal és sárkányokkal, mezítelen barlanglakó bölcsekkel és szakállas asszonyokkal, emberevőkkel és óriásokkal, fénikszekkel és mindenféle csoda-állattal; mint jut a napnak arany házába, hol a nap és hold mindentudó fái megjövendőlik kora vesztét; mint emelkedik fel griffmadarak által vont kocsiján az égig s száll le üveg-hordóban a veres tenger fenekére, s miután kelet isteneivel is találkozott, mint esik áldozatául Antipater mérgének.

¹ A mi Ilosvaink *Nagy Sándora* száraz, históriás ének, Curtius Rufus nyomán; még az ez által följegyzett mondákból is kihagyja mind, a mi szerinte nem történeti igazság.

Ilyenféle a harmadik »istória« is, mely Trója veszedelméről szól. E munkának ép úgy, mint a Sándor-mondának régi, a római császárok idejében készített apokryph könyvek szolgálnak alapjául. Keletkezésök, illetőleg fölfedeztetésük meséjét maga Haller így mondja el bevezetésében: »Ennek a históriának igazságára ilyen formán találtak: hogy az emberek régenten hosszas emlékezeteknek megmaradására nagyobb pompát illet követtenek temetésekben, hogy midőn testeket megégették s porrá tévén, egy edényben a földbe börtös sírba tették volna; olly égő tüzet is talált vólt fel az emberi okosság, melly a lámpásban sok száz esztendőig megmaradott, el nem alutt; sőt azt örökké tartó tűznek hitták, és temetésekben a nagy embereknek ollyan tüzet is tettenek bé, a ki mind tartott addig, míg új levegő-ég nem érte. Ilyen temetése Görög Ditisnek, Dares Frigiushnak trójai vitéznek, kik mind ketten jelen vóltak a trójai hadban, s az egész trójai históriát igazán és rendesen leírták magok táblára, és magokkal azon táblákat is eltemették; kiknek temetésekre a tűz világról Athénásban rátalálván, rátaláltak az írott táblákra is.« A hamisítások, Krétai Dycitis és Dares Phryx neve alatt a római császárság korában keletkeztek, emez Konstantin, amaz talán még Nero idejében. Később azután egész irodalom származott belőle, mely mellőzött mindent, mi a görög mithológiára, az istenek harczára vonatkozott s a trójai mondanakör alakjait és eszményeit egészen a romantika szellemében mutatta be. E változat szorította háttérbe Homért. Földolgozásai közül legjobban elhíresedett Colonnai Gvidó, »Messana város Birájának« munkája, melyet ez 1287-ben a salerno püspök kérésére írt, a Dares és Dycitis-féle könyveknek azon verses kibővítése után, mely Benoit de St. More, anglo-normann költőtől való. A trójai

háborúnak ez a regénye, még nagyobb kedveltségre jutott. mint az átalakúlt Sándor-monda. A történet maga több olyan vonást tartalmaz, mely romantikus felfogásra és kiszínezésre alkalmas. Egy szép asszony miatt viselt hadjárat, tele kalanddal, párbajjal, a hősöknek egész seregével. A regényesre hajló fantáziát kétségtelenül jobban érdekelték, táplálták Hektor és Akhilles, Páris és Helena, Agamemnon és Kasszandra, Menelaosz és Therzites, mint a makedon háborúk, melyeknek csak a vezére igazán érdekes s a melyekhez az egész romantikát úgy kellett hozzájok gondolni. A messinai Gvidó regényét számtalan másolatban olvasta az egész művelt világ. Egy régi kódexe még nálunk is megvan, a budapesti egyetem könyvtárában, melyet Sztárai Máté írt le 1475-ben Egervári László, váradi püspöki igazgató részére. Azok a XVI. századi verses krónikáink azonban, melyek a trójai mondakörből veszik tárgyukat, mint a lévai névtelené, Dálnoki Jánosé és Csáktornyai Mátyásé, nincsenek szorosabb összeköttetésben a trójai harc középkeleti lovagregényével.

Colonnai Gvidó híres munkáját fordította le s igtatta Hármaskönyvéjébe harmadiknak Haller. A regény az argonauták hadjáratával kezdődik, melybe bele van szőve Medéának, a félelmes varázslónőnek romantikus epizódja. A görögök elpusztítják Tróját s Laomedon király foglyúl esett leányát, Exionát, Herkules rabnőül ajándékozza Telamonnak. Priamos új, fényes várost épített s vissza akarja szerezni testvérét. Ebből az okból indul meg Paris Helena elrablására, kinek váltságul kell vala szolgálnia Exionáért. A bosszúálló görögök azonban haddal jönnek Trója ellen s tíz évig ostromolják. Húsz harcot vívnak, legelső hőseik elesnek: de a város birtokába utóljára is csak Antenor és Aeneas árulása által juthatnak. A faló képviselte katasztróf

után a történet a görög fejedelmek balvégzetű hazatérésén végződik. De minő uralkodók, minő vitézek ezek! A görög monda machinája varázslattá, hősei középkori lovagokká, asszonyai várkisasszonyokká változnak. A Priamus által épített Ilion, égig nyúló tornyaival, sétáló galériáival, kristály-oszlop aival és elefánt-csont falaival: az ismeretes tündérvárak egyike. Therzites törpévé lesz, minőt középkori fejedelmek és nagyurak gyakran tartottak udvarukban; Hektor és a többiek kifogástalan lovagokká. Azzá Akhilles is, ki sóhajtoz és könnyeket hullat ellenségének, Priamos királynak, szép leányáért, Polikszénáért, s szerelmének esik orgyilkos fegyver által áldozatává, midőn kedvesét látni Trójába megy. Ime a középkor szelleméhez, divatához idomuló antik világ.

És a szegény Haller előbeszédjében úgy állítja elénk az egészet, mint az oknyomozó, egyedül hiteles történetírás példáját. Hitelesnek és igaznak tartja, mely sem »a görögöknek nem kedvez, mint Homérus, sem a latinoknak, mint Vergilius.« Leírásai is »rendesek és elég hossz-
szakosok.«

Tehát történetképen adja. Előadása is egészen e fel-
fogáshoz látszik símúlni. Nem a bibliai ünnepélyesség jellemzi; az egyházas stíl merev komolysága nála meg-
enyhül, szűk volta kiszélesedik. A történeti előadás komoly és nyugodt lassúsága lép helyébe. Egészen azon a hangon beszél, mint korának krónikásai és emlékirat-szerzői: szé-
lesen, folyamatosan, tisztán s csak a példabeszédek magya-
rázatjaiban emlékeztet olykor amaz oktató, s rövid össze-
vontsága daczára is homályos egyházas módra. A stíl elbeszélő jelleme itt természetesen nem érvényesülhet; fej-
tegetnie, magyaráznia kell s ez olykor nehezen megy. E fejtegetések kenetes erőszakossága rányomja bélyegét elő-

adására, nyelvére is. Szó-anyaga elég bő, rokonértelmű szavakkal könnyen s gyakran él, s erdélyies nyílt és nyújtott hangokkal folyó beszéde mégis egyszínű. Kifejezései egyszerűek, tartalmasok s nem ritkán szépek; elárúlják törekvését bizonyos purizmusra, mely czáfolatúl lehetett szánsa a magyar írás lenézőinek, emlékeztetve Hallernek a *Payss* előbeszédében kifejtett nézeteire a magyar előadásról: »nem illendő két nyelvet összezavarni s úgy beszélni.« Itt-ott népies kifejezésekkel, fordulatokkal is találkozunk; de mindezek daczára számos latinizmussal is. Mondatai nagyobbára kerekék, elég jól alkotottak, de egymásba nem mindig kapcsolódnak könnyen, hangzatosak, de a színek válogatásáról, a beszéd élénkebb menetéről, jellemző hangról, szóval az elbeszélő stíl kellékeiről szó sincs. Érdekes Bessenyei *Holmijának* az a helye, hol a Trójai veszedelemnek egy részletét újra fordítva, összeveti Hallerével. A deákos historikus elbeszélésmód szemben a szónokibb, pathetikusabb, numerózusabb francziással. A Lao-medon házáat fenyegető tengeri szörny amott egy középkori krónikában, itt franczia színpadon. Több poézissal! mondja Bessenyei s elszavalja, a mit az öreg Haller elhistórizált.

A minek a *Hármas Istória* hírét és kedveltségét, Bod Péter bizonyítása szerint is, leginkább köszönte, az a második rész volt: a *Gesta Romanorum* fordítása. A Gesták, az olasz novellistáknak e legdúsabb forrása, klaszszikai mondáknak, keleti regéknek és barát-legendáknak gyűjteménye. Eredeti szerkezete latin, mely minden jel utasítása szerint, Angliában keletkezett. Erre azonban döntő bizonyságokat eddigelé nem talált az irodalomtörténeti bűvárlat. Keletkezésére nézve legalaposabb vizsgálója, Osterley Herman (*Gesta Romanorum*, Berlin, 1872) is csak negativ eredményekre jut. Czáfolja Wartont és

Glassiust, kik azt állítják, hogy egy XIV. századbeli poitoui benediktinus, Petrus Berchorius, volt szerzője; nemkülönben Grasset is, ki meg az egy századdal korábban élt, Helinandus nevű francia ezisterczita barátban keresi kompilátorát. Ennek kilétére nézve legtávolabbról sem lehet következtetnünk. Kidolgozói, kompilátorai mindenesetre szerzetesek voltak. Ők gyűjtögették, jegyeztették föl a kezök ügyébe eső regéket, mithologiai és történeti adomákat, részint mulatságra, részint lelki épülésre. A mit lehetett, keresztyén szellemben alakítottak át, vagy legalább keresztyén vonatkozást erőszakoltak beléjük. E gyűjteményeket aztán másolták, kiegészítették, pótolták; innen a régi kéziratok különböző terjedelme s részben eltérései. Címét a munka, melyet a drávai névtelen *Rómaságnak írt dolgai* néven nevez magyarúl, onnan vette mert az első gyűjtők valószínűleg főkép a római császárokra vonatkozó történeteket jegyeztek föl s aztán a cím, a másnemű elbeszélésekkel kiegészített tartalom daczára, rajta maradt. A gyűjtemény legrégibb kódexe 1326-ból való s Bolognában őriztetik; nyomtatás alá elsőben 1473-ban került. Egy latin kódexe a budapesti egyetem könyvtárában is megvan, hova az 1877-ben visszaajándékozott corvinákkal került Konstanczinápolyból: A *Historia septem sapientium*mal együtt teszi a kódex tartalmát, mely 1474-ben készült. Kétségkívül magyar ember írta, mint a 82. lap magyar följegyzése tanúsítja: *Hogh ihatnám*; az írás közben megszomjúhozott másoló jegyzete. A Gesták gyűjteménye régenten csak 150 vagy 151 történetet tartalmazott, melyeknek száma utóbb 181-re szaporodott. Ezek közül csak egyet (a 166-dikat) hagyott ki Haller. Forrásai, a *Pantsatantra*, Petrus Alfonsus *Disciplina Clericalis*a, *Barlám és Jozafát* parabolái s latin krónikák és adoma-gyűjtemények.

Nem történetet ad, mint czíme igéri, hanem csupa költött elbeszéléseket, melyeknek hősei jó részt római császárok, királyok és hősök neveit viselik. A középkor szelleme antik öltözetrel lép föl benne: Rómába édesget s a középkor barbár társadalmába vezet, melynek feudális viszonyai, durva szokásai, rajongó szenteskedése s arab meséi tűnnek fel előttünk. A boszú vad kitöltései, bűnös szerelmek képei, lovagok kalandjai, szentek sanyargatásai s bűbájosságok csodái az uralkodók.

A gyűjtemény népszerűségét e regék természete könnyen megérteti. Már az a körülmény, hogy a mesélgetést, a képzeletnek féktelen és sokszor kényes kalandozását a vallás színével vonja be, nem közönséges mértékben emelhetette a nép kedvében, mely mindenbe szerette belekeverni a vallást. Tetszősebb alakban találta meg benne a bibliából ismert történeteket, Noét, Ahasvérust és Mardocheust. Másutt az onnan ismert motivumokat új és érdekes mesékben példázva, mint Jóbét, Sámsonét és másokat. Azután a nyugoti népek meséinek kedvelt vonásaira: a három közül legkisebb és legderekabbb fiú győzelmére, a gonosz mostoha érdemlett büntetésére, a csodatevő eszközök elveszésére és megkerülésére, az állatok húséges ragaszkodására s egyebekre. A Gesták népszerűségét mutatja az a körülmény is, hogy mily sok novellairó és verselő dolgozta föl különböző nyelvekre egyes történeteit. A mi XVI. századbéli énekmondóink közül is hárman merítették belőle tárgyaikat: a Csoma-kódexbeli *Rusztán császár* szerzője, a drávai névtelen (110); azután Póli István, ki *Jovenianus* viselt dolgait írta meg 1593-ban (59); s végre az 1591-ben nyomtatott *Apollonius királyfi* írója.

Némelyik mese egészen rövid, csak néhány szóból áll; de egy-kettő, mint épen Jovenianus s Apollonius tör-

ténetei és mások, egész hosszú históriává terjed. A XIV. század óta valamennyihez moralisatio van függesztve, a misztikával eltelt kor divatához képest, mely mindenben kettős értelmet keresett s mindent a vallás céljaira aknázott ki. Erre a nem ritkán frivol történeteket s a görög mithoszokat is, midőn például a kutyái által szétszaggatott Aktaeonban az üldözött Üdvözítőt kereste.

Haller a történeteket magukat, a középkori magyar kifejezéssel, *példabeszédeknek* nevezi, mint Ponczianus is; a moralisatiót pedig *magyaráztatnak*. Mitsem változtatott rajtok; az eredetiből vette azt a mesét is (49.) melyben tévedésből magyar vonatkozás van. Ez az avar monda khánját, kiről Paulus longobard krónikája beszél, Kálmán magyar királylyal cseréli föl, ki Rosinilla herczegasszonyt kivégeztette, a mért neki Sondat várát oly föltétellel adta át, hogy feleségül vegye. A longobard krónikából Bonfini is átvette e mondát magyar történetébe (lib. I. dec. 7. 8) s ő utána szedte versekbe 1579-ben Valkai András. Végül jegyezzük meg, hogy Haller két mesébe Balassi-strófában írt verseket is vegyít.

Például álljon itt a 106. példabeszéd, melynek czíme: *Vigyázni kell az ördög mesterségére.*

Rége hárman meg-indulnak egy társaságban, kiknek minden úti költségek csak egy czipó volt. Ezek midőn éhen megszállottanak vólna, mondanak egymásnak és megegyezének rajta, hogy ha három felé osztják az egy czipócskát, egyik sem elégedik meg az maga részével; hanem fekügyenek le, és a melyik szebb álmot lát, légyen azé a czipó. Erre nézve elaluszna, és a melyik ilyen tanácsot adott volt a többinek, felkél az, és a czipót mind megeszi, azután a többit fel-

költi: hamarsággal jelentse meg, úgy mond, kiki az ő álmát. Akkor mond az első: Édes barátim, én csudálatos álmot láttam: mert az égből egy lajtorja nyúlt le, kin az angyalok alá s fel-jártak, fogták azok lelkemet, és felvitték mennyégbe; ott láttam a szent háromságot, és sok szép dolgokat, melyeket az emberi elme meg nem foghat. Mond a másik: En ilyen álmot láttam, mintha az ördögök kínzó szerszámmal kivonták volna lelkemet belőlem, és pokolba berekesztették volna, mondván: Már innét szabadulásod soha nem leszen. Mond a harmadik is: Énnékem úgy tetszett, mintha az angyal jött volna mellém, a ki egyideket megmútatta nekem az égben igen nagy boldogságban, mintha királyi székekben ült volna, és előtte mindenféle eledellel megrakott asztal lőtt volna, és mond az angyal nékem: Már a te társod minden bővelkedéssel jó helyben vagyon mennyországban, a honnat vissza nem jún, valaki egyszer oda mehet. Tovább menék az angyal után, és tégedet második társomat megmútatott nékem, és úgy tetszett nékem, mintha ott is bor és kenyér bővséggel volna előtted; szánakodván rajtad, hittalak ki onnét, de nékem azt felelted: hogy soha már onnat szabadulásod nem leszen. Ezek így lévén az angyal nékem azt mondá: Kelj fel hamar, edd meg a czipót, mert sem engem, sem társaidat többé nem fogod látni. Én engedelmes lévén az angyal Szavainak, elköltöttem a czipót.

Ennek magyarázatja: E társaságbéli három személyen három rendbéli embereket érthetünk: a hitetlen pogányokat, a világi hatalmasokat, és a tökéletes istenfélő jámborokat. A kenyéren értjük az isten országát, a melyet noha ingyenvaló kegyelméből ad az

isten mindeneknek, mindazáltal kinek-kinek maga viseléséhez szabja a jutalmat. A pogányok a zsidókkal együtt álmodoznak ugyan a mennyei boldogságról, helyen helyen a Moyses törvényével biztatván magokat, üdvességet ígérnek magoknak. A világ hatalmasi pedig, csak jól megtölthessék kebeleket ezen a világon, semmit nem gondolnak mennyországgal. A harmadik rendbéli emberek, a tökéletes keresztények, nem álmodozásban vetik reménségeket; hanem vigyázván az isten ígérére, élnek a mennyei kenyérrel, melyet mennyégből hozott le a mi Üdvözítőnk az üdvezülendőknek örök táplálásokra.

VIII.

Az ezópi mese. — Heltai és stílje.

Mielőtt a prózai elbeszélés ez ágát: a középkori mulattató rege-gyűjteményeket elhagynók, egy közel rokon fajra vetünk futó tekintetet. Hallernél már a tanító költészet határán jártunk, közvetetlen szomszédságában az oktató célzatú állatmesének, az ezópi fabulának. A Példabeszédek regéi is szinte nem magukért látszanak elmondva, hanem a bennök rejlő erkölcsi vagy dogmatikus tanulásért, a magyarázatért. Az ezópi mese ugyancsak a világ folyásának példázására vagy a morális célzat kedvéért szövi a legegyszerűbb életviszonyokból, nagyobbára állatokat szerepeltetve, cselekvényeit. Ennek az ezópi mesének XVI. századi irodalmunkban két képviselője is van.

Egyik a derék bibliafordító és szótáríró Pesti Mizers Gábor (nevéhez a Pannoniust is hozzá szokta tenni), kinek emlékét, meséin kívül, egy evangéliom-fordítás s egy hat nyelvű szótár tartják fenn. Személye az irodalomtörténetben hosszú vita tárgya volt. Bod Péter azt jegyezte fel róla az *Athénásban*, hogy 1537-ben, Statilius erdélyi püspök idejében, gyulafehérvári kanonokságot és ugocsai esperességet viselt. Toldy Ferencz kétségbe vonta ez adat alaposságát. Minthogy munkáit Bécsben nyomatta, bibliafordítása elé tett versek bizonyága szerint bécsi tudó-

sokkal állott összeköttetésben, szótárát egy Ferdinánd-párti főpap felszólítására szerkesztette: nem lehetett a Zapolyák részén álló Statilius papja. Ez okokból Toldy fel is állítja azt a hipotézist, hogy Pesti Gábor bécsi fiatal magyar pap volt s Erdélyt sohasem látta. Így állt a kérdés, midőn Thaly Kálmán 1878-ban Pestinek egy levelére talált 1542-ből, melyből kiviláglik, hogy ez időben ő udvari tisztje, familiarisa volt Izabella királynénak, ki épen általa küldte kincseit Kassára. Thaly úgy fogta fel a dolgot, hogy ez adat Bod Péter állítását teljesen megerősíti. Azonban Szilády Aron 1884-ben Pestinek egy másik levelére is akadt 1538-ból, melyben írja, hogy sok magával küzködés után kijelentette családjá előtt amaz, anyját mélyen elszomorító elhatározását, hogy nem lép a papi pályára. Ebből világos, hogy ha volt is egy hasonló nevű gyulafehérvári kanonok, az író Pesti Gábor más személy. Világi tanulmányokat folytatott Bécsben, azután udvari szolgálatba lépett.

Ide tartozó munkájának, mely 1536-ban Bécsben Singreniusnál jelent meg, ez a címe: »Aesopi Phrygis fabulae Gabriele Pannonio Pesthino interprete. *Esopus fabulay*, mellyeket mastan wyonnan magyar nyelvre fordított Pesthy Gabriel.« A könyvnek egyetlen példánya a bécsi császári udvari könyvtár tulajdona. Czímiratából úgy látszik, hogy a világhírű meséknek már korábban is akadt magyar fordítójok. Az új gyűjtemény, Ezópnak Planudes-féle regés életrajzán kívül, százyolczvanöt mesét tartalmaz, melyeket Pesti részint az 1520-ki Singrenius-féle szerkesztményből, részint Rimiciusból kölcsönzött; az utóbbiból összesen negyvenötöt. Forrásait, eltéréseit Toldy (*Magyar Prózáirók*, I. köt. Pest, 1858.) apróra kikutatta. Az ezópi mesének eredeti, kevés szavú természete magá-

ban rejtette stílusunk bizonyos irányú haladásának rugóját. A bibliai írásmód homályos szakadozottsága s méltóságos merevsége után világosan kellett beszélnie, néhány szóban sokat mondania, a kifejezések helyes megválasztása által rejtettebb czélzásokat is éreztetnie s a csattanók hatását némi könnyedség által biztosítania. Pesti Gábor, kinek meséi, egy-két kivétellel, csak néhány sorosak, korához, nyelvünk akkori állapotához képest, igyekezett megfelelni e feladatnak s dolgozatát elismerés illeti, mely tisztos helyet jelöl ki Ezópusának irodalmunk történetében. Előadása elég gyors és jól folyó, tömörsége mellett nem homályos, mondat szerkesztése kerek, csak affabulatioiban, melyeket három soros versekben vetett meséi után, erőszakolt és lapos. Dialektusa egész nyelvének sajátos színt ad. Szereti a nyílt hangzókat; gyakran fordul elő nála *o* helyett *a* (*tall, vakondag*), *ö* helyett *e* (*kenyű, szöle*), *ő* helyett *é* (*bév, fész*), *u* és *ü* helyett *o* és *ö* (*aloszik, esköszik*), de különösen sokszor *ü* helyett *í* (*íl, gyít, íz, gimilcs*); a többes első személyű igerag *onk, önk*, s az *ny* is számos helyen *m* vagy *n* (*aram, bársom, venike megehnit*).

Még érdekesebb és becsesebb a másik gyűjtemény, melynek szerzője a szász eredetű Heltai Gáspár. E kitűnő buzgóságú férfiú, ki mint pap, író és könyvnyomtató egész életét az igazság nyugtalan keresésében és hű szolgálatában töltötte, mivelés alá vette az erkölcsi igazságok hirdetésének ez egyik leghathatósabb formáját is. Ama nyugtalan lelkek egyike volt, kiket a reformáció által felszabadított vizsgálódó szellem mind tovább és tovább ragadott. 1543-ban Vitebergában Melanchthon tanítványa, kinek emléke iránt mindvégig nagy kegyelettel viseltetett. Még meséi közt is (57) lelkes védelmére kel támadói ellen. De nem az ágostai hitvallás szerkesztőjét, hanem azt a Melanchthont védelmezi

ki az úrvacsora kérdésében »elállta a kenyeres bálvány« mellől, vagyis inkább a helvét felfogáshoz szított. Kolozsvári pap korában ez értelemben hirdette az ígét s eleinte heves ellenségek lehetett az unitáriusoknak; Páriz-Pápai szerint: magnus suae aetatis Socino-mastyx. De utóbb egészen ezek részére állt s nagy mértékben magára vonta a református papság haragját. Világi érdekekben, pénzvágyban keresték elszakadásának okát s Károli Péter váradi pap elnevezte Midas alter Claudiopopolitanusnak, ki »hogyan aranyat gyűjthetne, az aragnál drágább hitet változtatta.« A fejlődés azonban, a melyen átment, sokkal természetesebb, sokkal több példában megjelenő és sokkal inkább az idők szellemében gyökerező, hogysémi ilyen magyarázatra szorúlva. Ha van Heltai iratainak egy uralkodó eszméje: ez bizonyára az anyagi javak értéktelenségének hirdetése. A hány-szor csak megpendíti, oly erős meggyőződés hangján teszi, hogy szíve nem rejtegethetett ellenkező indulatot. Egész életét a szellem, a művelődés, a felvilágosodás ügyének szentelte: ezt hirdette kathedrájáról, írta könyveiben és szolgálta műhelyében. A magyar nemzeti szellem, melyet *Krónikájával* századokon át táplált s a melynek költői emlékeit *Cancionaléjában* összegyűjtötte, ép annyi köszönettel tartozik neki, mint a vallásos haladás, melyet egy teljes bibliafordítás eszközzésével, több erkölcsi és dogmatikus irattal segített. Németből lett magyarrá s míg az elsőek egyike volt, ki a klasszikai mérték magyar alkalmazását megkísérlette csizió-distichonjaiban, a népies magyar írásmódnak is korában legkiválóbb képviselőjévé emelkedett.

Azzá különösen meséiben. Könyve e cím alatt jelent meg 1566-ban Kolozsvárott: »*Szasz fabula*, Mellyeket Ezo-pvsnól, es egyebvnnen egybe gyütet, és öszve szörzet, a

a fabulaknac értelmével egyetembe Heltai Gáspár. « Ez eredeti kiadásnak két csonka példánya ismeretes; egyik az akadémiáé, másik a kolozsvári református kollégiumé. Heltai anyagát az ó-kori ezópi mese-gyűjtemények újabb feldolgozásából és toldalékaiból vette; forrás tekintetében különösen a német meseírókra, főleg a XV. századi Steinhöwel *Aesopus*-ára látszik támaszkodni. Könyvét azonban ama nagyobb szabadságnál fogva, melyet eszmék kölcsönzése tekintetében a meseírók mindenkor igénybe vettek, szinte eredetinek tekinthetjük. Az értelmezéseket maga is a magáénak mondja előszavában, melyben gáncsolóira alkalmazza a fiával és szamarával utazó szegény ember meséjét, ki miután sehogy sem tudta az emberek kifogásait elhallgatni, utóljára saját hátára vette a szamarat. »Nem szinte olyan kába leszek, mondja, mint a szegény vén ember, hogy munkámat efféle harapásokért és mérges előítéletekért a tűz bevessem vagy a vízbe hányjam; vaj nem!« Okosan tette, mert e könyvecskében XVI. századi irodalmunknak egyik legérdekesebb s erkölcstörténeti tekintetben, a Balassi-komédia mellett, legnevezetesebb emlékét hagyta ránk, mely hatást is tett korában; legalább ezt bizonyítja új kiadása 1596-ban Németujvártt.

Heltai stílje merőben különbözik Pestiétől. A meséssel azon a módon járt el, mint Lafontaine: a maga korának izléséhez idomította. Ez simábbá, könnyebben folyóvá, terjedtebbé tette a mesét, ártatlan, kedves élczelődésével szöve át; önmeg saját ideje erőteljes népiességének színébe öltöztette. Első meséi még rövidek, kimélik a szót s nem egészen hagyják el az ősi, orákulumszerű előadást; hovatovább azonban mind jobban erőt vesz rajta saját bővebb, körülíróbb, részletezőbb modora s egész novellákat ír. Bővítései oly elevenséget tanúsítanak észjárásban és stíl-

ben, mely korában páratlanul áll. Értelmezéseiben, melyek nem ritkán új tanulságokat aknáznak a régi történetekből s a maga korának viszonyaira alkalmazzák ezeket, éles esze s ritka leleményessége nyilatkozik. Néhol egy-egy új mesét vagy adomát sző be értelmezéseibe, mint a felfuvalkodott gárgyánról szólót (65). Az értelmezéseknek hosszabb voltára, kinyújtására nézve egyezik vele a régiek közül Burkhard Waldis, az újabbakból Gellert. Allatai mind mintha furfangos és szava-kész paraszt-emberek lennének; s ő maga ugyane hangból adja a magyarázatot. Deák jeles-mondásokon s különösen Szent Pálból és Salamonból vett idézeteken kívül át meg átszővi ezeket népies fordulatokkal, idézetekkel, példaszókkal, közmondásokkal, melyeknek valódi tárháza a száz fabula. Helyesen és szépen mondja róla Toldy: »Intéseinek szentírási helyekkel, példákkal és közmondásokkal ad nyomatékot; közmondásokkal, melyek a mesével folytonos benső viszonyban jelenve meg, a filozofusi bölcseséget úgy tüntetik fel, mint a közmondásokban megjelenő népbölcsesség testvérét.« Naiv erőteljesség a fővonásuk rövid mondatainak és kifakadásainak, melyek a nyelvi szabatoság ellen vétenek olykor (különösen a tárgyas igeragozás használata és szórend tekintetében), de bírnak a hatásosság titkával. 1552-ben, a *részegségről* szóló dialogusának ajánlásában írja Kendi Antalhoz: »ha szinte tiszta magyarsággal írva nincsen, te kegyelmed megbocsássa, mert jól tudja te kegyelmed, hogy nyelvem szerint szász vagyok és ezt a keveset tizenhat esztendeig tanúltam.« De becsületesen megtanulta. Buzgóságának, melylyel igyekezett minél magyarosabban írni, régi erdélyi népnyelvünk számtalan becses adalékának ismeretét köszönjük. Ennek színe, hangja, eredetisége uralkodnak egész előadása módján. Hangtani sajátságai, nagy

számú székely tájszavai, tréfás kifejezései és indulatnyilatkozásai mind ide vezetnek.¹ Erős, rövid füszeres tételei legrokonabbak XVI. századbéli drámánk nyelvével s mintegy elődjeiül tekinthetők a Pázmány-iskola stíljének.

Mint kora erkölceinek bírálója, művelődéstörténeti szempontból is becses Heltai, ki oly keményen ostromozza a fejedelmek visszafordúltságait, az embermarókat, a fel-fuvalkodott hatalmasokat, a kincsvágyókat, az orvosokat és kóborlókat, a megátalkodott pörlekedőket, kik nélkül a török basa nem ülne Budán. Legjobban gyűlöli Martinuzzit, »az álnok kéncestartó barátot«, kire három ízben is visszatér.² A jobbágyak nyomorgatói nem kerülnek ki ostorát. Gyakran szerepelteti a meseíróknak általában két kedves állatját, a rókát és farkast: amazt a ravaszság, ezt a hatalmaskodás képviselőjeül; tanúlsága mindig az, hogy a furfang és erőszakosság is szégyent vall az igazsággal, okossággal, összetartással szemben. Mikép gyűlöli korának rókáit és farkasait! Heltai mint erkölcsbíró egyike a leg-

¹ A fabulák forrásait és nyelvi sajátosságait illetőleg *Heltai meséinek eredete és nyelve* című, 1885-ben Kolozsvártn megjelent füzet, Imre Lajostól, érdekes felvilágosításokat és összeállításokat nyújt.

² Heltainak Martinuzzi ellen táplált gyűlöletére igen érdekes és jellemző Tinódi *Erdélyi História*jának az a toldaléka, melyet ő szúrt az ének eredeti szövegébe, mikor ezt Cancionaléjában lenyomatta. A toldalék hét strófára terjed s azt a be nem bizonyítható szóbeszédet szedi benne Heltai versbe, hogy János királyt Martinuzzi Váradról hozatott cseresznyékkal Tordán megmérgeztette. A barát Erdély birtokára törekszik, mire a király keményen megdorgálja :

Barát ezt hallván, ő magában gondolá
„No jobb meghaljon király előszer“, mondá ;
Váradból új cseresznyéket béhozata,
Tordán mérget néki azokban adata.

érdekesebb jelenségeknek régi irodalmunkban. Sokan ostorozzák e korban, énekmondók és papok egyaránt, a nagyok bűneit, különösen a pártoskodást és kegyetlenkedést; de hozzá hasonló hevességgel, annyira egész lelkéből senki sem fogta pártul a szegénységet. Az úr és szegény, az élvező és dolgozó, a hatalmas és nyomorúlt olykor szinte mai értelmű élességében áll nála szemben egymással. Sohasem hallgat benne a pap, tanításait mindig vallásos felfogásból meríti. Isten akaratát, isten kegyelmét, isten büntetését hirdeti; de az az isten, a kit ő prédikál, csak a szegények istene. Valósággal teljes mértékben illik rá, a mit Savonaroláról mondtak, hogy: a kétségbeesettek prédikátora. A protestantizmusnak az a szelleme, melynél fogva az elnyomottaknak nemcsak vigasztalójuk kíván lenni, hanem felébreszteni bennök az emberi méltóság bátor önérzetét: nem testesül meg reformátoraink közül senkiben inkább, mint Heltaiban. Az isten előtti egyenlőséget hirdetve, a meztelen embert mutatva fel, a mint az alkotó kezéből kikerült, s feltárva a világ visszasságait: néha majdnem izgatónak tetszik beszéde. A szegénység e prédikátorának vannak lapjai, melyek »a szegény Konrádot« és »a szegény Henriket« juttatják eszünkbe, kik kevéselőbb odaát Németországon az isten nevében szólították fegyverre a parasztságot az urak ellen. E mozgalom is a vallásos megújulásban gyökerezett s a papoknak, a kik részesei voltak, első beszédei hasonlíthattak Heltai tanulságaihoz. Nem kiméli a királyokat, kik csak a hazugokra és hizelkedőkre hallgatnak s csak »volnának az isten képe és helytartója« (50); a birákat, kik az ország tövényeire s a városok szokásaira hivatkozással forgatják ki az igazságot (4); a szegényeknek semmiféle hatalmas nyomorgatóit. Emlegeti az erőt, mely a szegényben van, ha a gazdag

ellen támad, a »megbúsult hangya« haragját (11). A vallás mindenütt csak a szegény. vigasztalója, erősítője, igazsága. A lelkiismereti szabadságban, melyet hirdet, az elkövetkező politikai és társadalmi szabadság szellőjét érzi lelkünk.

Ilyen czélzatú a gyűjtemény leghosszabb darabja, a 99. is, melynek czíme: *Egy nemes emberről és az ördögről*. Valóságos népmese, (melynek egy mozzanata Pauli *Schimpf und Ernst*jében is megvan) az embermaró úrról, ki bőrig nyúzta jobbágysait s mégsem volt megelégedve jövedelmével. Találkozott az ördöggel, ki eget-földet ígért neki, ha megfogadja ispánjának, s jutalmúl csak azt kérte, a mit a parasztok önkényt adni fognak neki. A nemes ember örül és rááll az alkúra. A nyomorgató rendszer, melyet az új ispán meghonosít, kétségkívül ama kor visszaéléseinek részleteiből van festve, nemkülönben a gazdának új, fényesebb háztartása is. A divatos öltözetek nemei sorra elszámálva. A nagy gazdagság csakúgy özönlik a házhoz; de végre az ördög fizetését kéri.

Felele a nemes ember: Jó szolgám, jámbor vagy és jámborul cseleköttél; de jusson eszedbe, mint szeggettünk egymással, mikoron hozzám állottál ennek előtte esztendővel. Aszt mondád, hogy entőlem semmit nem kérsz, hanem ha az jobbágysok ingyen és jó akarattal neked valamit ajánlanak, hogy aszt tijednek mondog, és aszt veszed és tartod magadnak. Mit vársz ezokáért entőlem? En semmivel nem tartozom teneked. Felele az hispan: Úgy vagyon is uram; ottan abban maradjon. Es azonközbe előb-előb menvén, jutának a faluba. Es mikoron a faluba bementenek volna, kifutamék egy ökör egy udvarból, és egy ember utánna, ki szidja vala az ökret, miért hogy nem hadgya magát befogni

az járomba, mondván: Hök viszlanak jószága, el-hova mégy? Vigyen el az ördeg. Hátra néze az nemes ember, és monda: Hispan, hallod-e mit mond a pór? Neked ajánlá az ökret; tized az. Felele az: Nem engemet illet, mert nem jó kedvéből ajánlá nekem az ökret; megbúsult szegény, búsultában műveli. Továb men-vén, igen sira egy gyermek egy házban, és az annya rengeti vala az bölcsében. Es midőn nem akarna elalonni, szidgya vala a gyermeket, mondván: Vau siró gonoszné fia. Vidgyen el az ördeg; lám semmit nem tehetek miattad. Halván aszt a nemes ember, mondá: Hispan, hallád-e mit monda az aszszony? Neked ajánlá a gyermeket; tized ez. Felele az hispan: Vaj nem, mert nem jó akaratból ajánlja ennekem, hanem búsultából műveli szegény. Mikoron a faluba továb mentenek volna, vala egy ház előtt egy kis leánka. Es az látván az nemes embert, megijede tőle és befutamék az udvarba az annyához, hol az ünnöt fei vala, és kiáltván mondá: Annya, annya, ihol itt a nemes ember, a mi urunk. Felele az annya: Ördeg vidgye el a vérszopó kegyetlen árulót; talám valami dögöt érzet valahol, és arra jó a bírságra. Halván aszt az hispan, mondá az nemes embernek: Hal-lod-e, mit mond a szegény asszony? Felele a nemes ember: Hallom, de nem szűve szerint mondja, hanem csak pokocsából; ki tudja, miért búsult meg ebagné? Felele az hispan: Bizony nem pokocsából mondja, hanem szűve szerint ajánla tegedet ennekem. Ezoká-ért enyim vagy, és elviszlek. És megragadá az üste-két, és ki kezdé emelíteni a nyeregből. Es mondá: Mit csinálsz áruló? Nem tudod-e min maradsz a decre-tom szerint, miért hogy nemes embert mersz fogni?

Felele az hispan: Nem gondolok a te decretomoddal és itili mesterreddel; más decretoma vagyon annak, a ki eleibe en viszlek, kinek en poroszlója vagyok.

Az ördögös »hispan« tréfálódások közt dobja tali-gájára a nemes embert és szállítja, czifrálkodó feleségével együtt, a sátán elébe s a pokoli fürdőbe. Ime egy tükör-darab a XVI. század életéből, egy kaczagó hang sajgó szívéből. Valóban csodálatos, hogy Heltai fabuláit, protestans-kori irodalmunknak e kiváló becsü emlékét, művelődés- és irodalom-történetíróink eddig nagyobb, megérdemlett figyelemben nem részesítették.

Az ezópi mese irodalmunk későbbi korszakaiban is kedveltetésnek örvendett. Az életbölcsességnek, igazságnak e rejtőzködő s mégis hatásos hirdetése különösen a XVIII. század második felében kapott erősebben lábra. A kiadások egyelőre csak a többé-kevésbbé ismert régi ezópusi mesetőkét adták újabb fordításokban vagy átdolgozásokban. Sándor István adatai szerint egy magyar Ezópus jelent meg Kolozsvártn 1767-ben s ismét 1774-ben. Gazdagabb volt az a névtelen gyűjtemény, mely ugyanott adott ki 1776 és 77-ben ily címmel: »Különb-különbféle Autoroknak Görög és Deák Nyelvből most újjra Magyar Nyelvre fordittatott *Meséik*, melyek rövid szóval *Esopus Meséinek* (mivel ő volt fő fel-találója és gyakorlója ezeknek) mondattatnak.« Előtte ennek is Planudes Ezópregénye, melyet a fabulák követnek, összesen 500. Stíljök régiességén érzik Heltai hatása. A hol teheti a fordító, a tanúságot Beniczki példabeszédeivel toldja meg. A szövegbe számos gyarló fametszet van illesztve, az álmoskönyvek ismert illusztrációinak modorában. Péczeli és Hatvani István meséi (amaz 1788, ez 1799) versekben

vannak írva s nem mind a régieket ismétlik. Mellettök a prózai Ezópusok is folytak tovább. Szilágyi Sándor erdélyi irodalomtörténetében említi Andrád Sámuelét. Az áltálunk tárgyalt időben utolsó volt közöttük Németh Antalé, a *Trója királynéinak* írójáé, ki Ezópus fabuláit Bellegarde magyarázataival s »a mostani tökéletesebb magyarság kedveskedéséhez alkalmaztatva« adta Bécsben 1800-ban.

IX.

Szép Magelona.

A halmozott anyagú mese-gyűjteményeken kívül a prózai elbeszéléseknek nyugoti Európában divatos másik neme, a lovagi román is megjelent még a XVII. század folyamán irodalmunkban. A *história* közös nevét viseli az egyetlen, ide tartozó munka, mely nem csupán tárgya által érdekes, hanem magyarsága, előadása, némi tekintetben új hangja által is. E könyv a következő: »Kedves és nyájas *Historia az szép Magelonarol*, Neapolis Királynak leányáról és edgy Péter nevű Vitézzről az ezüstös kulcsokkal, ki egy Provinciabeli Grof fia volt. Francziai nyelvből Német nyelvre meg-fordíttatott Spalatini György küldött levelével edgyütt M. Warbeck Vitus által. Mostan penig Németből Magyarra fordította Tesseni Wenzel az Magyar olvasók kedvéjért.« Nyomatott 1676-ban Brever Sámuelnél. Toldy nem ezt tartja eredeti kiadásnak, melyet még a XVI. században keres; de hogy minő alapon, arra nézve semmi fövilágosítást nem ad. A magyar fordító neve is találgatás tárgya. Szabó Károly egynek tartja Gyirva Venczellel, ki Brever Lőrincz lőcsei nyomdász számára 1649-ben két munkát (Krisztus beszélgetése Szent Péterrel, Sibilla jövendölése) fordított. Azonban az időköz ezek-től Magelonáig, több mint egy negyedszázad, igen hosszú-

nak tetszik. Nem lehetetlen, hogy a fordító azon Tessényi család tagja volt, mely a Habsburg-kor elején Komárom vármegyében virágzott.

A monda, mely az általa átültetett regény alapjául szolgál, a legrégibbek és legnépszerűbbek közé tartozik. Most is tudják még Montpellier mellett Magelona szigetén, melynek templomában Péter lovagnak és kedvesének hamvai nyugszanak. Eredetét Menzel (*Deutsche Dichtung*, I.) a gyógyító Menglöd északi mithoszában keresi. Allítólag már a XII. században leírta provencai nyelven egy odaváló pap, Bernard de Trevies, s az ő feljegyzésén alapszik Petrarca dolgozata és a híres franczia népkönyv, mely 1480-ban jelent meg először nyomtatásban. Német tolmácsra kettőre is talált: Thüning von Ringoltingenre és Warbeck Vitusra; amaz még 1456-ban, ez 1535-ben fordította. Az utóbbihoz Spalatin György, a nagy tekintetű reformátor, írt előbeszédet, melyben mentegeti, hogy a könyvben »mise, búcsú-járás, bocsánat vagy azokhoz hasonló aggatott dolgok megjelentetnek«; reményli, hogy »kiki inkább maga szívét istenben és a Krisztusban erősíti« s a romantikus történetből vallásos tanulságokat von. Tesseni Venczel lefordította az előszót, Spalatinus György aláírásával; de a maga mondanivalóit is belevegyítette. Elmondja, miképen kérték őt »mind közönséges renden levő férfiak és asszonyok«, kiknek e történet némely részeit csak imígy-amígy magyarázgatta, hogy fordítsa le az egész históriát; azután tér át arra, minő erkölcsi nyereséget meríthetnek ebből az olvasók: »Ez könyvecske szolgál arra, hogy mi nyomorúlt emberek jól meggondoljuk, hogy a földön minden dolgok állhatatlanok, mind öröm, gazdagság, erősség, szépség etc. Úgy hogy az szegénység s erőtlenség tűrhetetlen, annyira, hogy végtére is mulandóság

követi, mint minket a mindennapi példa tanít. Azért ez könyvecske minden renden való férfiaknak irattatott, hogy az szülék az ő gyermekeket isteni félelemben neveljék, ez példa tükörül nékik lévén.«

A regénynek, melyből Lope de Vega egy drámájának, Tieck pedig egy szép novellájának tárgyát meritette, foglalata ez: Péter, a provinciabeli gróf fia, vitézi nevet keresni Nápolyba érkezik; ott a bajvívásokban, kópja-rontásokban, melyek Magelona, a szép királyleány, kedvéért tartattak, valamennyi lovagot legyőzi. Kilétét nem tudja senki; csak ezüstös kulcsos vitéznek nevezik. A király is tudakolja; de neki sem mond egyebet, mint hogy Franciaországból való, egy szegény nemes ember fia, s országról országra jár »próbálni.« Magelona szívét azonban, ennek daczára, megnyeri s egy királyi ebéden nyájas szóval közelkedik feléje a leány. Dajkájának meg is vallja szerelmét, ki reggelenként mindig a templomban keresi föl izeneteivel az ifjút. Ő általa jut be Péter a királyi palotába. Kedvesével való első beszélgetése így foly:

A szép Magelona felemelé őtet kezénél folva és szólla néki: Nemes vitézem, isten hozott ide téged, és hagyá ott néki melléje ülni. A dajka mihelt ezeket eszébe vövé, azonnal más kamorába, ki ott közel vala, elmene. Akkor osztán kezde a szép Magelona beszélgetni ekképen: Nemes vitéz, nagy kedvem vagyon nékem azon, hogy te én hozzám jöttél, mert kívánságom is ez vala, hogy te veled beszélgethetnék, ha szintén nem illendő is ilyen iffiú leánzónak, mint én vagyok, egyedül egy férfiú emberrel titkon beszélgetni, úgy a mint néki engettem magamat, mindazáltal én a te nemes elmédet megtekintém, melly engemet merészsze és bátorrá

tött, tudgyad azért, hogy menten azonnal, mihelt legelső nap láttalak, azontul szívem tenéked minden jókat kívánt, mert minden jó erkölcsök, kik egy nemes erkölcsű emberben szoktanak lenni, azok te benned tellyességesen megtaláltnak. Azért nemes uram, mond meg énnékem a te nemzetednek nevezetit, dolgát és állapotját, meg se tartsad azokat, mert nincs olly ember e világon, kinek én több jót kívánnék, mint tenéked. Azokaért én örömet megtudnám, kicsoda vagy te, és micsoda országból, és miért ide jöttél. Akkor felkele a vitéz, és monda: Nagy hatalmu herczegné, köszönöm tenéked alázatosan a te kedves jó akaratot, mellyet te én hozzám mutatsz, és hogy te kegyelmedben is bevöttél, ha szintén én bennem semmi olly erkölcs nem találkozik is, hogy én azokkal tenéked szolgálnék. Illik hogy te megtudgyad én ki vagyok, és miért ide jöttem; mindazáltal kérlek tégedet alázatosan, hogy senkinek meg ne mondjad, sőt inkább te nálad megtartsad, mert ez volt az én igyekezetem, hogy hazám-ból eljövék, hogy senkinek ne jelentsem, és mind eddig is elhalgatva marada; nagy hatalmú nemes herczegné, tudgyad hogy én egyetlen egy fia a provincziabeli grófnak vagyok, ki a francziai királynak atyafia; atyámtól anyámtól csak azért eljöttem, hogy te kedvedben és szeretettedben juthassak, mert én felőled hallottam, hogy sohol e világon szebb herczegné nincsen te kivületted; igaz az is, szépségedet majd ki nem mondhatom elegendőképpen; nem valami társaságért jöttem ide, vagy hogy nagy urak, fejedelmek és nemesekért, vagy kik minden dolgokban énnálmnál okosabbak, és minden vitézi játékokban tudósabbak, hanem csak egyedül te kedvedért az én szívemben igyekeztem

ide, noha én legkissebb vagyok, mindazáltal szándékom ez volt, miképpen én te kedvedben és szerelmedben juthatnék, és nagy igazsággal, mellyet tőled is kívánok, ezt is magammal úgy elvégeztem vala, hogy senkit egyebet nálad kívül szerelmemben nem vennék, valámig élek. Ezeket mikor elbeszéllette volna, hagyá ötöt leülni, és monda néki: Nemes atyámfia és uram, köszönöm a mindenható istennek, az én teremtmőnek hogy ő nekünk olly boldogságos napot engedett, mellyben engemet mindeneknek fölötté megboldogított, és illy nemes erkölcsű embert nagy főnemből valót adott, kinek e földön mássa nem találhatik, erősségben, szemérmességben, szépségben és okosságban; és mivel ez dolog így lött, hogy mi ketten egymás szeretők legyünk, mint hogy te is, becsületes uram, az én kedvemért ez országban jöttél, játékokban is többet végeztél el, hogysen mint mások, kik itten környül vadnak, és nagyobb híred és neved is vagyon minden vitézeknél, azokáért boldognak mondhatom magamat, hogy te ez országban kedvemért ide jöttél, atyádat, anyádat és országodat elhattad. Azért nemes vitéz uram, nem volna illendő dolog, hogy a te fáradságod héjában lenne, mellyet nagy hiven cselekedtél, és mivelhogy te énnekem szivedet és akaratodat megjelentéd, illik tehát, hogy én is azon szerént cselekedjem. No már nézd jól meg a te Magelonádat, légy mesterül néki és uralkodgyál az ő nevében; de azért kérek, hogy ez illyet titkon, tisztességesen, alattomban tartsad szintén a fogadásnak ideéig; bizonyos is lehetsz immár ebben, hogy én inkább meghalnék, hogysen mint magamat s szívemet másra biznám.

Az ezüstös kulcosos lovag még egy bajvívásban vett részt, melyet Nápolyban csupa fejedelmek és lovagok tartottak. Itt is övé lett a pálma s még a nagy hírű Lancelotot is legyőzte. Ekkor búcsúzni indult kedvesétől, hogy immár atyja-anyja látogatására készül; de Magelona nem akart nélküle maradni, s kérte, vigye magával. El is szöktek együtt; de hamar szerencsétlenség érte őket. Míg egy pihenőjökön a királyleány Péter ölében elaludt, egy »prédával élő madár« elrabolta a tafotába rejtett három gyűrűt, melyet a vitéz ajándékozott neki. Péter utána iramodott s mikor a madár a tengerbe ejtette zsákmányát, egy halász-hajócskára ült, de az ár elragadta. Szerencsen rablók kezébe került, kik rabszolgaságba adták el a babiloni szultánnak. Itt gyorsan nagy tisztességre emelkedett, míg ott-hon szülei megtalálván egy hal gyomrában az ismert gyűrűket, már holtak tartották. Magelona nagy keserűségre ébredt az erdőben. Egy búcsújáró szegény asszonynyal elcserélte gazdag ruháit, s bujdosni indult. Sok hányattatás után a Provenceba jutott, s itt egy ispotályt építtetvén, betegek ápolásában töltötte napjait. Ide került a szultántól szabadon bocsátott Péter is; végre találkozott és egybekelt elvesztett kedvesével.

E regény, melynek tárgyát Toldy a Nagy Károly mondaköréhez számítja, már eredetileg a prózai elbeszélések formájának művészbibb fejlődését mutatja. Írója egy-ségre és kerekiségre törekszik; szerkezetének szálait mindig szeme előtt tartja s a végén összegyűjti. Meséjének némi motivuma emlékeztet a Heliodor-féle regényre: a szeretők elszakadnak, egymástól távol vettetésökben tengeri vihar és kalózkodás játszanak szerepet, egyikök a mesés keletre jut, ott fő méltóságokra emelkedik, s végül csodálatos uton találkoznak. Ilyen természetű cselekvény különben a *Gesták*

több elbeszélésében is előfordúl; de nem oly szélesen, részletesen kidolgozva, mint *Magelonában*. Ennek szerzője már az érdeklődést fő személyeihez igyekszik fűzni s nem csak arra használja őket, hogy elmondják vagy meghallgassák azt, a mi a könyvben tulajdonképen érdekes. A fő eseményt nem aprózza szét végtelen számú kalandokban, inkább némi részlet-rajzzal ékesgeti. Ezzel a munka költői érték tekintetében természetesen nyer. De hangja is újabb; újabb különösen a magyar irodalomban. Szabadabb a klastromi és történeti stiltól, a nélkül, hogy a Heltai-féle lakonikus, népies módot követné. Szembetűnő, hogy a fordító melegségre és változatosságra törekszik. Másképp szólal meg nála a fakadó szerelem, mint a kinyilatkoztatott, máskép a szerencsés mint a boldogtalan. Gyakori nehézségében, gyámoltalanságában és egyenlenségében már érzik az igyekezet a kifejezés által való hatásra is. Célja nem csupán a kíváncsiság kielégítése, helyen-helyen meg is akar indítani.

A férfi és nő viszonya egymással szemben egészen más, mint a *Ponczianusban* vagy a *Gestákban*; ennél fogva hangban is a durva, szókimondó érzékiség helyét érzelmes udvariasság foglalja el. A szerelmesek édeskedő nyelvének nem egy módos, szemérmes, gyöngéd és érdekes formájával találkozunk. E tekintetben valósággal gazdagabb, mint előzményei után várnunk lehetne, s érdekesebb, mint a felületes szemlélőnek talán látszik. Mert kifejezéseit, szólásmodjait kétségkívül az élettől kölcsönözte s ennek egy oly oldalára nézve nyújt némi fölvilágosítást, melyre adatok dolgában igen szűken vagyunk. A lány »szívét és szeretetét hajtja«, majd »aggasztja« az ifjúra. »A szeretet megkörnyékezte és hatotta annyira, hogy már magát nem is bírja.« »Szíve szerint szeretne tudni róla valamit«, s

a vitézt, kinek szintén »kedvében van«, »nyájasság indítani« hívja magához. A *nyájasság* szónak egy értelme, úgy látszik, a szerelem lelki gyönyörét jelentette, szemben a *vígassággal*, melylyel a testi élvezetet jelölték. Az odaadó szerelem is megőriz *Magelonában* bizonyos nemességet. Elmondják egymásnak, hogy »az emberek között senki úgy szívökön nem forgott«, mint »szép szerelmök«, »egyetlenegy reményök«, kinek »mindenek javainak javait kívánják, engedelmes szolgálatjokat ajánlják.« És így tovább. Bizonyságot tehet erről mutatóványunk is, de különösen azok a lapok, melyeken az elhagyott Magelona panaszai foglaltatnak. De bizonyosságot arról is, hogy az idegenszerűségeket még kezdetlegesebb korban, tehát erősebb nyelvérték mellett is, kevés fordító tudta valaha elkerülni. *Magelonában* is gyakran ütik meg fülünket germanizmusok, kifejezésekben (*asszonka*, kisasszony vagy leányasszony helyett), szóvonzatban, (*az ajánlásért köszönöm*), szórendben.

E regényes elbeszélések közé sorozhatjuk még a híres *Fortunatust*, mely verses kidolgozásban már a XVI. században, prózában pedig 1651-ben jelent meg magyarul Lőcsén ily címmel: »Az *Fortvnatvsrol* iratott igen szep nyajas beszédü könyvetske. Miképpen az ő Erszényéhez, és kívánt kedves Süvegetskéjéhez jutván és több történt sok dolgairól. Melly most Németből Magyarra fordittatott az szep Ujságokban gyönyörködőknek kedvéért.« Ez elbeszélés egyik részének legrégebbi forrása a *Gesta Romanorum*. (120.) s első német kiadása 1480-ból való. A mély értelmű monda a szerencse költészetét példázza a cyprusi Fortunatusnak és két fiának sorsában: mint mosolyog a vidámságra, mint fut kergetőitől, minő varázsszal csábítja a nélkülözőket, mint fordít hátat kegyeltjeinek, szóval For-

tuna szekerének egész kacskaringós pályáját, a mint azt Faludi megénekelte. A prózai regény magyar fordításából, mely ugyanabban az esztendőben jelent meg, melyben Zrínyi halhatatlan szépségű dala a *Szerencséről* a *Zrinyi-ászban*, csak egy példány maradt meg, mely az erdélyi múzeum tulajdona. Fordítója ismeretlen.

A középkori lovagi románok utolsó fecskéje irodalmunkban *Octavianus császár* volt, melyet Kónyi János 1785-ben *Flórentz és Lion* név alatt adott ki, s a melyről alább még részletesebben lesz szó.

X.

Népkönyvek. — Salamon és Markalf. — Ki a fordítója ?

A XVI. és XVII. század, melyet e fejezetben összefoglaltunk, a prózai elbeszéléseknek még egy fajtáját ismerte és mívelte. A sajátképeni népkönyveket, melyeknek tréfás, durva, laza tartalma ép úgy tükre szülő koruknak, mint ez irodalom egyéb termékei. Csakhogy más oldalát mutatják annak. Nem a gyülekezet komor áhitatát, mely a haragvó isten ígeit hallgatta, sem a várlakóknak ellenségtől zaklatott életét, vallásos tanításokba mélyedő kegyességét s lovagi történetekben gyönyörködő kedvét; hanem a köz-nép hajlamát a komikum legdurvább neméhez, melyet műveltségi állása és helyzete magyaráz. A csörgő sapkát, melyet a komoly idők kiszorítottak a nagyok palotáiból s a mely a kunyhókban húzódott meg, hogy olykor-olykor felvidítsa azokat, kiknek erre legkevesebb alkalmok, de legtöbb szükségök volt. Kedvelt könyveikben néha szinte nekivadult kedv nyilatkozik, erős, de érthető ellentétül törve elő a közhangulat borújából.

Hogy a magyar nép e zavaros időkben nemcsak az ellenségek, hanem saját urai részéről is minő igaztalanságokat volt kénytelen elviselni, tudjuk. A Balassi-komédia a század életének erre a foltjára is éles világot vet. Az egyháznak meg, különösen az újnak, zordon, rideg fel-

fogása, a megfélemlítőben kereste az erkölcsi reform eszközét. Az anyagi és erkölcsi nyomás ellen azonban a nép, ha már erejét lehetetlen latba vetnie, legalább egészséges, józan, természetes eszével a humorban hat vissza. Élet-ereje ösztönzi rá, hogy a nehéz levegőben, mely körülveszi, egy-egy könnyebb, szabadabb lélegzetet vegyen. Innen van az újra meg újra feltűnő jelenség, hogy a néphumor, népkedv a legtragikább viszonyok között szokott legélesebben, legféltelenebbül kitörni. A halálos járványok közben találkozunk a szilaj kedvnek legvadabb kicsapongásaival. Mikor a középkor vége felé az egyház a művészeteket egészen az aszketikus eszme kifejezőivé tette, a másvilági bűnhődések képét a legborzalmasabb alakban ábrázolta, a halált a legiszonyúbbnak mutatta föl, melynek félelmességét csak neki van hatalma legyőzni: a túlfeszített húr egyszerre csak pattogni kezdett s a népszellem visszahatása, mintegy feleletül a dominikánus művészetre, Európa-szerte megtermette a haláltánczok humoros képeit, tréfálkozni kezdett azzal, a mivel rémítgették.

A nagy csapások közt folyó XVI. század népies magyar írói is típusokat alkotnak vagy elevenítenek föl, melyek a nép szellemének egy-egy oldalát képviselik. Legnagyobb részt olyanok, kiknek furfangja, gorombasága, agyafurtsága csalva vagy öklelve fog ki azokon, kik előtt a szegénységnek ugyancsak meg kellett hunyászkodnia. A paraszti kalandorok mesés sikerei, melyek erkölcsi tekintetben nem mindig igazolhatók, némi elégtételül szolgáltak olvasóiknak, kik könnyebben lélegzettek társaságukban. Jól esett nekik néha napján azt is látni, hogy az embermaró urak kerültek alul, habár csak ideig-óráig. Ludas Matyinak mindig megvoltak ősei, a kor divatához és ízléséhez idomúlva. A vallásos s erkölcsi nézet és kifejezés goromba

erélyéhez társul a komikai felfogás goromba alantiséga, melylyel e munkák közönsége a kóbor országkerülők tréfáin, gúnyjain és csínyein mulatott. Ugyanebből a műveltségtörténeti és lélektani alaphból fakadt a népkönyveknek másik, kedvelt típusa, az, melyet meg lenézhetett és kinevethetett. Nem a szegény volt ez, hanem az együgyű, az ostoba. Ime az egyik oldalon Markalf, a másikon Mánkoczi alakja. A cigány az által lett a magyar néphumornak legkedveltebb, leggyakrabban megjelenő személyévé, mert úgy szólván, mind a két típust egyesíti magában. Eszének fürgeségével, tréfára mindig kész elevenségével, élezével minduntalan kifog a birón, földesúron, hajdún. Tréfáiban a nép félig-meddig ezeket nevetheti ki, mint a kik a cigányon nem tudnak kifogni. De más felől fölötte is áll a hajléktalan, kóbor, megalázott helyzetű cigánynak s ha ez néha rajta veszt a csínyen, ha torkára forr valami csalo fogása: a nép mintegy fölötte állva, mulat ő rajta is.

A német irodalom már a XVI. században tele volt efféle tréfás népkönyvekkel. Az Amisek és Kalenbergiek, a Till Eulenspiegelek és Hans Clawertek, Finkenritterek és Schildbürgerek családja szinte uralkodóvá lett. Bebel, Pauli, Schumann, Kirchhoff, Wickram és mások gyűjteményeiben, a *Schimpf und Ernstben*, *Nachtbüchleinben*, *Rollwagenben*, *Katziporusban* s társaikban százával foglaltatnak a gúnyos és élezes történetek ravasz csavargókról, csalo barátokról, furfangos asszonyokról, kapzsi zsidókról, kóbor deákokról és buta parasztokról. Hozzánk is beköszönt ez a hang s ez a faj is. Első és fő képviselője a *Salamon és Markalf*, mely az alsó népnek ad hangot, a védtelennek a hatalmas ellen, a természetes észnek a tudakosság ellen. Más eszköz híján a humor durvasága által vesz magának ezen elégtételt. Stílje nem is hangzott egy-

hamar el. Még a múlt század végén is találkozunk ugyanezekkel az alakokkal, az alanti komikumnak ugyanezzel a hangjával Kónyi János adomás könyvében, a *Demokritus*-ban (1785), hol Tillinko néven Till Eulenspiegel, azután Markalf egyenes utóda, Világbecnze lép föl.

A *Salamon és Markalf* sem eredeti, hanem a világirodalomnak egyik ősrégi vándora, ki Európa valamennyi országában megfordult és megtelepedett. Forrásairól, eredetéről és történetéről Ipolyi Arnold írt egy terjedelmes és beható tanulmányt (*Új Magyar Múzeum*, 1855, I.), mely a magyar népkönyvet illető főkérdésekre nézve körülbelül döntő szót mondott; a mit kénytelen volt függőben hagyni, mint a fordító személyének kérdését s a kiadások teljes sorozatát: ezeket csak véletlen szerencsés fölfedezések vezethetik eredményre. A monda, mely Salamon példabeszédes bölcsességét a vitatkozás tűzébe vonja, kétségkívül még ősi időkben képződött, talán maguk a zsidók között, mint Grimm Jakab állítja, alapúlva a Peldabeszédek könyvének XXX. és XXXI. részein. Valamely szerkezete apokryph könyv gyanánt a szent iratok mellett lehetett fenntartva; erre mutat, hogy Gelasius pápa 494-ben kárhoztatást mondott egy, *Contradictio Salomonis* című könyvre. Egyéb, csekélyebb fontosságú nyomok után a XII. században már egyenesen a Salamon és Markalfról szóló népmese létezéséről tanúskodik Villermus, tyrusi érsek (Cyprusban), ki történeti munkájában, Josephus Flaviusra hivatkozva, megemlékszik Abdimus vitájáról Salamonnal s így folytatja: »et hic fortasse est, quem fabulosae popularium narrationes Marcolfum vocant, de quo dicitur, quod Salomonis solvebat aenigmata et ei respondebat, aequipollenter iterum solvenda proponens.« Már a következő században a német Freidank is tud fölöle, sőt az

irodalomtörténetírók véleménye szerint ez időtájt keletkezett egy regényes költemény Salamon viszontagságos szerelméről Salome iránt s küzdelmeiről Farao királylyal, mely a furfangos Markalf népszerű alakját felhasználja. Az éposz tartalma merőben különbözik a később nagy hírre kapott tréfás példabeszédektől. Ez utóbbinak legregibb ismert forrása a deák prózai szerkezet, melynek legkorábbi kézírata Berlinben van. Nyomtatva 1487-ben jelent meg először Antwerpenben s még ugyanazon esztendőben németül Nürnbergben. Több-kevesebb változással, megmaradva a prózánál, vagy mint Haiden Gergely, versbe szedve azt, a mondának ez az alakja lett uralkodóvá s nyomtatott újra meg újra. Hans Folz és Hans Sachs komédiákat írtak róla. Átment az angol, francia, dán, svéd, spanyol és lengyel irodalomba s az olasznak is megvan a maga Markalfja, ki a hatalmas Alboin királylyal száll szembe.

Magyarországon legelső nyomára a Béldi-kódexben akadunk, mely 1453 és 1470 közt íratott, s Vass József megjegyzése szerint, krónikájával, életrendi szabályaival, naptárával és kuriozumaival, köztük a Salamon és Markalf latin szövegével, egy kis családi könyvtár helyét pótolván, bizonyosságot szolgáltat rá, mennyire el lehetett nálunk is terjedve a híres zsidó monda. Magyar fordítása első ízben 1577-ben a kolozsvári Heltai-féle nyomdában jelent meg ily címmel: »*Salamon Királynak* az Dávid király fiának Markalfal valo Trefa beszédeknek könyve. Mindenek ez végre irattattanac meg, hogy jot tanollyunk belölle.« Csaknem az egész címlapot egy fametszet foglalja el, mely azt a jelenetet ábrázolja, mikor Salamon előtt megjelenik a csúf Markalf és felesége. Még talán ebből a kiadásból való az erdélyi múzeum példánya, valószínűbben

az esztergomi érseki könyvtaré.¹ A könyv rendkívüli kelen-dőségnek örvendett, mert új meg új kiadásokban jelent meg, melyek közül még négy a XVI. századra esik. Nem számítva a Toldy és Ipolyi által fölvett legrégibb kiadást, melynek semmi nyoma, bibliografusaink hiteles közlései-ből tizenhármát állíthatunk össze, melyek közül az utolsó 1885-ben jelent meg Esztergomban, dr. Kőrösy László bevezetésével. Az ismerteken kívül azonban még akár-mennyi lappanghat.

A könyv, mint Ipolyi határozottan kimutatta, nem németből, hanem deákból fordítottatott. A német fordítások ugyanis még egy történettel megtoldják a deák eredetét. A magyar fordításból hiányzik ez a toldalék. Hogy ki volt a fordítója, arra nézve semmi bizonyosat nem tudhatunk. Bod Bornemisza Péternek tulajdonítja, de nem tudni, mi alapon. Véleményét, mást nem is említve, egészen való-színűtlenné teszi a munka nyomtatási helye: Bornemisza vala-mennyi munkáját a nyugoti részekben, Semptén és Detre-kön nyomatta, csak egyetlenegy (*János jelenései*) készült Debreczenben; hogy jutott volna Markalf Kolozsvárra? Ipolyi saját példánya egy glossájának alapján felveti Valkai András nevét, ki azonban kizárólag verses munkákat készí-tett. Leginkább elfogadható Toldy Ferencz nézete, ki a for-dítót Heltai Gáspárban vagy ennek valamelyik erdélyi tár-sában keresi. (*A magyar Költészet Története*, I.) Ha felütjük Heltai fabuláit, lehetetlen az előadásnak közel rokonságát, majdnem egyenlőségét nem éreznünk. A rövidségre, kör-mönfont és gyors fordulatokra törekvő kemény stil, melynek

¹ Nehézzé teszi az eligazodást, hogy az 1577. évszámmal ellátott fametszetet nyilván későbbi kiadások is felhasználták.

még az általánosan uralkodó népies írásmódban is valami kiválóan népi zamata van, egyenlő mindkettőben, s e korban mindenesetre ritka tűnemény gyanánt, bizonyos egyéni színt, külön jellemet kölcsönöz nekik, mely közösségénél fogva azonban egy forrásra látszik utalni. Nem valószínű-e, hogy a közmondások iránti előszeretete, mely a fabulák minden lapján nyilatkozik, megkedveltette és lefordíttatta Heltaival *Salamon és Markalf*ot is, mely csupa példaszó. Az előjáró beszéd végét olvasva, a deák és magyar közmondások csattanó vegyítése szinte abba a csalódásba juttat, hogy Heltai fabulái közül olvassuk valamelyiknek az értelmét. Ez értelmezésekben gyakran történik hivatkozás a salamoni iratokra; Pál apostol levelei mellett talán legtöbbször: ez a nyom is Heltai érdeklődésére látszik mutatni Salamon király és mondája iránt. Mindezeknél fogva nagy valószínűséggel vonhatjuk tehát még szorosabbra Toldy véleményét, mely a nyomtatáshely külső adatának alapján vonatkozik Heltaira s erdélyi társaira: belső okoknál fogva több jogunk van egyenesen magát Heltait tartani a fordítónak. Imre Sándor, Aranyról és Aristofaneséről írt dolgozatában, szintén minden kétkedés nélkül Heltait említi Markalf szerzőjének.

A királyi fényben tündöklő Salamon elé egy utálatos csúf paraszt emberpár járul: Markalf és Polikána. A király is, ők is elmondják családfájokat s amaz vitatkozásra szólítja Markalfot. »A ki hitván énekes, kezdje el elől«, — felel a paraszt s megkezdődik a szóharcz. Salamon folyvást saját dicsőségét és bölcsességét mutogatja, míg Markalf csúfondáros, otromba és ocsmány fordulatokkal felel neki. Ilyen formán:

Salamon. Az jó asszonyi állat, szép ékességére és gyönyörűségére vagyon az ő urának.

Markalf. A téjfeles fazék míg tele van, igen kell azt macskától őrizni.

Salamon. A bölcс asszonyi állat házat épít magának, a bolond pedig, ki volna is, elrontja.

Markalf. A jól megégetett fazék több ideig állandó, és a ki tisztán tartja, tisztán iszik belőle.

Salamon. Az istenfélő asszonyi állat méltó a dicséretre.

Markalf. A jó macskát az ő bőrejért meg szoktak nyúzni.

Salamon. A szemérmes asszonyi állatot igen kell az embernek szeretni.

Markalf. A szegény embernek meg kell az téjfelt tartani és őrizni.

Salamon. Állhatatos asszonyi állatot ki találhat?

Markalf. Hű macskát a tejes fazékhoz ki találhat?

Salamon. Senki sem.

Markalf. Állhatatos asszonyi állatot is igen ritkán.

Salamon. A szép és tökéletes asszonyi állatot minden drága marhánál drágábbnak kell becsülni.

Markalf. A kövér és temérdek asszonyi állat úgy tetszik embernek, hogy adakozóbb volna.

Salamon. Szép dolog a fehér fátýol a szép asszony-embernek a fején.

Markalf. Meg vagyон írva, hogy nem olyanok a szép subáknak belől az újjai, mint a derék béllési. Azért fehér fátýol alatt gyakorta mely vagyон (Azaz: férges belől.)

Es így tovább. Végre is Salamon fárad ki s Markalf nagy büszkén győztesnek tartja magát. Egy más alkalommal a király, vadászat közben, Markalf házához jut. Betekint az ajtón, hogy ki van odabenn?

Es *Markalf* szólla a királynak: Itt benn vagyon egy egész ember és egy fél, és a lónak a feje. És a mennyit feljő, annyit száll alá.

Erre *Salamon* így felele és monda: Micsoda a mit mondál?

Markalf felele: Mert az egész ember én vagyok ki ittbenn ülök, a fél ember te vagy a lovon ki ott kin ülsz és félig béhajlottál. A ló feje pedig annak a feje, a kin ülsz.

Salamon kérdé: Micsodák a mik feljönnek és alámennek?

Markalf mondja: A babok, melyek az én fazakamban forranak.

Salamon kérdé: Hol vannak atyád, anyád, bátyád és nénéd?

Markalf: Az én atyám a mezőben egy kárból két kárt csinál; az anyám pedig a szomszédasszonynak azt míveli, a mit többször soha nem mível. A bátyám ottkin a fal alatt ülven, a mit talál mind megöli. Néném pedig a kamarában ülven, esztendeig való nevetését siratja.

Salamon: Mit jegyeznek mindezek?

Markalf felele: Az én atyám a mezőben az ösvényt el akarván foglalni, a melly az ő földén mégyn által, töviseket raka oda. És az úton járók eljönnek és

két ártalmasb ösvényeket csinálnak az egyből, és így egy kárból kettő lesz. Az anyám a szomszédaszszonynak a szemét fogja bé, mert megholt, mellyet többször néki nem mível. A bátyám pedig kin ülvén a verőfényen, a mennyi tetvet talál, mind megöli. Néném viszontag elmúlt esztendőben, hogy egy ifjat megszeretet vala, és a sok játszadozás és nevetés között, csecsezés, csókolás közbe megterhesedvén, mostan immár sír.

E jelenet után Markalf valami tisztátalan ajándékkal köszönt be az udvarnál és Salamon ott marasztja éjtszákára, de oly feltétellel, hogy ha elaluszik, másnap megöleti. A király kérdésére mindig azt feleli az éj folytán, hogy nem aluszik, csak gondolkodik. Elmélkedésének eredményeiül elmondja: hogy a nyúlnak a farkában éppen annyi íz vagyon, mint a háta gerincziben; hogy a szarkában annyi a fehér toll, mint a fekete; hogy az asszonynak nem kell hinni; és hogy a természet erősebb a szokásnál. Mindezt Salamon felhívására különböző csínekkel és tréfákkal be is bizonyítja. Az utolsót például úgy, hogy a király betanított macskája előtt, mikor éppen gyertyát tart a vacsorához, egereket bocsát el, mire a macska eldobja a gyertyát s utánok szalad. Salamon már türelmét kezdi veszteni, hogy goromba ötleteivel haragján és bölcseségén Markalf egyaránt kifog. Újra meg újra betolakodik a királyhoz s kifogása van ennek híres bölcse ítélete ellen is, melyet a két anyára mondott. Ez alkalommal újra előveszi kedves tárgyát s nem éppen hízelt módon nyilatkozik az asszonyokról. A bölcse haragját pedig azzal csitítja, hogy meglássa, még azon a napon ő is összeszidja őket. Fogja magát s azt a hírt terjeszti a városban, hogy a király

rendeléséből ennekutána minden férfinak hét feleséget kell vennie. Erre kiűt a forradalom s hétézer ijedt és dühös asszony nagy lármával rohanja meg Salamont, ki természetesen elvesztvén türelmét, legyalázza és kikergetteti őket. Markalfot azonban örökre eltiltja színe elől. A paraszt úgy áll boszút, hogy állatbőrbe öltözve egy sütő-kemenczéhez csalja a királyt s piszko szavakkal hátát fordítja feléje: nem akart szemébe nézni, hát nézzen oda. Ez az arczatlanság végkép kihozta Salamont sodrából s megrendelte, hogy Markalfot akasszák fel. Könyörgésére csak egy kegyelmet engedett, hogy arra a fára húzzák, melyet maga fog választani. A király szolgáit meghurczolja az Olajfák és Libanon hegyén, a Jozafát és Kármel völgyén; de utoljára is azzal térnek vissza, hogy a bolond neki tetsző fát sehol sem talált. Így ismét kifogott Salamonon, ki hogy megmenekedjék tőle, megígéri, hogy feleségével együtt holtig eltartja.

Ez a Salamon és Markalf meséje.¹ Tulajdonképen csak a második része, mely külön egy kis bürleszk regényt képez, míg az elsőt a szóvita tölti meg. Már Haiden Gergely kiemeli, hogy e könyv az iskolás, nagyképű bölcseséget szembe állítja a durva élcz józanságával. Kivonja a tanúlságot is, hogy a mai világban az egyszerű valóság nem sokat ér s csupán a furfangnak van kelete a feje-

¹ A német toldalékban még egy regényes kaland foglaltatik. Salamon felesége holtnak teszi magát és megszökik. Markalf akad rá egy idegen ország udvarában, hova Salamont is elvezeti. A bölcs király azonban itt kelepczébe kerül s majdnem életével lakol. Markalf jön segítségére a hadsereggel s ő szabadítja meg. Az álnök királyné kivégeztetik s Markalf pesszimista felfogása az asszonyok hűségéről diadalt ül.

delmeknél, kik előtt az igazságnak a bolondság ruhájába kell öltöznie. Így lett az udvari bolondok ősapjává Markalf, kit a nyomor jókedvűvé és szemtelenné tesz s kinek neve is használtatott ama tiszt jelölésére. Históriája azonban épen az ellenkező felfogás alapjául is szolgált. Így Bod Péter *Szent Hilárius*ában, úgy látszik, arra valónak tartja, hogy Salamon dicsőségét hirdesse. Szerinte e könyv »azért iratott, hogy a gyarló természet a veszettségben ne merülne el, hanem a dicséretre méltó dolgokat megtanulván követné«. Markalfnak tehát Salamontól voltaképp tanulnia kellett volna. Mások megint öntudatlanul más benyomást, más igazságot éreztek ki belőle s kedvöket Markalf diadalai nyerték meg, melyeket a szegénynek és védtelennek leleményes esze a hatalom eszközei fölött aratott. A nevetségessé lett hatalom furcsa képei, a durva erőszaknak ama korában, nálunk is önkénytelen varázst gyakoroltak s szívesen megbocsátották bennök a bibliai helyek blaszfemikus felhasználását. Ez művelődéstörténeti fontossága.

Irodalmi jelentőségét stíljének már kiemelt, sajátosságos alsó népies színén kívül, főképp annak a körülménynek köszöni, hogy közmondásaink egy részének forrása. Milyen elterjedtsége, milyen hatása lehetett e könyvnek, mikor Ipolyi nyolczvannégy olyan példa-szót számított meg benne, melyeket Erdélyi mind a nép ajkáról vett be gyűjteményébe! Már a következő korszak egyházi írói, kiknél a közmondásos stíl, Pázmány nyomán, általános irodalmi divattá lett, szelvében éltek velők, mint begyökerezettekkel a magyar néptudatba, sőt Beniczki Péter néhányat közülök versbe is szedett. Maga Markalf is, csúfsága és agyafúrtsága révén, példabeszédes alakká lett s ma is halljuk, hogy: csúnya mint a régi Markalf, vagy: még a Markalf

históriáját se tudja. Hogy népünk képzelete mily állandóan foglalkozott vele s mennyire magáénak tekintette, kitetszik Dugonics és Szirmay tanúskodásából, kik szerint Markalfot majd a mi Salamonunk, majd Mátyás király udvari bolondja gyanánt emlegették. Az előbbi hagyomány révén jutott be műköltészetünkbe: Szász Károly *Salamonjába* is.

XI.

Mit neveztek mesének?

Hogy a sajátképeni népkönyvek teljes áttekintését befejezzük, a közmondásos, példabeszédes históriák szomszédságában emlékezzünk meg a *mesés könyvekről*.

A XVII. század elején egész ilyen gyűjtemény jelent meg nálunk, németből fordítva. A mesék azonban, melyek e könyvecskében foglaltatnak, merőben, más természetűek, mint mai meséink. Akkor e kifejezés, úgy látszik, nem jelentett egyebet, mint ma a *találós mese*. Egyszerűen rejtett-szót értettek alatta: a fogósan fölített kérdést s a rá adott feleletet. Az 1508-ban Halabori Bertalan által írt Döbrentei-kódexben találjuk első példáját. Az Énekek énekének fordítása után, melyet a jelképes magyarázat mintegy magát is ilyen találós mesévé tett, következik egy öt soros toldalék, egy vallásos értelmű rejtett-szó, melynek a czíme egyszerűen: *mese*. Balassi Bálintnak is van egy *Aenigma* című költeménye: a két hattyúról, kiket egy keselyű elszakaszt egymástól. A költői formába öltöztetett találós mesének ez az első példája irodalmunkban. A vers bevezető sorai világosan megértetik, hogy mi a mese:

Jelentem versben mesémet,
De elrejttem értelmemet;
Kérem édes szeretőmet,
Fejtse meg nekem ezeket.

Mese tehát az olyan beszéd, melynek értelme el van rejtve, melyet meg kell fejteni. Molnár Albert, sőt még Páriz-Pápai múlt századi szótára is csak ez egy szóval magyarázza: aenigma. Báróczi, Kazinczy, kik a *mese* szót új fogalmakra alkalmazták, még mind emlegetik, hogy igazában rejtett-szót jelent. Péczeli is, ki 1788-ban *meséknek* nevezi fabuláit, ezek egyikében, szinte önkénytelenül, régi értelmében él e kifejezéssel: a *Király és kapás* szegény embere rejtett-szóban mondja el, hogy mire fordítja mindennapi keresményét, s a király nem tudván megfejteni, sokaknak felteszi »a szép mesét.«

A mese szónak eredeti, közéletbeli jelentésével: mesebeszéd = nem igaz mondás, oly formán találkozhatott ez a régibb irodalmi használata, illetőleg úgy képződhetett belőle, hogy a rejtett-szót ilyen nem-egyenes, nem-igazi beszédnek fogták föl s jelölték meg. Az ezópi mese sajátlagos megjelölésére is annak a révén juthatott, mivel az apológ is az előadott történetnek az értelmezésben mintegy megoldását, megfejtését nyújtja. Az állatvilág dolgai a rejtvények; megfejtésök: az ember életére való alkalmazás. Valószínűleg ugyanez alapokon fejlődött ki tovább a *mese* szónak mai alkalmazása is, a képzelet bizonyos epikus alkotásaira, melyekben a cselekvés szálai csomóvá bonyolúlnak, mintegy megfejtésre várva, mely a befejezésben, megoldásban foglaltatik.¹

¹ Ugyancsak Péczeli, ki a mese alatt fabulát is meg rejtett-szót is ért, ugyane kifejezést harmadik értelemben is használta, még pedig szintén nem mai fogalmára. A *Mindenes Gyűjtemény* (V. negyed, 1791) egy cikkében a mithoszok keletkezését és fejlődését magyarázva, hosszasan fejtegeti, hogy a mithosznak mese az igazi neve. Ez értelmű használatának is akadunk példáira Haller Lászlónál és Báróczinál. Az utóbbi munkásságának részletes tárgyalásánál e kérdésre vissza kell még térnünk.

Mikor kezdték használni ilyen értelemben? Biztos adatunk van rá, hogy csak a múlt század utolsó negyedében. Báróczi Marmontel erkölcsi elbeszéléseihez 1775-ben írt előszavában, aggódik, nem fogják-e tudatlansággal vádolni, hogy e történeteket meséknek nevezte. »Én jól tudom azt magam is, írja, hogy a *mese* aenigma; ezek pedig, melyeket itt fordítottam, mind a francziának ereje szerint, mind pedig ezen históriácskáknak nemekre nézve; beszédek, nem lévén valóságos történetek, hanem egyedül csak az írónak költeményei.« De jó magyaroktól hallotta már, hogy ilyen fajta elbeszéléseket meséknek nevezték, sőt e kifejezést ez értelemben gróf Haller László *Telemakjának* (megjelent 1755-ben) egy helyén is használta. A szó azonban új, szélesebb alkalmazásában is, legalább a népnél, megtartotta ősi értelmét az általa jelölt fogalom fő jellemvonása gyanánt. Arany László magyar népmeséinkről írt tanulmányában mondja a következőket: »Mesének hívja a nép kiválólág az oly elbeszéléseket, melyek sohasem megtörtént dologként, hanem mint költemények, gyönyörködtetésül járnak szájról szájra. A mit nem hisz, azt mondja rá: ej mese az; s a mit, bár babonás hittel, igaznak tart, sohasem mondaná mesének.« A kifejezés régi jelentésének emlékét csak egynémely szólásforma őrzi még. Mese, mese, mi az? — e kérdéssel kezdik ma is gyakran a rejtett-szót.

Ezeknek irodalmi divata hajdan sokkal nagyobb volt, mint mostanában, mikor a mulattató ujságok utolsó lapjára szorultak hézagpótlónak. Az ős-keleti mondákban s ezek epikai alakúásaiban már sűrűn akadunk találós mesékre, melyeknek egyik forrását a szimbolizáló hajlamban kereshetjük. A görög és germán mondában is jelentékeny helyet foglaltak s bizonyos ősrégi, barbár vonást viseltek magukon: a ki a rejtvényt nem tudta megfejteni, annak meg

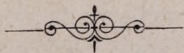
kellett hálnia. A keresztyén vallás tételei is gyakran foglaltattak találós mesékbe (Barlám példázatai), melyeknek próbakövéen, a középkor elbeszéléseiben, különösen az ismeretleneknek kellett keresztülmenniök. Az ördög furfangjával szemben is hathatós védelmet kerestek bennök. Így az *Arany Legendában* találunk egy történetet (2. cap.), melyben a szép asszony képébe bújtt ördög egy püspököt szeretne elcsábítani. A veszedelmes perczben egy jámbor zarándok kopog az ajtón; a kísértő természetesen nem akarja beereszteni s fogós kérdéseket ad neki. A keresztyén értelmű feleletek azonban boszantani kezdik s végül azt kérdi: milyen messze van az ég? A zarándok így felel: azt te legjobban tudhatod, minthogy épen az égből estél le. A gonosz nem állja ki tovább s kiszemelt áldozata meg van mentve. Idegen és gyanús jövevényeknek általán gyakran kellett rejtett szók megfejtésével igazolni magukat, mint az Edda számos dalában; a lovagok velök kísértették meg kedveseik hűségét s viszont. Tudósok közt meg egész párharczoknak képezték fegyverét.

E réven nagy kiterjedésben nyomúltak be a középkor epikájába s egész történeteknek szolgáltak alapúl. Ilyen a német wartburgi énekverseny, melyben Eschenbachi Volfram-mal égi és földi dolgok felől vetekszik Klingsor ördöge; ilyen a Tragemund-dal is, melyben a világlátott vándornak fogós kérdéseket ad föl gazdjája. A *Gesták* egyik legszebb elbeszélése: *Apollonius királyfi*, mely verses kidolgozásban is megjelent magyarul 1591-ben, ilyen motivumból indul ki. Antiochus király nem akarja férjhez adni leányát, mert maga táplál iránta tiltott szenvedélyt. Kezét egy találós mese megfejtéséhez köti, de úgy, hogy az a kérő, a ki nem tudja megfejteni, életével lakol. A jelentkezők sorban függenek már a várfalon, mikor Apollonius megoldja a

mesét, melynek értelme: a gonosz atya viszonya leányához. A megfejtés után azonban menekülnie kell, mert Antiochus halálra keresteti. Innen kezdődnek életének hányatásai, a széphistóriának tulajdonképeni cselekvénye: Apollonius királyfi bűjdosása »egy mesének megfejtéseért«, mint a könyv címe mondja.

Kapósak voltak a ponyván, vásárokon egyes, összefüggetlen rejtett-szók gyűjteményei is. Ilyen az, mely Lőcsén 1629-ben jelent meg. Címe: »*Meses könyvecske*. Mely vyonnan meg ekesitetet rövid ertelmes Kerdesekkel és Feleletekkel. Mostan Nemetből Magyarra fordítatott.« Ha más okból nem is, abban a tekintetben mégis méltó e kis munka az emlékezetre, mivel a rövid, körmönfont, kiélezett beszéd sajátságos kísérlete.

A találós mese természeténél fogva kényszerítve van rokonértelmű és rokonalakú szavak bő használatára, tulajdonképeni értelmének körülíró magyarázatára s mégis ügyes rejtegetésére, mintegy tréfálkozásra a szóval és gondolattal. Magától érthető, hogy előadásuk sajátságos módja, a szinonimonok lehető felhasználásával, lehetőleg új fordulatok és vonatkozások keresésével, a kifejezésnek ügyes kiszámítottságával, bizonyos hatást gyakorolt a nyelv bővítésére s élénkségének és fordulatosságának fejlesztésére.

XII.

Mánkoczi István viselt dolgai.

Még egy kis népies irat az, melylyel e hosszú fejezetet berekesztjük. Az egyetlen, melyről mint eredetiről beszélhetünk: *Mánkoczi István kalandjai*. A történelmi társulat 1874-ik évi vidéki gyűlésén a radványi levéltárnak 27. számú kódexében akadt rá Deák Farkas, s ugyanő tette első ízben közzé (*Nemzeti Hírlap*, 1875.). A kódex családi okiratokat, egyességeket, kuriózumokat tartalmaz s 1583 és 1607 között iratott. Gyűjtője valószínűleg Máriássi András, ki 1608-ban halt meg.

Az elbeszélés maga csak nyolcz oldalra terjed s kéziratban maradt. De hogy nyomtatásra, vagy legalább terjesztésre vala szánva, világos a szerzőnek bevezető soraiból: »Eleitől fogva volt az dicséretes szokás, hogy fő és emlékezethez illendő embernek életit és fő cselekedetit meg szokták írnya, kiből ember tanulhasson és példát is vehessen; azért én is meggondolván ezeket, egy jeles és emlékezetre való fő embernek, Mánkoczi Istvánnak cselekedetit nem türhetem hogy temettetve maradjanak, hanem akarom mindeneknek tudtára adni, kiből az ajtatos olvasók sok szép tanuságot vehetnek.« A kódexbeli közlés (167—174 lap) mindenesetre másolat, mely a szerzőre nézve semmi felvilágosítást, sőt útbaigazítást sem ad, de világos bizony-

ságára szolgál annak, hogy, legalább egy vidéken, Mánkoczi ismert alak volt s kalandjait szívesen olvasták.

Nem csábíthat el az általánosan terjedt szokás, mely különböző irodalmak alakjait egyiket a másik nevével szokta jellemezni, hogy Mánkoczit magyar Till Eulenspiegelnek nevezzük. A gnetlingeni híres paraszt-gyerekek fő vonásai hiányzanak belőle: a jókedv, tréfás leleményesség és könnyelmű kalandvágy. Azt az eszmét sem erőszakolhatjuk bele, mely Till Eulenspiegel mintegy Markalf rokonává teszi, mikor furfangjában a társadalom elnyomottja támad a hatalmasok és gazdagok ellen. Mánkoczi sem nem furfangos, sem nem ügyes kalandor; csak egy erőszakoskodó, ostoba és részeges paraszt. Sohasem győz, hanem mindig pórul jár; nem ő neveltet meg, hanem ellenkezőleg az ő baján nevetünk. Nemcsak történetének soványsága nem vethető össze a gazdag német mesével, hanem fölfogása sem. Mánkoczinak semmi humora; csak az író van tréfás kedvében, mikor beszél róla. Az akkori világ egy ismert alakját mutatja benne be, ki azt az elvet képviseli: kiki bírása magának, s a ki bírja, marja. Történeti és irodalmi emlékeinkből tudjuk, mily sűrűn jártak-keltek e században mindenféle csavargók felső Magyarországon s a szomszédos tartományokban. Félig katonák, bujdosók, félig utonállók voltak, kik sem az eszközökben nem válogattak, hogy jussanak valamihez, sem a gyönyörűségeken, hogy mire prédálják. Az utasok és kereskedők semerre sem voltak biztosságban tőlök. Úgy el voltak hatalmasodva és terjedve, hogy Balassi Bálint egy énekében csodálkozik, »hogy minden rend nem kóborló s fosztó.« Akkori deákos kifejezést használva, tele volt az ország »cape-rape« emberrel. Ilyen söpredékből kerültek ki a szitnyai, lévai, csábrági és murányi rabló hadak, Balassi Menyhért

és Basó Mátyás alatt, kiknek veszedelmét Tinódi megénekelte. Bátran odaillett volna zászlajok alá Mánkoczi István is, kinek élete folyásából mond el egypár eseményt a radványi kézirat.

Sajátságos, hogy azon motivumok közül, melyek ez idő viszonyai között a szatirikusnak kínálkoztak, mennyi mindent megérint futtában ez iratocska. Gúnyolja a pápista papi életet a szentbenedeki Antal papban, kinek gazdaszszonya teherbe esik; kifejezést ad a zsidók iránt való lenézésnek s a pogány-gyűlöletnek is, midőn Istvánt síkra állítja a tatár kocsis ellen; csúfolkodva emlegeti a részegeskedést és pörlekedést. A papi nőtlenség akkoriban nagyon népszerűtlen dolog volt, még pedig nemcsak a protestansoknál, kik közül Sztárai egy dialogizált szatirát írt ellene, hanem az ő izgatásuknak hatása alatt a katolikusoknál is. Oláh Miklós esztergomi érseknek a tridenti zsinathoz 1563-ban írt leveléből tudjuk, hogy minden intés, fenyegetés és büntetés daczára, a katolikus papok széltében házasodtak s mint feleségesek megtartották javadalmukat. A tridenti zsinaton megjelent magyar püspök-követeknek, úgy a király mint a papság küldötteinek, utasításában benn volt, hogy sürgessék a coelibatus eltörlését. A mozgalom azután csak V. Pius pápa rendeleteivel s az anti-reformáció beköszöntésével szunnyadt el. A vallásos kérdések előtérbe nyomulásával a vallásos türelmetlenség is együtt járt: a protestans ember is minden alkalommal sietett kifejezést adni szigorú keresztyén voltának a nemkeresztyének ellenében. A vallásos gyűlölethez járult a török-tatár ellen még a politikai gyűlölet is, az elnyomottnak és fenyegetettnek elkeseredése a hatalmas irányában. Mindezt az erkölcsi meglazulással, a pörlekedő és veszekedő kedvvel, a hajmeresztő erőszakoskodásokkal, a

tulajdon vakmerő megsértéseivel és fajtalanságokkal együtt sűrűn emlegetik intve, korholva, gúnyolva papok, történetírók, énekmondók. Futtában egy-egy tekintetet vetve, a gúnynak egy-egy nyilat röpítve reájok, mindezt megérinti Mánkoczi viszontagságainak feljegyzője is.

Erinti pedig, bár előadásában még a korabeli írók gyakorlottsága sem mutatkozik, bizonyos szatirikus felsősséggel. Komoly szavakba burkolja tréfákozását s a gúny erejét fokozó fordított, irónikus beszédnek alakzatával él. Mánkoczi, ez otromba legény, ki az ütlegekkel mindig készen van, összenyomorodni látszik kezei közt. Ily módon van elbeszélve különösen házasságának és ló-perének története. Különben az egész előadást tudákoskodás jellemzi: a hol csak lehet, deák kifejezések vannak belekeverve. Valami vármegyei táblabíró vagy prókátor írhatta, ki Verbőczit szokta forgatni s még tréfákozása közben is bizonyosságát akarta adni, hogy nem közönséges deák, hanem igazi deákos ember. De ismeri a jóízű, közmondásos, népies beszédet is, s a kettőből nem épen öszhangzóan keveri stíljét.

De mi hát a tartalma e töredékes kis iratnak?

Mánkoczi születésének történetével kezdődik a historia. A szentbenedeki Antal pap és Brigida nevű főzö-asszony szerelmének volt a gyümölcse s onnan kapta nevét, mivel Mánkoczon látta meg a napot. Sokan, a kik nem ismerték atyját, szinte prófétának vagy Jupiter fiának tartották. Kőnevekedvén, ország-kerülővé lett s megjárta Csehországot, Ausztriát, Lengyelországot, Litvániát »és egyéb fő országokat, de mindenekfelette gyakorlá az jó Magyarországot«. Viszontagságai részint Litvániában, részint a Szepességen esnek. Első hős tette, res acta in Litvania, az, melyet alább mutatványul közlünk. Ugyan Litvániában

lett dolga, hogy egy ízben gazdájával betér egy korcsmába, s ott »szalad-serrel« teleiván magát, eszébe jut, hogy a gazdát Czigánynak hívják. A szegény ember tagadja, de István felboszankodik, ősz szakállát kitépve jól elveri. Felhasználja egyszersmind gyámoltalan állapotát s lovával, szekerekkel együtt tovább áll. Mit tanuljunk ebből? kérdi az író. »Az ki másnak szakállát kiszaggatja és neki is kiszaggattatik«, feleli rá, de a bizonyítással adós marad. Átmegy Mánkoczinak Szepesben lett dolgaira, azaz házasságára. Mert ez is megfordult István fejében s gyűjtött is költségre tizenhárom egész pénzt. A lakodalmon azonban csak újra kitört belőle átkodott rossz természete és bolondsága. Mátkáját arczúl verte s megszökött a nászágyból mellőle, ott hagyván őt »cum magno sui desiderio«. Az asszony aztán emberséggel megfizetett neki bolondságáért. Mikor egyszer István részegen feküdt az utczán s a nagy hideg majd megvette, »fogta az felesége az két lábát, és úgy vonszá be az házába az falun által, hogy nagy szépen döcögött az feje az fagyos sáron«. Mit tanulunk ebből? »Az ki mint gyónik, úgy adják; szöget szöggel kell kivenni.« A családi csendélet jelenetei után más szepesi dolga következik. Egyszer részeg korában egy idegen lónak levágta az orrát és csípejét. A káros gazda törvény elé vitte a dolgot s elperelte a Mánkoczi lovát. István méltatlankodásában hamis törvénytevőnek mondta a bírót s új pörbe került. Tíz hamis tanút is összeszerzett; de mikor törésre jutott a dolog, ezek mind ellene vallottak s így elvesztette a pert és megbírságolták. Áldomás közben megint elitta az eszét s mind a bírót, mind vendégeit összeszidta. Ez pedig neki rendes dolga volt. Mit tanuljunk ebből? »Bolondnak bú járása.«

Litvániai első dolga históriájában szó szerint így hangzik:

Mikoron Litvániába küldetett volna egy urától szükséges dolgaiba, Vilnát — metropolis Litvaniába — elhaladván, száll meg egy vendégfogadóba egy barátjával suae farinae homine. Szállott volt meg ugyanazon vendégfogadóba azelőtt egy zsidó, ki nemzetségit megtagadván, danckai embernek nevezte volt magát.

Ott Mánkoczi István, quasi divino afflatus spiritu, megismeré, hogy zsidó volna; de bizonynyal azért nem tudhatá, mert hogy az zsidó egynehány kérdésére ugyan danckai embernek erősíti vala magát lenni.

Végre Mánkoczi István jól iván az mézserbe, kivel az zsidó vendégli vala őtet, hogy inkább beszédese lenne. Itt ilyen kérdést kérde tőle: »Hiszed-e te az Jézus Krisztust élő istennek fiának lenni?«

Monda az zsidó: »Bezzeg nagyra kérdész; de valamit cselekszel velem, nem hiszem.«

Akkor István zelo multo arczúl csapá az zsidót és monda: »Ah áruló beste kurva fia!«

Amaz megijedvén elfuta az erdőben, ki az házhoz közel vala. Látván István, hogy el nem éri, kin nem is igen igyekezett vala, mert az marhája kell vala inkább neki, kezdi azt kapdosni. Az társa, ki immár elaludt vala, ez zajra felserkenvén, pari zelo felugrodék és mond: »Lassan, lassan, István, mert sok volna immár ennyi neked.« És úgy egymás közt megalkudván, feloszták az gonosz zsidó marháját.

Az zsidónak az kocsisa tatár volt; azt is le akarja volt vágni, mondván: »Ennek az nemzetsége kóborlotta az mi országunkat; öljük meg az kurafit.« Végre

megkegyelmeztek neki ez okkal, hogy senkinek ne szóljon.

Mit tanuljunk ebből? Hogy az mit az ember felkaphat, hozzá nyúljon, és az mit elvihet, ott ne hagyja.

Ime az ironikus felfogás, az ironikus moralista. Mint korának minden mesemondója, ő sem hagyja el a moralizációt. De itt sem lesz kenetes magyarázóvá vagy agyfűrt szimbolizálóvá, hanem a tréfálódó gúnyt viszi tovább. Mintegy a gúnyolt kor kapzsi életnézetének ad benne kifejezést. Azt hirdeti, a mit megvetésre méltónak vagy nevetségesnek tart; de úgy fogalmazva, hogy kiérezzék valódi felfogása s elkomorodásában vagy jókedvében olvasói is osztályosak legyenek. Másutt azonban, mint láttuk, legalább ezekben a tanulságokban, az író egyenesen beszél.

XIII.

Visszapillantás.

Ezekben végigtekintettük a magyar elbeszélő próza első termékeit, melyek mind a história, beszéd és példabeszéd neve alá foglaltattak. *Beszéd* volt a kisebb, vázlatosan előadott, olykor adomaszerű elbeszélés. Mivel az ilyen majdnem kivétel nélkül oktató czélzattal, erkölcsi vagy vallásos tanúlságra mintegy példaképen adatott elő: *példabeszéddé*, azaz példázó elbeszéléssé lett, mint Ponciánus beszédei vagy Haller példabeszédei. A kisebb történeteknek valamely belső kapcsolatba hozott, keretbe foglalt gyűjteménye, vagy a nagyobb elbeszélések, melyek többnyire kalandoknak, viszontagságoknak sorozatából fűzettek össze: a *históriák*.

Minde termékek, bármikép különböztek is egymástól szerkezetre s az előadás ügyességére, közös jelleműek. A prózai elbeszélés fejlődésének azt a stádiumát képviselik, melyek durván szőtt történetek vázlatos előadásával sok anyagot halmoznak össze, kelet mondáiból, vallásos regékből vagy az élet feltűnő furcsaságaiból merítenek, s vagy a varázslat birodalmában, vagy a valónak legdurvább viszonyai közt kalandoznak. Vázlatosság, durvaság, babonáság fő vonásaik. Érdeket nagyobbára csak a merő, pusztá cselekvény által akarnak ébresztteni. Ezt lehető sűrű fordulataival és meglepő befejezésével röviden írják le,

részleteinél nem időzve, festésekkel, leírásokkal, jellemzéssel nem bajlódva. A kor izlése kevésbé finnyás, hogy még kényesebb (s olykor ugyancsak kényes) mozzanatoknál is a kifejezések válogatásával, a képzeteknek enyhébb szavakba burkolásával sokat kellene törődniök. Hatásukat a fordulatok és kifejlés váratlanságában, olykor elmés kombinációjában s az alkalmazásnak, a célzatnak eredetiségében, találó voltában, sokszor meglepő fűzfangjában keresik.

Az elbeszélő költészetnek az a benső kapcsolata a vallással, mely a középkori legendákat és példákat jellemezte, megtágul; de a vallási élet uralkodó volta nem akarja még hatalma alól végkép kibocsátani e formát s némi erőszakolt összeköttetést tart fenn vele. Vallási és erkölcsi tanulságokat vonnak a fordítók és átdolgozók nemcsak az ezópi meséből, hanem a *Ponczianus* s a *Gesták* profán és frivol elbeszéléseiből, sőt Markalf otromba tréfáiból is. A régi viszony azonban sok helyt nemcsak meglazult, hanem teljesen szétszakadt. A lazulás jeleit láthatjuk már a tanulságoknak erőszakolt voltában; gyakrabban jelentkezik belőlök a számítás élessége, mely utóvégre mindezzel boldogul, mint az igazi áhitat, mely mindent áthatni törekszik. A régi szoros viszony még ezen túl is hovatovább mind jobban bomlik, mind inkább csak külsővé lesz. Utóbb az előbeszédnek kegyes papolása már csupán árnyékát tartja fenn, mikor a lovag szerelmes történetét a szülőknek ajánlja nevelésre oktató példaul.

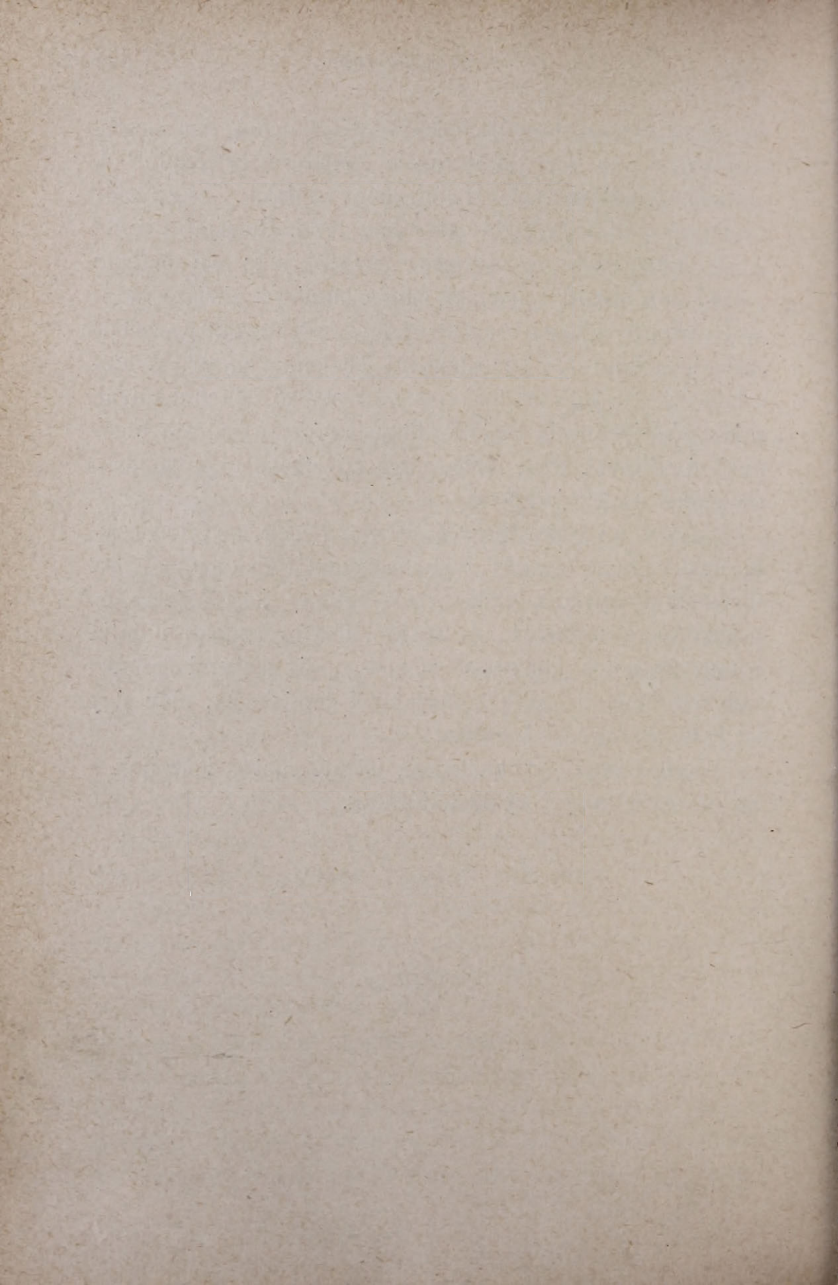
A stíl azonban még soká, szinte lerázhatatlanul magán hordja a hajdani szoros összeköttetés bélyegét. *Ponczianus* kemény töredékességével s nagyzó körülírásával egészen a bibliai írásmód képét viseli: kenetes, példalózó és régieskedő. Heltai munkái a kifejezés rövides erélyét s közmon-

dásos elmésségét hozzák bele rosszúl hangzó darabosságukban; benne már több van a népszerű prédikátorból, mint a bibliafordítóból. Haller, bár színtelen, de az előadást nyugodtabbá, folyamatosabbá teszi. Rosnyai a hivatalos stílus czikornyásságaival próbálkozik; de érdeme inkább közbeszúrt tételeinek elmés, humoros kifejezőmódjában van. A változatosság nyomát először érezteti s az elbeszélő stíl természetét megközelíti Tesseni Venczel, ki legszembetűnőbb kapcsolatot képez a következő idők munkáival, a középkori francia mese fordítója az újkori francia regények fordítóival. Ezek stílje lesz a következő idők előadás-módjának első mintájává.

A mi az eddig tárgyalt íróktól került, az mind csak fordítás vagy átdolgozás volt. De ez az irodalom, melynek történeti könyveink eddig csak néhány jelentéktelen és hézagos sort szenteltek, míg egyfelől első forrásaiban mutatja a magyar próza különböző elemeit, addig szellemi életünknek a nyugottal való kapcsolatáról tanúskodik, már úgy szólván az ébredés korában.

Ezek adnak e munkáknak jelentőséget s igazolják a hosszú időt, melyet velök töltöttünk.

HARMADIK FEJEZET.

TÖRTÉNETEK ÉS MESÉK.

ELSŐ SZAKASZ: *BÁRÓCZIIG.*

HARMADIK FEJEZET.

TÖRTÉNETEK ÉS MESÉK.

ELSŐ SZAKASZ.

I.

Az Amadisok. — A hősi regény Franciaországban.

Míg a magyar irodalom a XVI. és XVII. század folytán az úgynevezett középkori regény részben ősrégi termékeinek átültetésére, meghonosítására szorítkozott, azalatt e műfaj nyugoton nagyot haladt. S fejlődésének egy nevezetes fokozatát irodalmunk át is ugrotta. Az Amadis-regények sem utánzásban, sem fordításban nincsenek nálunk képviselve.

E világhírű regény-család, melyet néhány szóval érintenünk kell, mivel a további fejlődés némileg ennek alapján történt, a lovagi költészetnek utolsó csillága volt. Rikító, mint a nap nyugta, melynek melege már nincs, fénye pedig egy másik világból látszik áttündökölni. Maga a lovagiság intézménye és szelleme már a középkor végén korcsosodóban, tűnő félben volt. A politikai, katonai és társadalmi átalakulás élete föltételeitől és jogától fosztotta meg, míg a vallásos eszmék terén mutatkozott forrongás, gyökerei ellen támadt. Az államhatalmak szilárdulása éreztetni kezdte a magán-igazságszolgáltatás és rendfentartás fölöslegességét s elfajulásaiban kártékonyságát. A nagyobb

seregekkel folytatott hadjáratok az egyöntetű vezérletet és szigorúbb fegyelmet fejlesztették ki, s keretökben a kalandokra vágyó, maguk szakállára dolgozó lovagoknak egyre kevesebb helyet engedtek. Jelentőségekkel együtt erkölcsi értékek is hanyatlott; az eszményi fény, mely őket körülvette, halaványodni kezdett s a mint a lovagiség intézményének szüksége megszűnt, bámulás helyett gúnnyal találtakoztak. Adtak is rá okot: telhetetlenségek és kicsapongásaik közmondásosokká lettek. Már Pierre de Blois írja rólok, hogy: »nem vassal vannak megterhelve, hanem borral; nem láncsákkal, hanem sajtokkal; nem kardokkal, hanem tömlőkkel; nem dárdákkal, hanem pecsenyesütő nyársakkal.« A VI. Károly alatt Franciaországot pusztított belső zavarok között a versengő pártok, saját erősítések céljából, annyira megszorították a lovagok számát, hogy ezzel tekintélyöknek rendkívüli ártalmára voltak.

A feudális intézmények hanyatlásával s az abszolút monarchia erősödésével a lovagok állásának fényét az udvarok követelték és siettek lefoglalni maguknak. Kiváltságait, előkelő katonai tisztségekre való jogukat VII. Károly az udvari testőrségre ruházta, s ezzel a lovagi rendet fő hódító erejétől fosztotta meg. Még csak a lovagjátékok, ünnepélyek »udvarok« tartották fenn némi töredékeit egykori híroknak. II. Henrik szerencsétlen halála óta (egy seb következtében, melyet a II. Fülöp eljegyzése alkalmából rendezett vitézi játékon kapott) ezek is mind ritkébbak. Így a lovagok tűnő világának csillogó képeit jóformán csak az emlékezet őrizte. Kalandjaik, viszontagságaik, hősteteik minél távolabbi időbe estek, annál mesésebb alakot öltöttek.

Így születtek azon a földön, melyen a lovagok legtovább kóboroltak: Spanyolországban az Amadis-regények

E nevezetes könyvek igen kiterjedt családot, egész ciklust képeznek. Keletkezésökre és befolyásukra nézve legalapossabb felvilágosítást nyújtanak Schmidt Valentin (*Roman von Amadis*, Wiener Jahrbücher, 1826), Eugène Baret (*De l'Amadis de Gaule et de son influence*, Párizs, 1873) és Braunfels Lajos (*Kritischer Versuch über den Roman Amadis*, Lipcse, 1876). A két utóbbi az e tárgyra vonatkozó vizsgálódások legújabb eredményeit foglalja magában. Ezek szerint az Amadis, bár meséjének egy-két homályos szála breton ősforrásra látszik mutatni, a mint mi ismerjük, mindenesetre spanyol termék. Az a sokáig vitatott állítás, hogy első szerzője a portugál Vasco de Lobeira lett volna, minden elfogadható alap híján van. A korunkra maradt legelső Amadis-regény írója Garcias Ordóñez de Montalvo, ki Ferdinand és Izabella idejében egy régi spanyol novellából dolgozott, mely már a XIV. században ismeretes volt. A legelső spanyol kiadás 1508-ban Saragósában jelent meg, négy könyvbe foglalván magának a regényes család ősenek, galliai Amadisnak, történetét. Ezt utóbb számtalan más kiadás követte. Francziára 1540-ben fordította le d'Herberay des Essarts, az újabb négy könyvre terjedő toldalékkal együtt, mely Amadis fiának és unokájának, Esplandiannak és Lisuarténak életét meséli el. A későbbi franczia fordítók, kiknek munkái összesen ötvenkét kiadásban maradtak meg, a spanyolban mindössze tizenkét könyvre növekedett ciklust interpolálták, kiegészítették, megtoldották, mígnem az egész huszonnégy vagy huszonöt könyvre szaporodott. Új hősökül lépnek fel benők Amadis de Graecia, Florisel de Niquea, Agesilaus, Silves de la Selva, Palmerin de Oliva, Primaleon, Platir, Palmerin de Inglaterra, kik mindnyájan az első Amadis egyenes utódai s követői a csodatettekben elődeiknek, kik

varázslat által még valamennyien életben vannak. »Így lett Amadis, mondja Demogeot, egy nagy dinasztia ősévé, mely ha elvesztette trónját, ez bizonyára nem utódok hiánya miatt történt.«

De milyen volt az ország, melyben ez a fejedelmi ház uralkodott? Az Amadisok életeleme a csodálatos. Csodálatosak már a helyek, melyeken játszanak. Szívesen bolyonganak a közép- és fekete-tenger partjain, melyeket már a görög regények a csoda-növények és állatok egész seregével népesítettek be. Az egyes pontok, a hol megfordúlnak, mind a szeszélyes képzelet alkotásai: a pusztulás völgye, az egészség kútja, a tiltott hegy, a szerelem tükrének és csodáinak vára, a kegyetlenség s a tűz palotája, a mindenség tornya, honnan mindazt meglátni, a mi csak a földön történik. E helyeknek megfelelők a lovagok viszontagságai is, melyekben állati szörnyek és óriások, tündérek és rablók adják a főszerepet. Minél nagyobb veszedelembé jutnak, annál fényesebbnek tűnik föl mindent legyőző hősiségök. Kóborlásaiknak azonban csak nagy ritkán van valami okos czélja, hősködésöknek pedig erkölcsi tartalma. Fegyverzetökben többnyire azért indulnak neki a világnak, hogy egy megálmodott szépet megkeressenek, egy-egy asszony esztelen parancsait teljesítsék, s bajt vívjanak mindenkivel, ki nem akarja kedvesöket a világ legszebb hölgyének ismerni el. Fő, majdnem kizárólagos indítékuk e szerint a szerelem. De nem a régi lovagregények szerelme, melynél sokkal érzékibb színe van. E regények hősei valamennyien papi áldás előtt születnek. Szerelmök érzéki jelleme daczára is kevésbé igaz. Nem úgy jelenik meg mint természetes vonzalom, hanem mint konvenczió-nális szükség. Úgy szólván állásukkal jár; ha mást nem, egy álmoképet szeretnek és azt hajszoják. A gyöngéd

hódolat nálok már rabszolgaság s a női szépség mindenek fölött álló, ellenállhatatlan hatalom. Nikaea oly szép volt, hogy a ki ránézett, meg kellett hálnia vagy legalább eszét vesztenie. E szépségnek hóbortos szolgálai az Amadis-lovagok. A szív hangja kecsés frázisokba és czikornyás páthoszbba szorúl. Ezzel meg van jelölve a régi lovagregények s az Amadisok nyelve között levő különbség is. Amazok nagybbrára művésztetlen, darabos, vázlatos, de sokszor festői, jellemző és erőteljes módon írnak; ezek gondosabban, folyékonyabban, részletezőbben mondanak el mindent, folytonosan készen vannak egész szónoklatokkal és erkölcsi tirádákkal, de halaványak és unalmasak. Egészben az Amadisok meséi nem gyökereznek mondákban, mint a középkor románjai; nem a népszellem friss és erőteljes termékei, hanem önkényes, féktelen, részben kimerült és mesterkedő képzeleté.

Az Amadisok emlékét ma jobban őrzik maguknál egy paródiájok. Hatásuk: az üres képzelgés, henye álmodozás, az akaraterő megbénulása, szolgáltatott okot és jogot rá. Írta pedig a legnagyobb szellem, kit Spanyolország valaha szült: Miguel de Cervantes Saavedra (1547—1616), s czíme: Az elmés nemes *Don Quijote* de la Mancha (1605 és 1615). Magyarúl Győry Vilmos jeles fordításában s bevezetéssel jelent meg a Kisfaludy-Társaság kiadásában, 1873-ban. A »szomorú alak« volt az utolsó lovag. Lovag a szó valódi értelmében. Szerелем, becsületérzés, vitézség laknak benne; de mindez nem őrzik meg a nevetésességtől, mert józan esze hiányzik. Sok nemes tulajdon ékesíti: jó, bátor, igazságos, önzetlen, udvarias, sőt eszes is; de ha lelkének beteg pontját érintik: azonnal eszelőssé lesz. A lovagregények bolondja: mindazt a chimerikus zsidet, a mi ezekben foglaltatik, valónak veszi s

e hamis világ szerint akarna élni lovagi életet. A hit a lovagságban és saját lovagi feladatában: ez a rögeszméje. Minél több csalódás éri, minél többet kell áldoznia e rögeszme oltárán, minél több kudarcot vall, annál makacsabbul ragaszkodik hozzá. Nemes és gyógyíthatatlan bolond. A hazugságokat hiszi valónak, a valót varázslatnak. Idétlenségében komikussá lesz, az eszményinek és valónak kibékítetlen ellentéte által, melyet képvisel s melynek áldozatául esik. Cervantes e könyvvel a neki vadúlt, féktelenségbe vesző romantikát, a képzelet egyoldalú uralmát támadta és semmisítette meg. De lángesze egyúttal megalkotta a modern regény mintáját, Schlegel »leghasonlíthatatlanabb történetét«. Mint minden lángész, ő is, mikor rombolt, egyszersmind teremtett. A lovagot emberré tette, a regényt az élet tükrévé. Példátlan jellemrajzot egyesített az életnek ezerféle változataiban s legmélyebb kérdéseiben való felfogásával. Az emberi lét és lélek egész körét magába öleli a manchai lovag története, mely a képzelet és való világa között hánykodik. Nem tisztán komikai regény; képviseli a költészetnek minden hangnemét: a tragikumot és komikumot, a humorost és érzelmet. Helyesen írja róla Scherr: »Don Quijote a legnagyobbyszerű allegória, melyet valaha kigondoltak; s mivel ez allegoria az akkori spanyol társadalmi viszonyoknak tökéletesen plasztikai rajzán alapúl, egyszersmind a legjobb regény, melyet valaha írtak, a bölcseségnek és a legnemesebb élvezetnek kimeríthetetlen kincse.« Nincs regény, mely szorosabban egyesítené a jellemrajz erejét, a festések valóságosságát a képzelet kiapadhatatlan buzgásával és frissességével, a könyörtelen igazságot az emberszeretet édes melegével, a tragikai mélységet és erőt komikai szeszélylyel, az előadás méltóságát bájjal és naivitással. A ki érti, szereti és saj-

nálja az embert, annak szeretnie kell e halhatatlan könyvet.

Az Amadisok divata után s részben ezekből fejlődött ki a XVII. századbéli francia *heroikus regény*, melyet más néven *hős-udvarias*, *politikai-udvarias* s *hosszú lélegzetű* regénynek szoktak nevezni. Az a tényező, mely az Amadisoknak eleinte hatását segítette: a könyvnyomtatás, utóbb a való ismeretének terjesztésével egyre nagyobb ártalmokra volt. A könyvek mindinkább irtották a babonát, a haszontalan képzelgést, melyből e munkák táplálkoztak s a melyre számítottak. A nagyképü együgyüségéről és tetszeties hazudozásról egyre alább hullott a lepel. A francia szellem gúnyos oldalának irodalmi jelentkezése is Scarronnál és Rabelaisnél forrongás tüneménye volt az ízlés birodalmában. Ennek iránya, az álmvilágot elhagyva, a való felé mutatott. Az irodalom új korszakát azonban a politikai és társadalmi élet teljes átalakulása érlelte és határozta meg. Az Amadisok egész felfogása valami átmenetet képvisel már a hűbérességről a korlátlan monarchiára. A breton monda Artus királya csak első a lovagok között, kiknek fejökkel való egyenlőségét a »kerek« asztal is jelképezi. A frank monda hatalmas vazalljai nem akarnak felsőséget tűrni s gyakran túlnyomó erővel szállnak a királylyal szembe. Az Amadisban a királyság már kiküzdötte jogát s pairjeinek csak tanácsával él. A francia közviszonyok fejlődése azonban utóbb elhagyta e fokoza-
tot is: a király abszolút hatalommal, más akaratát nem törve uralkodott s a hűség a férfit kitüntető erények lépcséjén a legfelső fokra emelkedett. A nemesek nem társai többé a királynak, hanem egyszerűen szolgálai; ő csak parancsol és végrehajtat. Az udvar nemesak a vitézség iskolája, hanem úgy szólván egy egész nemzeti élet köz-

pontja lett. A politikai, katonai, művelődési és társadalmi élet minden szála onnan indult ki; példája döntő volt eszmékre és nyelvre, versekre és képekre ép úgy, mint bútorokra és ruhákra. Az udvariság adott szabást az egész társadalomnak: ennek kivételt nem tűrő formája: a *galanteria*. Az udvar fénye ragyogott be mindent s képezte a művelt élet legfőbb varázsát.

Az irodalomnak e viszonyokhoz kellett alkalmaznia magát. Az Amadisok csoda-kora lejárt: csak olyan könyvek lehettek divatosak, melyek ez élet kiszámított voltának, kényszerű formáinak megfelelőleg száműzték a csodálatost, de pompában, csillogásban nem álltak amazok alatt. Az életnek e mesterkéltsége, formákba szorítása oly józanságot tételez föl, melytől távol van a csodákban való hit. Egy hit vezeti csak a világot: a föld istenében, a királyban való hit, kinek köréből árad minden fény. Mindenki oda tekint, onnan várja üdvösségét s ott találja azt, a mi legjobban érdekli. Az író is természetesen ez áradat sodrába kerül. Így az udvarnak s előkelőknek élete lesz az új regény tárgyává és forrásává. Onnan meríti az gondolkodása és kifejezése módját. Kecses, síma, ékeskedő és szabatos nyelvét a párizsi és versaillesi udvaroknál s az Hôtel Rambouilletben tanulja, hova nevezetesebb írói: Gomberville, Calprenède és Scudéry kisasszony járatosak. Az új regényben egészen azok szelleme tükröződik vissza: a fantázia helyét a számító értelem s az ízlés, a lelkesedését az udvariasság foglalják el. A csodálatos, a varázslat, a bűbájosság elmarad s helyöket álöltözetek, álnevek, inkognitók, tévedések foglalják el. Igaz, hogy ezek olykor nem kisebb hiszékenységet követelnek az olvasóktól, mint amazok. Artaxerxes herceget *Kasszandrán* a scithák százak szeme láttára vágják le; ő azonban egy kis idő

múlva újra megjelenik. Ez Artaxerxesek, Cyrusok, Cleliák voltaképen a francia előkelő világ ismert hősei távoli korok és népek álarczában. Akkori műnyelven: *personnages déguisés*. A török s különösen görög és római nevek alatt, keleti és ókori hősök s matrónák álarczában a francia szalonok udvarias uracsai és szellemes hölgyei pompáznak. Mindenki büszke rá, hogy bájai és élczei, kalandjai és hőstettei ily módon az utókorra szállnak. D'Argennes Juliát, Rambouillet kisasszonyt, azon a néven búcsúztatták el temetésekor, melyet *Cyrus* regényében viselt: Artenice. *Cleliában* Pythagoras leánya nem más, mint Ninon de Lenclos. Maguk az írók is szívesen tetszelegnek a klasszikai álarczczal. A heroikus regény kezdője Gomberville. egyik erkölcsi munkájához rézbemetszett arcképét csatolta egy görög bölcs alakjában és jelmezében, aláírva: Thalassius Basilides a Gombervilla (Marin Leroy de Gomberville). A heroikus regényekben mi sem emlékeztet a neveken kívül a klasszikai világra. A XVII. századbeli francia társaság illatos levegőjével, finomkodásával, keresettségével és nevetséges érzelgéseivel vannak tele. Íme az ó világ újra más világításban. A lovagkor lovagokká ütötte hőseit, prófétákká avatta költőit, megkeresztelte pogányait; az újkor udvari embereket farag belőlök. Az »elmés« Anacreon csinos verseivel mulattatja a hölgyeket; a »galans« Brutus s a »kaczér« Lukréczia szerelmes levelkéket váltanak és sóhajtozó rímeket faragnak. Valamennyen rőfös szónoklatokat tartanak egymáshoz, szerelmi cselszövényekbe bonyolódnak s legkiválóbb szenvedélyök a levélírás.

E levelek hangja s általában a szerelem jelleme megint más színt vált, mint a minő a lovagi románokban s az Amadis-regényekben volt. A mint XIV. Lajos udvara külsőleg tisztességesebb volt I. Ferenczénél, úgy az író-

dalomban is szűkebbre szorúltak a megengedett határai. A nélkül, hogy benne igazi erkölcsi érzés nyilatkozott volna, az illedelem nagyobb tekintetet nyert. A férfi és nő mindvégig megmaradnak a tiszteletteljes udvariasság és édeskedő érzélgés mellett. Úgy szólván örökké csak udvarolnak egymásnak. A szenvedély nem törhet soha igazán elő; az érzések mellől soha sem marad el kísérijök: az etikett, mely a szót viszi helyettök. Még pedig mindig magas hangból. Csupa terjengő retorika, kikerekített körmondat, hangzatosnál hangzatosabb szólamok és sima bókók. Egy-egy tekintetben a francia klasszicizmus vonásait leljük már fel bennök; de szörszálhasogató szintetenségek távol van ennek lélektani következetességétől és finomságától. Ennyit a heroikus regények udvarias elemeiről. A hősiek különösen a fenségtiszteletben, hazaszeretetben és becsületérzésben nyilatkoznak. De a harczok ismét más képet öltenek, mint a régiek. Nem annyira párbajokkal találkozunk, mint nagyobb csaták leírásaival. Ezekben tündököltetik az írók hőseik vitézségét. De kérkednek saját katonai és politikai ismereteikkel is. Könyveiket közönségesen *romans de longue haleine* néven, hosszú lélegzetű regényeknek szokták nevezni. Valamennyi tíz, tizenkét kötetre terjed s elbeszélés elbeszélésbe, epizód epizódba fűződik bennök.

A hősi regény divata a pásztoriét váltotta föl, melynek legnevezetesebb terméke Honoré d'Urfé *Astraeája*. Virágzása a XVII. század közepére esik s valamivel megelőzte a francia költészet fénykorát XIV. Lajos alatt. Egyes termékeinek különös ismertetésére fölszemes kiterjeszkednünk; ezek közül a legnevezetesebbek egyikével, *Kasszandrával*, úgyis bővebben kell majd foglalkoznunk Báróczinál. Képviselői közül a legelső Louis le Roy de

Gomberville volt, kinek *Polexandreje* mintegy átmenetet képez a fantasztikus regényektől a hősiekhez; legtehetségesebb, leleményben és elbeszélésben, a gascognei származású Gautier de Costes seigneur de la Calprenède, a *Cleopatra*, *Cassandra* és *Pharamond* szerzője; szintén közkedveltségű Pierre de Vaumorière, *Scipio*jával; legdivatosabb és legaffektáltabb pedig Madeleine de Scudéry, kinek irtózatosszerű hosszúságú regényeit, az *Ibrahimot*, *Cyrust* és *Cleliát*, mint a finom beszéd és elegans modor mintáit olvasták. Szerzőjüket ünnepelték a szalonokban, megválasztották az akadémiákba, Erzsébet királyné is kitüntette leveleivel s Mascarón, a nevezetes egyházi szónok, Szent Bernát és Szent Ágoston mellett említette nevét. Az ő arcképei voltak a leghizelgőbbek, érzései a legszenvelgőbbek. Kora, társasága czikornyás beszédmódjának s játék-érzelmeinek tolmácsa. Az egész irányt jellemzi a szerelem országának, a pays de tendre-nek térképe, mely *Cleliához* csatolva jelent meg. Ez allegorikus földirat az érzések fokozatait jelképezte: áthalad az országon az Inclination folyama, melynek jobb partján a Jolis vers és Építres galantes falvak fekszenek, balra pedig Complaisance, Petit Soins és Assiduités; hátrább a Legèreté és Oubli tanyái s az Indifférence tava; egyik országút a Desertion és Perfidie területére vezet, a másik három városhoz, Tendre-sur-Estime, Tendre-sur-Reconnaissance és Tendre-sur-Inclinationhoz. Ilyesmikben gyönyörködtek, ezeken lelkesedtek ama kor szép szellemei. A lelkesedés azonban nem tartott soká. A hősi regény kizáró uralkodásának divata nem élt túl egy nemzedéket, bár befolyása legalább egy századig érezhető volt.

Hanyatlásának kitűnő rajzát adja Dunlop. Az udvar s az előkelő társaságok negédes hölgyei, kik leginkább

saját képmásaikat szerették e könyvekben, a korral maguk is kimentek a divatból s utódaik nem igen érdeklődtek elvirágzott bájaik édeskés rajza s széptevőik kalandjai és kopott élczei iránt. A lovagiaskodó érzelmek is, melyek XIV. Lajos ifjúkorában egy ideig uralkodtak s a jó ízlés bizonyosságául tekintettek, elkallódtak, s hanyatlásuk természetesen magával vonta szellemők irodalmi divatát is. A nő megszűnt félénk imádat tárgya lenni s ízetlennek tetszett bálvány-szerepe a könyvekben is. Mindehez járult, hogy valóban nagy szellemek támadtak nemcsak a hősi regényen kívül, hanem annak egyenesen ellene. Felfogásuk, eszméik, nyelvök hamar megtalálta szatirikusait, kik sokkal nagyobb tehetségek voltak, mint gúnyoltjaik.

Csak Molière és Boileau jusson eszünkbe. Amaz a *Tudós nőkben* s a *Pórus járt negédesekben* tette nevet-ségessé a precziózóket, kiknek leghíresebb képviselője épen Scudéry kisasszony volt. Emez híres lucziáni dialogjával: *Les Heros de Roman*, úgy szólván elbúcsúztatta a hősi regényeket. Kezdetben Boileau is el volt ragadtatva tőlök s szatirájával, mint Nisard megjegyzi, mintegy saját megtévedéseért állt boszút. Szintere az alvilág, hol Pluto épen azon panaszkodik Minosnak, hogy a földről jövő árnyaknak nincs többé józan eszök, csupa bókos frázisokon törik fejöket s Proserpinának szemére hányják air bourgeois-ját. Beszélgetéseket Rhadamanthys szakítja félbe, hogy az elkárhozottak közt veszedelmes lázadás ütött ki. Prometheus megszabadult, Tantalus leitta magát s Jason keményen szorongat egy fúriát. Pluto az ókor hőseit hivatja, hogy verjék le a lázadást; de előbb végig akar tekinteni rajtok. Valamennyi a kedvesével jelenik meg. Először Cyrus, ki csatáit csupán Mandane herczegasszony kedvéért vitta s oly czikornyás feleleteket ad, hogy Pluto haragosan

kergeti el. Tomyris, a massageták királynéja, írótabláját keresi, melyre egy madrigált szeretne jegyezni. Horatius Cocles epedő éneket dúdol. Lucretia és Brutus szerelmes verseket írnak. És így tovább. Pluto egészen meg van zavarodva, mikor Mercur fölvilágosítja, hogy ezek nem az igazi régiek voltak, hanem mostani emberek amazok álarczában; egy franczia, ki most érkezett az alvilágba, valamennyire ráismert. E szatirát Boileau, kinek kiváló jó szíve volt, nemcsak ki nem adta, míg *Clelia* és *Cyrus* szerzője élt, de még le sem írta s csupán emlékezetben tartva mondta el olykor-olykor társaságokban. Iratása után negyven évvel, Scudéry kisasszonynak 1701-ben történt halála után adta ki s a Léthe vize már akkor rég összezsapott az egész csodálatos társaság feje fölött.

II.

Mikes és a heroikus regények eszménye.

A kisebb irodalmakban, melyekben az irodalmi élet még nem volt oly gazdag és gyorsan fejlődő, s kölcsönhatása az élettel lazább mint a francziáknál, ez irodalmakban, s köztük a mienkben is, a hősi regények és rokonaik divatjokat még soká nem múlták. Sőt épen nálunk még csak később kezdtek fordítani és átdolgozni őket. A legelső közülök hosszú kerülőn, Törökországon át jutott el hozzánk, s másfélszázadi lappangás után csak mostanában került nyilvánosságra. Egy harmad- vagy negyedrangú könyv volt, melyet egy szegény bujdosó a Márványtenger partján magányosságában forgatott, s erős ideálmusa, melynek hazánkban szinte jelképévé lett a Mikes név, meg nemes szíve kedvet talált ez eszményi viszonyok és érzések festéseiben. A bujdosó Mikes Kelemen volt Rodostóban, ki báró Huszár Józsefhez 1759. január 5-kéről Konstanczinápolyból intézett levelében írja: »Tudom, hogy kedves öcsém uram azt is akarná tudni, hogy miben áll a foglalatosságom? Itt a világi bajtól, dologtól, gondtól ment vagyok; a csendes életet a könyvek fordítására szentelem, és sok francia könyveket magyarrá változtattam, a melyekből, ha alkalmatosságom adatik, öcsém uramat is részesítetem.«

A magyarrá változtatott francia könyvek között volt az is, mely tartalmánál fogva szorosabban tartozik tárgyunkhoz: a *Mulatságos Napok*. A benne foglalt novellák Gomezné Poisson Magdolna Angelika (1684—1770) *Journées Amusantes* című elbeszélés-gyűjteményéből vannak véve. Ez íróő, Poisson Pál színész leánya s Gomez Gábor spanyol nemes felesége, kit anyagi gondok hajtottak az irodalomra, különösen termékenysége által vívott ki magának ismert nevet. A hősi regények irányához csatlakozott s első képviselőjöknek, Gombervillenek *Le jeune Alcidiiane* című felbeszakadt regényét ő folytatta és fejezte be. Tragédiákat és novellákat is írt; amazok közül *Habis* aratott legnagyobb sikert, ezek közül a *Journées Amusantes* volt leginkább elterjedve. Ez utóbbi egy nagy nyolcz kötetes, keretbe foglalt novella-gyűjtemény, mely első ízben 1723—8 közt s utóbb még két kiadásban jelent meg. Keretében szorosán Boccacciót utánozza, de szelleménél fogva egészen a hősi regények sorába tartozik. Ma már, társaival együtt, ez is egészen a múlté: csak irodalomtörténétírók dicsérik nemes erkölcsi irányát és stíljének folyamatos szépségét. A maga korában azonban kétségkívül szerették s sokan és sokáig olvasták. Még századunk elején is találunk nyomaira hatásának; a gyűjtemény három novellája ekkor jelent meg magyar fordításban: *Gróf Szálmányi és Mairanthi Izabella* 1806-ban, *Negalissa Anglia-Ország hertzegegnéjének históriája* 1807-ben, s *Etelred, Anglia-Ország Királyának történettyei* 1814-ben.

Az lehet véletlenség, hogy e könyv Mikes kezébe került, akár azon az úton, melyet Szilágyi István a *Mulatságos Napok* forrásának felfedezője (a Kisfaludy-Társaságnak 1876. január 23-ki ülésén felolvasott, s a *Figyelő* V. k. megjelent értekezésében) vitat, akár más módon.

Szilágyi ugyanis azt hiszi, hogy Mikes francia olvasmányaihoz, s ezek között Gomezné munkájához is, Bonac marquisnénak, a konstanczinápolyi francia rezidens feleségének szívességéből jutott.

Legyen így vagy máskép, annyi bizonyos, hogy már azt nem tekinthetjük pusztá véletlenségnek, hogy éppen ezt fordította le szépirodalmi olvasmányai közül, melyek minden valószínűség szerint alig szorítkoztak emez egy, s félig-meddig már divatját múlt fajtára. Különös gyönyörűséget kellett benne találnia, szívesen foglalkoznia vele; csak saját tetszése vezethette a gondolatra, hogy az élvezet e forrását másoknak is megnyissa. Valóban könnyen szólhattak az ilyen természetű regények lelkéhez, nem affektált modorukkal, nem finnyás édeskedéseikkel, hanem az erkölcsi tisztaság színével, lovagias felfogásukkal s a szerencse forgandóságát példázó bölcselkedésekkel. Különösen a lefordított novellák mindegyikében találhatott valamit magából: saját sorsából, gondolkodásából, lelkéből. Mennyi mindenben ment át a tengeri viharoktól, a hadi élet viszontagságaitól, az udvari képek fényétől, a száműzetés és magány keservétől s a szerelem tündér-álmaitól kezdve azok közül, a miket bennök olvashatott!

Munkája az 1745-ki évszámot viseli. Már akkor a a megnyugvás, a lemondás napjait élte, a rodostói kis magyar telepben, melynek feje gróf Csáki Mihály altábornagy volt. Túl volt harczy pályáján, melyet még első ifjúságában szakított meg a szathmári békekötés; túl vándorútjain, melyek a kibújdosó fejedelem oldalánál a lengyel földön, az angol partokon és Franciaországon, Gallipolin, Bujukderén és Jenikön vezették át; túl szívének hosszú sajgásán, melylyel magányosságában élettársra vágyott; túl életének legnagyobb fájdalmán, melylyel az 1735. év

nagypéntekén a haldokló Rákóczi szemeit befogta; túl a vakmerő álmokon és csöndes reményen is, melylyel bujdosásának végét hol forradalmi terveik sikerétől, hol Mária Terézia kegyelmétől várta. Rákóczi József oláhországi kalandja 1738-ban csúfos és gyászos véget ért, s Mikes és atyjafiai hiába hivatkoztak Bécsben az »ó-törvényre, melyben a kik levelesek voltak, visszatérhettek a főpap halála után.« A királyné nem gyakorolt kegyelmet. Ex Turcia nulla redemptio!

A rodostói bujdosó már mint múltra, mint befejezetre nézhetett és nézett vissza egész életére, melynek nem egy emlékét, nem egy eszményét támasztották föl lelke előtt a Gomezné könyvének lapjai. Feltűnt bennök életének legfényesebb és tarkább időszakai, a párizsi és versaillesi öt esztendő, mikor még mindnyájokban élt a büszke hit, hogy szerepre vannak hivatva a világon. S e képek között az újra meg újra visszatérő alakban, a fejlődelmét holtig, önérdek nélkül, rajongással szolgáló lovagban, a felség-tisztelő hűség képében nem magára, az ő lelkének és életének legnemesebb tartalmára ismert-e? S viszonya Kőszegi Zsuzsival, nem e félenken tartózkodó, az imádott ellen soha egy zok-szót nem ejtő, szeszélyeinek föltétlenül hódoló szerelmek sorába tartozott-e? Valósággal Mikes lelke sokkal közelebb volt e költemények eszményeihez, mint azok francia mintái. Azután a szigorú igazságszolgáltatás, a gondviselés bölcseségének és hatalmának csodálatos példái, melyekkel e történetekben lépten-nyomon találkozunk, a büntetését soha el nem került vétek s a jutalom nélkül soha nem maradt erény: mindez nem élenken illethette-e az ő erős hitét és szent megnyugvását, melynek levelei számtalan helyén oly megható kifejezést adott s a melylyel az utolsót is berekesztette. »Az

első levelemet midőn a nénémnek írtam, huszonhét esztendő voltam, eztet pedig hatvankilenczedikben írom. Ebből kiveszek tizenhét esztendőt, a többit a haszontalan bujdosásban töltöttem. A haszontalant nem kellett volna mondanom; mert az isten rendeléseiben nincsen haszontalanság; mert ő mindent a maga dicsőségére rendel. Arra kell tehát vigyáznunk, hogy mi is arra fordítsuk, és úgy minden irántunk való rendelése üdvösségünkre válik. Ne kívánjunk tehát egyebet az isten akaratjánál. Kérjük az üdvösséges életet, a jó halált és az üdvességet. És azután megszününk a kéréstől, mind a büntől, mind a bujdosástól, mind a lehetetlen kívánságtól. Amen. «

III.

Mikes prózája.

A *Törökországi Levelek* 1794-ben történt megjelenésöktől kezdve körülbelül nyolczvan évig Mikes egyetlen munkájának tartattak. Ez az egy is szinte csodás úton került ki a pusztulást s jutott Magyarországra. Valószínűleg egy Mészáros nevű magyar ember hozta haza a múlt század nyolczvanas éveiben Rodostóból, hol Rákóczi Ferencznek egy Horváth nevű öreg szolgájától kapta. Mészáros a könyvet a Bécsben élő magyar íróknak adta, kiktől Kulcsár Istvánnak, az első kiadónak, kezébe juthatott. Toldy véleménye szerint báró Tóth Ferencz. francia pattantyús hadnagy hozta volna a kéziratot Konstanczi-nápolyból s miután a kiűtött francia forradalom régi hazájába üzte vissza, általa kerültek volna a Levelek is Magyarországra. E vélekedés alapját Kulcsárnak egy rövid megemlékezése képezi Tóth Ferenczről, az 1794-diki első kiadás előszavában. 1873-ban a Farkas Lajos-féle gyűjteménynek Mikes Kelemennek még tizenöt kötetnyi kézírata került napfényre s a nemzeti múzeum birtokába. E munkákhoz változatokat, kiegészítéseket Abafi Lajos leletei is szolgáltatottak, ki eddig Mikesnek legterjedelmesebb életrajzát írta meg (*Mikes Kelemen*, Budapest, évszám nélkül.) E munkák, az egy *Mulatságos Napok* kivételével, mind val-

lások tárgyúak és fordítások; katekizmusok, erkölcsi oktatások, bibliai parafrázisok. Az öröm, melylyel az irodalom fölfedezésök hírét fogadta, túlzott volt. Attekintésök korán kiderítette, hogy nem apasztják, de nem is emelik Mikes dicsőségét. Nyújtanak egy-két adalékot élettörténetéhez, teljesebbé teszik munkássága képét, de új fényt nem árasztanak rá. Legnagyobb a Levelekben marad, melyre a magyar stil történetírója ép oly elragadtatással tekint, mint a francia Balzacra, Voiturere vagy Sévigné aszszonyra. Tudós és író a hamisítatlan tisztaságú nyelv példáit keresi bennök s e mellett ép oly kevésbé tud sajátos varázsuktól menekedni, mint bármelyik laikus olvasó. Amaz meglepetve figyel az újnak talált hangra, melyhez hasonlót irodalmunk addigi folyásában nem hallott, míg valamennyünket a természetesnek és őszintének, a nemesnek és egyszerűnek rendkívüli bája hódít meg. Valósággal mindattól, a mi ez ideig nyelvünkön iratott, sok tekintetben különbözik e levelek nyelve.

A XVII. század híres prózaírói, Pázmány és iskolája, nemcsak mint egy új művelődési és irodalmi korszak alapítói, hanem úgy is mint a magyar nyelv mesterei szokatlan fényben tűnnek föl. Ők voltak az elsők, kik a nyelvből fegyvert kovácsoltak. A protestans szellem, mely előttök majdnem egy századon át irodalmunkban uralkodott, különösen vallásos munkákban, tanításokban, vitatkozásokban, puritán ridegséggel utasította vissza a hatásnak azt az eszközét, mely a nyelv kiképzésében, fordulatainak irányatos felhasználásában rejlik. Lampe feljegyzi egyháztörténetében, hogy például Mélius a szóbeli vitatkozásoknál az okoskodást, a beszéd ékességét, a gúny erejét mellőzendőnek tartotta s csak az ige szavaival kívánt győzelmet aratni. E felfogás nyomára későbbi protestans írókban is

nem egyszer akadunk. Így Geleji Katona István, prédiká-cziói előtt mondja, hogy önként került a szavaknak mesterséges ékesgetéseit, nehogy az evangéliom igazságát a világi ékesenszólástól tenné függővé. De Pázmány és társainak kezei között is, feladatukhoz és egyinéségökhöz képest természetesen, csak egyoldalúlag fejlődött nyelvünk. Magyarai István, a derék sárvári prédikátor, képezi az átmenetet a múlt idő panaszos hangjáról az újnak erőteljes írásmódjára; ő már jetentékeny helyet foglal el nemcsak az egyházi írók, a reformátorok, hanem az igazi stiliszták között is; de a két század mesgyéjén állót. Magyariból még élénken hangzik a múlt század miszticizmus: ebből merít stílje bizonyos meleg lendületességet. Klasszikai műveltsége, mely kiterjedt az ő világ költőire is, meg-nemesíti azt. Az új polemikus irodalom hozzá fűződik, mert Pázmány legelső röpiratát az ő fejtegetéseire írta válaszul; de a stíl az övétől sokban eltérő utat tör magának.

Az új írásmód példányát Pázmány szelleme alkotta meg, melynek befolyása alatt állott az ő triásza; Balásffi, Káldi és Veresmarti ép úgy, mint ellenfelei, élökon Alvinczivel. Szónoki hatásosság, polemikus diadal volt fő törekvésök, eljárásuk czélja, beszédök rugója. Minden egyéb mellékes. A páthosz megható emelkedésére és nemes lendületére, vannak Magyarinak és Zrinyi röpiratának lapjai, melyek ma is megilletnek, sőt elragadnak, s a melyekhez hasonlókat Pázmánynál és követőinél hiába keresünk. De az ő fényes dialektikájok kifejtette aztán a stílnak mindazon elemeit, melyekben meggyőző és megsemmisítő ereje rejlik: a bátorságot, gúnyt és elevenséget Mindnyájokra ráillik, a mit Bod Péter Tofeus prédikációira vonatkozóan mondott: »Hathatóságak voltak mint a vas-szegek, s érezhetőleg szuró-

sak. « Sikerességöknek egyik fő eszköze beszédök népies jellege volt, mely a magyar protestans stiláris hagyományokat magába fogadta, s először képezte ki egész gazdagságukat és hatásosságukat. Más felől egy német népies egyházirói iskola állott előttök, élén a XV. századi Kaisersbergi Gailer Jánossal. Hasonlataik, képeik, példáik nem magasak és távolról vettek, hanem közönségesek, gyakran alantiak, természetességgökkel meggyőzők. Nem a száraz bölcselkedésnek elvont és nehéz, hanem a népnek egyszerű nyelvén szólnak, melyet egész tisztaságában, erejében, tösgyökeres és nyers közmodásaival s szólásformáival bevisznek az irodalomba. Az elme fénye, gyorsasága, a meggyőződés szilárdsága ragyog mindenütt, még szó-facsarásaikban is, melyre egy kínálkozó alkalmat sem engednének el. Élesek és sújtók, mint a kard, mely küzdelem közben szikrákat hány ugyan, de mégis csak hideg vas. A nyelv rejtettebb kincseit bőven aknázzák ki: fő jellemök polemikus irataikban és szónoklataikban a magyarosság és erő.

Más felől a fejtegető, tanító irányú, tudományosabb dolgozatokban a deák stíl erős hatását mutatják. A kiképzett formák közt mozgó idegen észjárást követve, annak alakját is meg akarják tartani s a latin mondat visszaadására törekszenek. Ez néha sikerül is nekik, de a más természetű nyelv sokszor mereven ragaszkodni látszik jogaihoz s szófűzésök zavarttá, erőtetetté, idegenszerűvé lesz. A latinosságokat terjesztik a bibliafordítások, melyek kénytelenek ragaszkodni a betűhöz s ezen a réven tömérdek idegen fordulattal, szólásmóddal, vonzattal árasztják el a magyar előadást. Maga Pázmány sem tudott menekülni a latinizmusoktól, különösen a mondatok kötése tekintetében, bármint igyekezett rá. *Kempis Tamásának* előszavában írja: »Igyekeztem azon, hogy a deák bötünek

értelmét híven magyaráznám, a szólásnak módját pedig úgy ejteném, hogy ne láttatnék deákbold csigázott homályossággal repedezettnek, hanem oly kedvesen folyna, mintha magyar embertől magyarul íratott volna.» Törekvését, mint ez a kis idézet is mutatja, ebben az irányban nem koronázta teljes siker. Eredeti munkáiban kevesebb a latinosság: de azért bőven van ezekben is.

Latin minták után indult a történelmi stíl is, melynek befolyását az elbeszélő prózára Haller Jánosnál láttuk. Kemény János, Szalárdi s a többiek előtt nagyobhára Livius pompázó szélessége lebegett. Mintegy lenézve Heltai népszerű krónikájának előadásmódját, egymásmellé sorolt egyszerű mondataival, ők tudósabban írnak. Bármily szívesen elismerjük is érdemeiket, igazságszeretetőket, buzgóságukat, készültségöket, a mai olvasó előtt idegeneknek tetszenek. Ilyenek szónokiasságuk, tömérdek inczizumuk, fel-felbomló szöfűzések s lapokra terjedő befejezetlen mondataik. Ragaszkodnak a bonyolult tételekhez, a nélkül, hogy ezek szépségének, arányosságának és világosságának titkait el tudnák sajátítani. Így a mi eredetijökben művészet, náluk mesterkéltséggé lesz; a mi ott bevégzett tökéletesség, náluk csak zavart nehézkesség. Kiképezetlen írók, pusztá mükedvelők, — mondja felölök Toldy. A holt formákba nem tudnak életet vinni s keresett mesterségök hidegeknek mutatja őket. Legtöbb természetesség kétségkívül Csereiben van. Stílje egyszerű: tudákos mesterkedéssel és szónoki díszszel nem tetszeleg magának. Gondolatait jól fűzi össze s az eseményeket szemléletesen és nem ritkán élénken adja elő. Felfogásában a lelkesség és naivság vegyülését kifejezi előadásmódja is, melyben olykor megcsendül a derüesebb humor hangja s megvil-

lannak az irónia szikrái. Bevezető versében azt mondja ugyan, hogy:

Tudta volna deákul a dolgokat megírni,
Hosszabb s bővebb stílussal elődbe terjeszteni;
De maga nemzetinek akart inkább használni,
S magyar nyelven, hogy tudja akárki olvasni: —

azonban e kijelentése daczára, nyelvalakjaiban és szavaiban, félig deákul írta munkáját, melynek olvasásánál szinte kezünkben kell tartanunk Páriz-Pápaít. Egyetlenegy volt régibb krónikásaink között, kinek írásán a kedélynek állandó és jóleső melege ömlik el, mely jöllehet egy egész századdal élt korábban az említetteknél, beszédét közelebb hozza Mikeshez és hozzánk. Sorsa és tárgya is rokon azéval. Mindszenti Gábor is egy fejedelemnek, Zápolya Jánosnak, volt hű szolgálja s annak halálát írja le naplójában. Elbeszélése nyugodtan és tisztán foly, s hangján érzés vonul át. A hű ragaszkodás urához s az igaz bánat vesztén. Nemcsak magyaros, egyszerű és igaz, hanem megindító is. Az első magyar prózaista, ki szívéből beszél.

Ennek nagyobb mértéke teszi Mikest is nagygyá; ez magyarázata hatásának és jelentőségének irodalmunk és nyelvünk történetében. Nem nagy gondolkodó, ki az eszmék seregével ajándékozta meg nemzetét. Ha a nevelésről elmondott nézeteit kiveszszük, alig találunk benne e részben valami újat. S mégis minden szava, minden gondolata újnak tetszik előttünk. Honnan van ez? Mert új az a szoros kapocs, az a belső öszhang az ember és beszéde, a gondolatok és formájok között, melylyel nála találkozunk. Új és eredeti írói egyénisége. Senkit sem utánzott, csak saját lelkéből írt; de azt legfinomabb árnyalatáig, leggyöngédebb megrezzenéseig kifejező hangot talált.

S mily szeretetreméltó lélek volt az övé! Míg szívének szelíd ragaszkodása, hű vonzalmai rokonszenvünket nyerik meg, humora és férfias megnyugvása tiszteletessé teszik előttünk. Epen nem udvari ember, az ünnepélyességből, kimértségből semmi sincs benne; hanem csak a barát elszánt hűsége s a fiú gyöngéd kegyelele.

Mily különbség XIV. Lajosnak a dicsőség, hatalom, biztosság és pazarlás napfényében ragyogó udvara s Rákóczinak országról országra bújdosó, egy elvesztett hadjárat s elvesztett haza gyászatól kísért környezete között! Ott ezerek sütikéreznek a napnak melegítő, aranyozó fényén, itt egy páran huzódnak össze egy közös eszmény árnyékában. Csak a múlt nagy álmai, egy szebb jövő ábrándja, egy élő hit és élő szeretet tartja őket együtt. Köztük van Mikes. A legköltőibb s egyszersmind talán a legjózanabb, mindenesetre a legönzetlenebb lélek valamennyi között. A versaillesi udvar tányérnyalóitól mitsem tanúlt, hogy ura kegyét hasznára fordítsa. Sohasem alázkodik meg, s bár ragaszkodása törhetetlen, önérzete nem kevésbbé az. Büszkeség sohasem nyilatkozott az övénél vonzóbb alakban. Gondoljunk a megindító sorokra, melyekben ruhátlanságát panaszolja. A fejedelemtől kérni nem akar, annak meg az a természete, hogy kéretlen nem ad. »Annyi esztendőktől fogvást, hogy szolgálom, mondja, soha semmit nem kérttem; már el nem kezdem. Egy erdélyi nemes-emberhez a nem illik, a ki jobban szeret szükségben lenni, mint kérni. Az én hivatalom az, hogy híven szolgáljam, és hagyjam istenre a többit. Egy erdélyi nemes-emberre nem lehet nagyobb gyalázat, mint hogy az adomért szolgál.« Ez viszonya fejedelméhez. Mitsem kér és mindenét neki áldozza: reményeit, boldogságát, családját, életét, még hazáját is. Még ezt is, noha nincs napja, melyen hazájá-

ról megfélekedznék. Míg lábainál zúg a márványtenger, képzelete a zágoni hegyek között bolyong, bár »az Úr befödözte előtte az odavivő utakat.« Minden, a mit lát és hall, odavezeti gondolatait; akár remél, akár lemond: álmai-nak és bánatának egyenlő forrón szeretett tárgya a szülő-föld. Egészséges természetének egyetlen sebe, mely soha sem bír igazán begyógyulni: a hontalanság. »Úgy szeretem már Rodostót, hogy el nem feledhetem Zágont.« De mily példátlanul nemes e honvágy, mely oly készen rendeli alá magát a bölcs hazaszeretnek! Rákóczi József expedíciója alkalmával, mikor a porta az emigransokat belső zavarok előidézésére akarta felhasználni Magyarországon, Mikes lel-kében megcsillan a visszatérhetés reménye. Mily ellenáll-hatatlan vágy vezeti a hazai tájak felé! »Elég ha Erdélyt meg nem láthatom is, de a köpönyegit meglátom.« Többet csak egy véres fölkelés árán érhetne el, mely hazáját lángba és vérbe borítaná, s csupán gyászt és pusztulást ígér a siker reménye nélkül. Mikes nem vesztette el józan belá-tását s a mint a maga érdeke, egész életének legforróbb vágya hazája érdekével ellentétbe került, egy perczig sem habozott a lemondással. Az aldunai török táborban, hazája szélén felsóhajt: »hogyan hozzánk jöjjön valaki, isten ne adja.« Hálákat ad, mikor egy valamire való magyar sem jött közéjük. Ime hazaszeretete, mely önzetlenségében még talán magasztosabb, mint hű ragaszkodása urához.

Szelíd, enyelgő lelkét a végzet soha nem képes meg-törni. Hosszú időn át könnyedén játszik a balsorssal s meg tudja becsülni a kevés örömet, mely számára még megmaradt. Mindennel megelégszik; mindennek meg tudja találni derűs, vagy legalább megnyugtató oldalát. Mily kedvesen tréfálgozik drinápolyi és jenikői nyomorúságával! »A házam négy kőfalból áll, azon egy fa-táblás ablak,

azon a szél mind szélire mind hosszára bejöhet; ha pedig papirossal bécsinálom, az egerek és a patkányok a papirost vacsorájokon elköltik. A mobiliám egy kis fa-székből áll, az ágyam a földre vagyon terítve, és a házamat egy cseréptálban való kevés szén melegíti... Ilyen palotában lakunk ám mi. De a reménység igen szükséges lévén az embernek, és olyan szükséges, mint az eledel, a rossz házakban lakván mostanában, azt reméljük, hogy még jobban lakunk. Megérjük-e még azokat valaha?« A mint jobban megismerkedik az odavaló állapotokkal, élénk szelleme mindenütt talál látni, hallani, tapasztalni s elbeszélni valót: emlékei közt vagy reményeiben, a távol hazában vagy a török földön. Leírásai ép oly kevéssé fárasztók, mint kedélyvilágának rajza, mert mindent ebbe von bele. »Mézes tintával ír a méznél is édesebb leveleket.« Humora belopózik vallásos érzésébe is: »az Ur akaratján kell ügetni.« Könnyen megy át egyik tárgyról a másikra s jó kedvével, tréfás fordulataival, ellentéteivel és hasonlataival életet ad valamennyinek. Játszi humora mind mélyebb és mélyebb medret ás magának, de igazi keservvé soha sem lesz, legfeljebb a kedélynek ama chiaroscurojává, mely el-elandolog s mást is elandalít, de végkép nem borúl el soha. Épen nem maró, mint Abafi állítja, azokban a sorai-ban sem, melyekkel Mária Terézia visszautasító határozatát kíséri, hazatérhetésének reményéről lemond. »Tartozunk meghálálni a királynénak hazánkból való kirekesztésünket, mivel ott az élet fogyatkoztatására több ok vagyon. Itt nincsen bajunk se tisztartóval, sem számvetővel. A perlekedésben a fejünk nem fáj. A kvártélyos nem szomorgat. A jószág szerzésén vagy elvesztésén nem törődünk. Az más sorsát, tisztességét, előmenetelét, udvarházát nem irigyeljük. Gondolom, hogy más sem irigyli a mieinket.

A gazdasszony zsimbelődésit nem halljuk, se sopánkodását, hogy ez vagy amaz nincsen. Abban nem törjük a fejünket, hogy a gyermekeinknek micsoda jószágot hagyjunk, mint neveljük, micsoda tisztséget, házasságot szerezzünk nekik. « Olykor-olykor megszállja lelkét a bánat, mint abban az órában, mikor Bercsényi halála a következő fohászra fakasztotta:

Elmúlt gyönyörűség csak sóhajtást okoz,
Jelenvaló pedig hasonlított árnyékhoz,
A jövődöbélben kapsz bizonytalanhoz,
Ah mért hasonlítod magadat boldoghoz?!

De a nehezebb őszi köd hamar felszakad lelkéről, a reménytelenség melankholikus hangjai is enyésznek s a könnyülelkű, jókedvű, arany szívű ifjú képét a szeretetreméltó, istenfélő aggastyáné váltja fel. A vallásosság egyébiránt nem végső menedék nála; nem akkor folyamodott hozzá, mikor már minden szál szakadt. Szelíd nemtő gyanánt kísérte végig egész életén, s vigasztaló, bátorító suttogásait már első leveleiben is halljuk. Hangja egyre erősödik s végül uralkodóvá lesz. Nem ellentétet, nem is valami feltűnő különbözést látunk a Levelek eleje és vége közt, hanem csak természetes fejlődést. Mikor már a messze múlt, a feledékenység kódéba veszett a nagy ellentétek csatája, melyek közt Mikes sajkája törést szenvedett, az isten akaratába vetett mély bizalomnak és őszinte megnyugvásnak teljes és mély harmoniáját halljuk s a hívő lélek nyilatkozásai egy imádsághoz hasonló föllendüléssel érnek véget.

Es mindez a legmegfelelőbb alakban. Ez képezi új voltát, a haladást, melyet képvisel. Ő is naplót ír, politikai eseményeket mond el, anekdótákat sző közbe, mint

a többi emlékiró; de könnyedén, élénken, a beszélgető hang kedvességével, szemben amazoknak mesterkélts és hideg periodusaival. Ő is penget és fejteget vallásos eszméket, mint a polemikusok és prédikátorok; de gondolatai szívéen keresztül jutnak el hozzánk s a nyelv rideg erélyét báj váltja föl. Stíljének sajátosságát az alkotja, hogy a mi lelkében élt, mind megfelelő szóhoz jutott, jellemző hangot talált; hogy nemcsak tanít, hanem éreztet; hogy nemcsak meggyőz, hanem fölemel; hogy nemcsak fölindít, hanem megnyugtat; hogy nemcsak olvasójának és hallgatójának, hanem bizalmas barátjának tekint. Mindig természetes, őszinte és egyszerű, s szinte csodálni való, mily kevésbé hatottak előadásmódjára olvasmányai. Ezek kétfélék voltak: vallásos munkák és francia regények. De Mikes eredeti munkájában épen oly távol maradt amazok száraz tudakosságától s körmönfont nyerseségétől, mint a mily kevés nyomát mutatja emezek kaczer díszelgésének, pompázó szabatoságának és körmondatos terjengésének. Az nem volt vérében s természete ettől is idegen.

Gondolatokat és hangot egyaránt csak saját magából merített, minden sora az ő képét viseli. Mondatai gördülékenyek a nélkül, hogy keresettek lennének, s változatosak darabosság nélkül. A hosszabbak rövid kérdésekkel és felkiáltásokkal váltakoznak. Szereti az élczes, elmés fordulatokat, népies és verses szólásmódokat, találó közmondásokat, meglepő összehozásokat; de mindezt erőltetés, tolakodás nélkül teszi, úgy hogy könnyedsége majdnem szerénységnek tetszik. E tekintetben, a társalgó hang könnyed, tréfás fordúlataira, az élczes kifejezés és sententiosus beszéd összevegyítésére nézve csak Rosnyai török mesés könyvében találjuk valami hasonlónak nyomát az ő stíljéhez. Kifejezéseit természetes nemessége szinte izlésesekké

emeli. Nyelvét, grammatikai oldaláról, Erdélyi János és Bodnár Zsigmond vizsgálták. Beszédének némely sajátága: a végökön megnyújtott határozók, az *ikes* és *n*-es igékkel s a betű-toldatokkal élése, tájszavai és szóvonzata erdélyies, közelebbről székely jelleget hordanak magukon. Sajátos formái: az igéből alkotott névnek a cselekvő igéhez hasonló vonzattal használása (*ifjakat való* jó nevelés); a személyragos múlt részesülő szép és gyakori alkalmazása (*kivántam paripa*) s számos ezekhez hasonló. Idegen szót alig néhányat használ. Ennek daczára szó-anyaga épen nem tetszik kevésnek, szűknek, elégtelennek, sőt szépségében és kifejező voltában alig engedi eszünkbe jutni, hogy itt mégis csak a gondolatok egy kicsiny körének szolgál tolmácsolására: házi és hadi dolgok elbeszélésének, török és erdélyi szokások leírásának s némely lírai és vallásos hangulatoknak.

IV.

A Mulatságos Napok.

Az elmondottak főképp Mikes legnevezetesebb munkájára, a *Törökországi Levelekre*, vonatkoznak. Fordításaiban, melyeket naplózásánál bizonyára hasznosabb dolognak gondolt (legalább ezt mutatja kívánsága, hogy minden erdélyi ifjú tenné érdemessé magát jó könyvek fordításával), éppen azzal nem találkozunk, a mi kiváló érdemét alkotja, eredetiségével. A gondolat és ruhája már nem együtt születnek, ez úgy van amarra ráigazítva. Mindenütt megvan jó magyaros, folyó, tiszta, értelmes nyelve, de semmivel sem több. Idegen gondolatoknak, idegen érzéseknek nem oly kész tolmácsa; halaványabb, színtelenebb.

Ilyen a *Mulatságos Napokban* is, melynek stílje messze marad frissességben és változatosságban a Levelekétől, s az eredetinek díszétől és méltóságától is. Előbeszédében vallásos eszméit fejtegeti, melyeknek lelke nyugalmat köszöni s a melyekhez mintegy hálával tér vissza minden kínálkozó alkalommal: »Megláthatni ebben a könyvben, hogy micsoda szép dolog a jó erkölccsel való hajlandóság és cselekedet, és micsoda gyalázatos a rendetlen indulat és cselekedet. A jó erkölcsöt sokszor az isten homályba szokta hagyni egy kevés ideig, de csak azért, hogy az kitessék azután nagyobb fényességgel, és hogy azt mindenek csudálják, szeressék és kövessék, és ennek

jutalmát kétféleképen veszik. Ebben a könyvben sok szép, jó erkölcsűeket látsz, a mi még ez életben hasznokra vált, — és az olyanokat kövessed. Ellenben pedig sokaknak rossz hajlandóságuk szégyenökre és veszedelmökre fordult, — és ezeket kerüljed. Kérem az istent: adja, hogy ne csak mulatsággal, de haszonnal olvassad.«

Ime Mikes szempontja, melyből Gomezné regényes történeteit tekintette. Hazavágyó lelkének jól esett legalább a novellák keretének színterét franczia földről Erdélybe helyezni át. A mulató kertet, melyben a mesélgetés foly, így írja le: »A kert elegendő nagy; a féloldalát a Szamos mossa; a sok szép gyümölcsfák mind utcákra vannak ültetve. A kert két részben vagyon; az egyik része a ház felől mind virágokkal vagyon beültetve, a második része mindenféle kerti veteménynyel. A kert közepiben pedig egy nagy lugos, melyet a szőlőlevelek egészen befedtek, és olyan volt, valamint egy levélből való palota; de még a szőlőfáknak, a melyekből állott az a szép lugos, mása talán nincsen Erdélyben, mivel Honória azokat mind Rodostóról, a Mármora-tengerének a partján levő városból hozatta. Ezek a szőlőfák pedig kétszer hoznak szőlőt esztendőben. De még narancsfái és laurusfái is valának kertében.« Mily megható e leírás! A mi szépet csak látott életében Mikes, a mi ékességével vagy ajándékával csak elbájolta szemét-szívét a természet, bár messze idegen égövek alatt, hazájáról ábrándozó lelke mind-mind egybegyűjtötte és szülőföldének egy kies pontját díszítette föl vele. Ha csak kissé élénkebben figyelünk, e táj-leírásban lírai hang csendül fülünkbe: a honvágy elegiájának töredékes, bús hangja.

Magukon az elbeszéléseken igen keveset változtatott Mikes. A »hat főrenden levő személyeknek«, kik a törté-

neteket elmondják, az eredetiek (Thelamon és Uránia, Orophanes és Felicia, Camill és Florinda) helyett más neveket adott: Hilaria és Julius, Constantia és Octavius, Victoria és Valerius. Az erdélyi szokásoknak megfelelőben a három mátkapár nem magára hagyva, mulat falun, hanem Hilária anyjának, Honóriának, felügyelete alatt. Ha még némely rövidítéseket fölemlítünk, különösen a farsztöbb erkölcsi okoskodások és tanítások megkurtítását, készen vagyunk Mikesnek összes változtatásaival. A többiekben csak egyszerű fordító.

A keret maga egészen Boccaccióra emlékeztet; ép oly egyszerű mint ezé, bár hasonlíthatatlanul kevésbbé művészi. Honóriának, egy előkelő özvegynek leánya, Hilária s két barátnéja jegyben jár. Lakodalmok előtt, vőlegényeikkel együtt, mindnyájan kirándúlnak Honóriának egy közel fekvő falusi jószágára. Itt munkával, sétával, olvasgatással, beszélgetéssel töltik az időt. A jókedvű Hilária azt a törvényt teszi, hogy minden délután három órakor valamennyen játszani gyűljenek össze a kertben; a ki a játékot elveszti, annak zálogot kell adni és addig ki nem adják a zálogot, a míg azt egy szép históriával ki nem váltja. Így a zálogosdi fonalára van fűzve a következő hat novella: *Eleonora de Valesco*, *Rakima*, *A ponthői fejedelem asszony*, *Dona Elvir de Zuárez*, *Az angliai király Etelred*, és *Cleodon*.

A novella-cziklus, legalább jelentékeny részében, a francia *Nösi* regény osztályába tartozik; világosan magán viseli legtöbbje fő jellemvonásait. Főkép annak első mesterére, Gombervillere emlékeztetnek, kinek hátrahagyott regényét, a *Jeune Alcidianet* épen Gomezné fejezte be. A csodálatost és varázslatot a rendkívülivel és kalandossal helyettesítve, s a nagy kompozíciót kicsibe szo-

ritva, ugyanazok a motívumok, bonyolító eszközök és megoldó módok; ugyanaz a félvilágra terjedő színtér s rövid érzéslajtorja; ugyanaz a legyőzhetetlen szerelem és megbírhatatlan vitézség, hajótörések és vadembe-
rek, kalózkodás és spanyol tengeri hajók, magányos szigetek és véletlen találkozások. Elég lesz röviden kettőnek, az elsőnek és utolsónak, meséjét elmondani. Amazzal Octavius kezdi, ezzel Hilária végzi be a mesélgetést.

Eleonora de Valesco, egy jamaikai gazdag spanyol leánya, az angol Kromwell kapitányának, Kermnek, fogságába esik. Ura heves szerelemre gyúlad iránta; de nem nyerhet viszonzást, mert Eleonora csak jegyese, Don Fernand, után eped, s komornájával, Beatrixszal, csak fölöle beszélget. Kerm Angliába viszi s ott rejtegeti prédáját, kivel különben oly becsülettel bánik, hogy tiszteletét és háláját a leány meg nem tagadhatja tőle. Atyja és vőlegénye mindent elkövetnek felkeresésére, de hasztalan, míg új harcz nem tör ki a spanyolok és angolok között s Kermnek újra tengerre kell szállnia. Eleonorától nem képes elszakadni s férfi ruhában, Lunley név alatt, magával viszi. Az ütközetekben a leány oly hősi mód viseli magát, hogy jutalmul egy elfogott kalóz hajót kap. A kitört harcz Don Fernandban is új reményt ébreszt s hajójával az angolok ellen indul. Csakhamar megtudja egy bizalmas emberétől, ki előtt Lunley elárulta magát, hogy kedvese Kerm hatalmában van. A két ellenfél találkozik a tengeren; összeütköznek s veszedelmesen megsebesülnek. Mindakettőt Lunley hajójára viszik, ki vőlegényét és urát egyenlő hűséggel ápolja s menti meg. Hajójáról egy kínálkozó alkalommal minden olyan emberét eltávolította, a kiben nem bízhatott s egy jamaikai révbe vezette. Ott a jegyesek

összekeltek s Kerm érzékeny búcsút vevén, visszatért Angliába.

Az utolsó novellának czíme: *Cleodon*, »ki maga írja le históriáját.« Agenor és Timán, két egy-testvér, a legforróbb ragaszkodással szereti egymást. Ragaszkodásukat nem csökkenti, sőt növeli a rájuk köszöntött szegénység. Ezt a nagy családú Agenor nehezebben viseli, mint Timán, ki könnyíteni akarván atyjafián, Cleodon születésekor, Indiákra költözik. Ott meggazdagszik és családot alapít. Feleségét és egyetlen leányát, kincseivel együtt haza indítja Franciaország felé; de hajójok útközben törést szenved s ők elvesznek. Agenor, hogy bánatba merült testvérét megvigasztalja és szeretetét kimutassa iránta, elküldi hozzá Cleodon fiát. A kedves vendéget Indiában saját gyermeke gyanát szereti és neveli bátyja, ki esztendőök múlva, ismét meggazdagodván, vagyonát Agenorhoz küldi s öcscsével együtt maga is utána indul. A végzet azonban megint útját állja s egy tengeri vihar valami magányos ausztráliai szigetre veti őket. Itt vergődnek egy darabig, a nélkül, hogy emberi lelket látnának. Végre Cleodon találkozik egy csodálatos szépségű vadleánynyal, kibe azonnal beleszeret. Felida is viszonozza érzéseit s óvatosságra inti kedvesét, minthogy a sziget lakói emberevők. A vadleány megtanulván nyelvökön beszélni, kiderül, hogy senki más, mint Timán gyermeke, kit egykor anyjával együtt ide üzött a vész. Hosszas várakozás után a boldogok egy hajót pillantanak meg a tengeren, melyen épen Agenor keresi testvérét és fiát. Mindnyájan megszabadúlnak; Felida megkeresztelkedik és Cleodon felesége lesz.

Csak azt jegyezzük még meg, hogy ez a ciklus és kerete is osztozik abban a hibában, melyet Boccacciónak a kritikusok szemére szoktak vetni. A nagy olasz novel-

lista elbeszélő személyei ugyanis nagyon hasonlítanak egymáshoz, semmi sajátosabb jellemáryalattal nincsenek megkülönböztetve, kivéve talán a vidám Dioneot (kiben állítólag magát rajzolta a költő) s a bánatos Filostratot. Meséik nem jellemzik őket, mint például Chaucernek *Canterbury Tales*je; sőt épen a legtréfásabb novellák közül egynehány a bús Filostrato szájába van adva, míg Grizeldis érzékeny történetét a jókedvű Dioneo mondja el. Szakasztott így folyik ez a *Mulatságos Napok*ban. A mesemondók mindegyike »jó erkölcsű, okosságuk sokakat felülhalad s szépségöket csak a képíró írhatná le.« Egyénibb vonásokat csak Hilária és Constantia kaptak; amaz vidámabb, ez kevesebbet beszélő a többinél. E körülmény azonban ép oly kevésbé akadályozza Hiláriát abban, hogy a legszentimentálisabb novellák egyikét, Cleodont, mondja el, mint Constantiát, hogy Rakima históriáját egészen a többiek bőbeszédű módján adja elő.

Ime Mikes helye elbeszélő prózánk történetében. Még csak egy feltűnő körülményre való figyelmeztetéssel szándékozunk végezni. Ő, gyermekkorát kivéve, úgy szólván egész életét külföldön töltötte. S a hosszú távollét alatt, legnagyobb részt idegen emberek közt, idegen hangok zsongásában, idegen olvasmányok hatása alatt első rangú példája a tiszta, hamisítatlan, gyökeres magyar írásmódnak. Nyelvérzékének e csodálatos szűzen maradását nem magyarázhatjuk meg máskép, mint ha a gyermekkori benyomásoknak elmoshatatlan és határozó voltára gondolunk. És nem gondolhatunk-e erre különösen Mikesnél, kinek alakja nemcsak a bölcs nyugalmaával s a férfi szilárdságával tekint ránk, hanem végesvégig egy ártatlan gyermek naiv mosolyával is?

V.

Faludi és a Téli Éjszakák.

Mikes serdülő korában hagyta el hazáját. Külföldön ért férfi kort, ott öregedett és ott is halt meg. Életének nagyobb részét idegen földön töltötte. Sajátságos, hogy e sorsában osztoztak régi prózaíróink közül épen a legnevezetesebbek: Pázmány, Molnár, Faludi. Pázmány tizenhét éves korában került novitíusra Krakkóba, s Bécsen, Rómán és Gréczen keresztül csak húsz esztendő múlva térhetett szülőföldre. Szenczi Molnár Albert még egy évvel ifjabbán kiköltözött, egész élete Németország és Svájc városaiban, egyetemein, könyvnyomtató műhelyeiben folyt le, s német feleséget vevén, még családi köre sem lehetett magyar; úgyszólván csak meghalni tért vissza hazájába. A tudományok nyelve, melyekkel foglalkoztak, deák, az életé, mely körülzsongotta őket, német, olasz, lengyel volt. S a hosszú távollét, az idegen benyomások között töltött ifjúság daczára munkáik mégis kiváló termékei, mintái az eredeti, gyökeres magyar írásnak. Nyelvérzéküket épen megőrizték idegen környezetökben, idegen olvasmányaik hatása alatt. Megőrizte különösen az, a kiről, bár munkásságának igen csekély részével tartozik tulajdonképeni tárgyunkhoz, mint a magyar próza egyik mesteréről, röviden mégis szólnunk kell.

Faludi Ferenczet, mint amazokat, szerzetének, a jezsuita rendnek, regulái szintén jókor elszólították szülőföldéről. 1720-ban, mikor távozott, csak tizenhat esztendő volt ő is; tanúlva és tanítva fordult meg Bécsben, Gréczben, Rómában és Linczben, csak egy kis időre térhetett közben haza, s akkor is német prédikációkat kellett mondania a budai vízivárosban; negyvenegy éves volt, mikor végre itthon megtelepedhetett. Rómában kezdte írói pályáját mint fordító, s dolgozatainak legnagyobb és java részével mindvégig az is maradt. Rohonczi magányában, hova rendjének eltöröltetése után keserű lélekkel vonúlt, úgy végezte, mint a hogyan az örök városban kezdte. Első kísérlete a spanyol Gracian Boldizsár *Aulicusa* volt, egy, akkoriban közkedvességű munka, melynek a múlt század első felében több kiadása jelent meg Magyarországon is. Faludi németből és francziából fordította. Kedveltségéről tanúskodik az is, hogy a Gracian-Faludi-féle maximákat Nagy János distichonokba szedte s így adta ki *Udvari Kátó* cím alatt Győrben 1790-ben. Majd Dorell József angol jezsuitának egész Európában híres ethikai munkái következtek Faludi munkarendjében: *Nemes Ember*, *Nemes Asszony*, *Nemes Úrfi*, melyeket a páduai olasz kiadásokból dolgozott. Utóbb a német forrású *Bölcs Embert* adta s az eredeti *Szent Embert*.

Faludi e gazdag munkásságában, mely az élet minden viszonyára, az életbölcsesség minden tételére s az erkölcsstan minden kérdésére kiterjed, majdnem kivétel nélkül idegen eszmék tolmácsa. E körülménynek több oka van egynél. Mindenekelőtt kora viszonyaira vethetünk, a nemzetietlen korra, mely épen nem lehetett serkentő eredeti munkák írására, midőn oly kevés tárggyal, eszmével, közönséggel és elismeréssel szolgált. Toldy kizárólag

ebben keresi okát Faludi fordító voltának. »Oly időkben, írja, midőn a nemzeti élet pang, az sem tárgyat, sem ösztönt nem nyújt az elméknek eredeti művekre, hát ha még oly mély örvény választja el a jelent a multtól, mint Magyarországon a XVIII. század első felében, s ha a nyelv egykori virágzásától annyira elhanyaglott, mint szinte Magyarországbán? A legjobbak is, más korban, más helyen, más népnél kitünendők, ilyenkor a fordításon vagy utánzáson felül nem emelkednek: szerencse, ha legalább a nyelv talál öntudatos művelőket, hogy azzá legyen, mi nélkül a fejlődő új irányoknak nem fogna szolgálhatni.«

Helyes és igaz, de nem ez volt az egyetlen ok. Faludi kecses kis dalai és énekei, valamint színműve, a *Constantinus*, eléggé bizonyítják, hogy nem volt gazdag írói ere. Divatos idilljei ép úgy, mint említett nagyobb erkölcsi munkája csak olvasmányai viszhangjának tetszenek. Azonban ő derekas feladatot töltött be így is, midőn nemzete művelődési életének keftős irányban is nagy szolgálatot tett. A változások, melyeken a magyar nemesi rend politikai és társadalmi viszonyai e korban átmentek, mint átalakuló időszakokban rendesen történni szokott, a régi formák elavulásával a régi elvek félretételét is magukkal hozták. A zavarban, melyet nyugotnak és keletnek, önnek és újnak e találkozása országszerte előidézett, nagyobb szükség volt, mint valaha, az erkölcsi felfogás biztosságára, szabatos és bátor hirdetésére. Ezt teljesítette Faludi, midőn Gračannal oltalomeszközt kívánt nyújtani a hamis világ ellen s »nem rossz politikát hinteni nemzete elé,« s Dorellel hangoztatja az előkelők kötelelességeit. A nemesember előtt hathatósan tárja föl soknemű tartozásait; a nemes-asszonyban tükröt tart az egész »patyolatos színnépnek« s »útbavezeti, hogy önnön szívek szándéka sze-

rint szerencsés napokat lássanak e mulandóságban és dicsőséges színbe változzanak az egek közt»; a nemes-úrfiban ellene támad a hivalkodásnak, a veszedelmes játéknak, tékozlásnak és tobzódásnak s tiszta életre és komoly foglalkozásra int. Mindezt úgy, hogy »mulat, faggat, csíp s nem kiméli a feddést, a jóra való intést, minthogy ezek nélkül se nyers ereje, se kívánt foganatja nem volna a beszédnek.«

Épen ebben a beszédben, előadása módjában rejlik másik s talán az elsőnél még nagyobb érdeme, mely egyedül az övé s melyben nem kénytelen osztozni eredetijével. Mondanivalóit már szinte ismeretlenül eredeti nyelven mondta el korának, a nemzetietlen kornak, mely nyelvével oly keveset törődött, sőt azt annyira lenézte és hanyagban hagyta. E nyelvet oly erőteljes szépségben tűntette föl, mint senki más kívülötte. Faludi nyelv-génusza a régi és új magyar irodalom küszöbén áll, ép oly szilárdan, mint szépen. Biztosan nyugszik a hazai földön, de szemeit az idegen népek fejlettebb kultúrájára veti. Eredeti, meg nem vesztegetett, magyaros, mint a százada előtti írók, kiknek dicsőségét még egyszer fölleleveníti. Birtokában van a magyar nyelv egész kincsének s talán nem volt korában annak egy rejtett árnyéklata, melyhez hozzá ne érkezett s a melyet föl ne használt volna. Egyaránt ismerte azt a nyelvet, mely a szószekekről hangzott, melyet elődei írtak, melyet a kunyhókban beszéltek s melyet a palotákból kiküszöböltek. A múlthoz kapcsolja hajlama, melylyel a népies szólásmódoknak, kifejezéseknek, fordulatoknak egész gyűjteményét foglalta munkáiba. Hű maradt régi jezsuita rendtársainak népies tradícióihoz; de meglátszik nyelvén, hogy nemcsak prédikátor és polemikus, hanem költő is: a hagyományos stíl durvaságát enyhíteni törekszik, megélénkíti és felfrissíti. Erőteljes-

ség jellemzi, de bizonyos elevenebb, szabadabb erőteljeség. Ha szabad így neveznünk, általában a *társalgó szónoklat* könnyedebb stíljét követi, melyet a rövidebb és mélyebb hangzókhoz hajló dunántúli dialektusa (dolgozatait Révai idomította az irodalomban használatosabb tiszai kiejtéshez) még lágyabb hangzásúvá tesz. Aforisztikus részleteiből azonban nem hiányzik a rövides erő. De az új idők jogai és szükségei is el vannak ismerve s lehetőleg kielégítve nála. Idegen, franczia, olasz és német mintái után észrevétlenül lesz nyelve új fordulatokkal, szófűzési móddal hajlékonyabbá, simulóbbá, kifejezőbbé. Újításainak művészete azonban ép az, hogy nem látszik újításnak. Múlt századi íróink között ő az egyetlen, kiben a magyaros eredetiség s a nyelvbővítő elem teljes egyensúlyban jelenik meg. Így közvetít két időt: a túlsót, mely csupán eredeti, s az innensőt, mely egy ideig csupán újított.

Faludinak azok a munkái, melyeket életében nem tudott kiadni, kéziratban Szily Jánosnak, a híres szombat-helyi püspöknek, birtokába kerültek. Itt találta s másolta le a lánglelkű Révai, ezekkel kezdvén 1786-ban *Költeményes Gyűjteményét*, melynek két első kötete Faludi verseit, drámáját s nyelvészeti jegyzeteit tartalmazza. Ugyancsak Szilynél maradt meg a *Téli Éjtszakák*, melyet szinte Révai bocsátott közre 1787-ben. Az ajánlásban köszönetet mond a püspöknek gondviseléseért; ő mentette meg ezen »a téli est' idő unalmainak enyhítésekre való beszédek, melyeket a boldogúlt író, a mint egyéb munkáiban is szokott cselekedni, főképen a jámborság és a szent erkölcs oktatására szerzett, azzal a természetes tiszta magyarsággal, melylyel ő bírt leginkább.« Révai mondja ezt, kinél korábban senki sem ismerte jobban a tiszta magyarságot. Nyújtott-e valaha méltóbb méltóbbnak koszorút?

A *Téli Éjszakákról* Toldy azt mondja, hogy talán eredetiek; de aligha van igaza s a munka nem igen más, mint annak a németre fordított spanyol könyvnek, a *Noches de Inviernonak* átdolgozása, melyet a bevezető párbeszédben Hollósi említ. Az egészben alig van több határozott magyar vonatkozás, mint a harmadik éjszaka elején Haller János megnevezése, ki Dictys alapján írta meg Trója veszedelmét. Eredeti munkában, mely laza szerkezeténél s quodlibet tartalmánál fogva oly tág helyet engedett s annyi alkalmat szolgáltatott volna közelebb fekvő viszonyok tárgyalására vagy legalább érintésére, ez képzelhetetlen. Egy kis baráti kör: Hollósi, Szilágyi, Bátori és Camilla beszélgetnek nyolcz éjszakán vagy inkább estén keresztül. Hollósinál jönnek össze, hogy betegeskedésében mulattassák. Beszélgetéseik sok mindenfélét felölelnek, a mint azok folyamán a tárgyak és képek néha esetleg kapcsolódnak egymásba. Beszélgetnek a szélvészek keletkezéséről és természetéről, a varázslat mivoltáról, az asszonyi nem érdemeiről és képességéről, egy akkoriban híres pöresetről, a francia főváros szépségeiről és szokásairól, s más egyebekről. Valamennyi tárgyukat az idézeteknek, a történelemből, a klasszikai hitegéből s középkori mondákból vett példáknak fárasztó tömegén hurcolják át.

A tudáskodásnak ez értéktelen áradatában kedves nyugvó pontot képez a közbeszúrt három novella, melyeket a Faludi munkáiból 1836-ban Kassán megjelent anthologia külön is kiadott. Az egyik *Mauritius* ferrarai herceg története, ki öcscsét ismeretlenül megöli párviadalban, bűjával világgá indul s kalózok kezébe kerülván, rabúl jut Konstanczinápolyba; ott a vérengző Szelim szultán udvarában hűsége által megnyeri a szép Zayda szívét s miután ennek férje haláláért a kegyetlen császáron boszút állt,

az ő ellenségei pedig otthon elpusztultak, feleségül viszi haza Ferrarába, hercegi székére. A másik novella hőse *Dardanus*, a bűvösbájos bolgár király, kit a telhetetlen görög Nicephorus haddal űz el trónjáról; a bűjosó egy csoda-szépségű tündérvárat teremt magának s tengeri viharok felzúditása által teszi semmivé a bitorlót; ennek kisebbik fiával, Valentinianussal, azonban összeházasítja saját leányát, Seraphinát, s ők lesznek Görög- és Bolgárország uralkodói.¹ Utolsó *Kazimir és Iréne* históriája; amaz a lengyel király fia, ez a macedoniainak leánya, kiket szerelmök daczára elválaszt egymástól az apai gőg, mely »nem a medvéknek nevelte leányát«; de a szeretők sok mindenféle szövevényes viszontagság után, rablók fogságán, a pásztor-élet magányán, csata-vesztéseken át mégis csak összekerülnek.

Mindhárom a régi lovagi történetek divatának emléke, melyeknek fő érdeme rövidségökben áll. Magukba veszik a visszataszítóan borzalmast ép úgy, mint az idillinek szenvelgését s a képzeletnek gáttalan kalandozását, melyet Faludi »enthusiasmusnak«, vagy »poétás álomnak« nevez. Megtaláljuk bennök mind a régi motívumokat, minők: az elszakított szeretők, tengeri kalózkod, bajvívások lebecsátott

¹ E novella és Shakspeare *Viharjának* meséje között feltűnő rokonság van, közelebbi és erősebb, mint a Shakspeare-kommentátorok által idézett források bármelyikével. Simrock (*Die Quellen des Shakspeare*, II. k. 1872.) felhozta Ayrer *Szép Sideáját*, azután Grimm, Beckstein és Kuhn mesegyűjteményeinek egyes darabjait. Elszórtan mindegyikben vannak motívumok a *Viharból*, de ennek fő indítékai: az elűzött király és leánya, a bűvös sziget s a tengeri vihar, az odavetődött ellenséges királyfi, az ifjak szerelme s ebben az összeütközés megoldása: együtt egyikben sem foglaltatnak. A Faludi-által fordított novellában mindez megvan s így méltán vonhatná magára a Shakspeare-buvárok figyelmét.

sisakkal, török rabszolgaság, csodálatos tündérvárak, egy-egy klasszikai monda-részlet romantikus felhasználása, mint Atreus és Thyestes mondája a *Mauritiushan*. Maga Faludi többször »széphistóriáknak« nevezí. Belső értékök csekély; de stíljök ezeknek is nevezetes. Faludi kitünő nyelvtelhetsége itt sem tagadja meg magát, sőt az elbeszélő prózának az ő rendes munkásságától idegenebb terén is méltó diadalt arat. Beszéde símán és mégsem színtelesen folyik; átmenetei, az eseményeknek egymáshoz fűzése oly könnyedek és tetszetősek, hogy a dialogizálóknak közbeszóló segítgetése egészen fölösleges és szinte boszantó; a nevezetesebb részletek kiemelése szembeötlő s mégis természetes. Sőt több is. Van e novellákban néhány lap, mint a ferrarai bajvívás Angelica miatt, a tengeri út rajza Kazimir és Iréne szökésekor, vagy azok a részletek, mikor Dardanus vígasztalja leányát a bújdosásban (itt a *forgandó szerencsének* egy prózai változata) s mikor a vadászó Justinianus a garabonczás fenyegetésére magába száll, — e lapok a nyelvnek szemléltető erejére, keresetlen csínjára, sokszor a numerus hatásosságára, sőt költői színre kiváló. Színte mintaszerű helyenkint, a felindulások monologizáló vagy párbeszédes rajzában, a páthosznak ama könnyedebb, folyamatosabb neme, mely a regényírókból oly sok hamis hangot csal ki. Olvassuk csak e rövid mutatványt, Dardanus beszédét Seraphinához, mikor trónjától megfosztva, országából kikergetve, az erdőben bolyonganak:

Tudhatod, vallhatod, édes magzatom! hogy anyád halála után is nem voltál megúnt gyermekem. Nagy gonddal, szépen neveltelek, gyengén ruháztalak, kezeimen hordoztalak, mint a karmadarat, mindenkor sze-

rettelek. Te valál legdrágább kincsem, nyugodt örö-
möm, egyetlenegy vigasztalásom. Te valál udvaromnak
ékessége, reménységemnek záloga, országomnak dicső-
sége. Mostani állapotodat tekintvén, látom, nem vagy
egyéb, hanem egy mindenéből kifosztott öreg embernek
szegény bújdosó társa. Ime a vadon erdőnek setétes
öble a te világos, ékes palotád. A sértő tüskés öszvény,
kin járunk, a te kies mulató lugasid. Ez a néma magá-
nosság a te zengő víg udvarod, az ártalmas feneva-
dak a te udvarlóid, a fű és gyökér eledeled. Erre
jutottunk, én s te, Seraphina; azért téged ugyan
hozzád való szeretetemnek bőségéhez képest szüből
szánlak . . .

Azt adogatom elődbe, hogy ez a gömbölyű világ
így forog. A viszontagságok egymást érik, és pedig
szörnyű hamarsággal. Felütöt, levetőt játszik velünk
a szerencse; ma dicsőségre emel, holnap porba kever.
Ma sereggel vagynak körülöttünk tisztelőink, holnap
szíves barátink is máshoz szökvén, elhagynak. Ma a
bőségben úszkálván, nem tudjuk: hová rakjuk kincsün-
ket; holnap nem tudjuk: hol találjuk fel szükséges ele-
delünket, a mint rajtunk megtörtént. Mikor egyikének
támad, a másiknak lenyugszik szerencséje.

Sőt a természetnek is megvagynak az ő válto-
zási. Ime ez a bokros zöld erdő, melly most kikeletre
gazdagon felöltözött, majd őszre kivetkőzik. Ezek a
magas fák, kik most a felhőkkel játszadoznak, egy
kemény fejszének éle miatt maholnap ledűlnek. A gyü-
mölcös őszi napokat megszorítja a tél, és helyébe áll.
Az előttünk való tenger dagad, apad. Az elementumok
megharczolnak, a víz ellensége a tűznek. A fényes
nap homályosodik, fogyatkozik, a hold nem szolgál.

Az ég hol tiszta és csendes, hol pedig felhőkkel setétedik, és a tüzes villámlások közt morog és gyúl. Nincsen benne tartós állandóság. De az emberi nemzetben legnagyobb a nyughatatlan változás és fenekedő háborúság; egyik a másiknak rágó férgé és halála. Akarom erre nézve, hogy az emberi társaságból el kellett válnunk; de úgy tetszik, még nem vagyunk elég távol tőle. Menjünk azért tovább!

Az ily helyeken, az ily emelkedett hangulatok és elmelkedések tolmácsolásában Faludi numerózus beszéde, keresetlen és nem kérkedő erejével, rendkívül kifejező és hatásos. Azonban a színek gazdagabb alkalmazásáról, a hang élénkebb változatosságáról és finomabb vezetéséről, a lélekten költői terminológiájáról, maguknak az elbeszéléseknek mivoltánál fogva, természetesen nem lehet szó.

A nemzetietlen kor legkiválóbb két stilisztája kétségkívül Mikes és Faludi. A magyar próza legmagasabb emelkedését az ország két legszélső dialektusa képviseli: a székely Mikes és a vasvármegyei Faludi.

VI.

Mészáros Ignác és vegyes művei.

Mind Mikes, mind Faludi novellái hátrahagyott munkák voltak, melyek már megjelenésökkor inkább a nyelv és irodalomtörténetíró, mint az olvasó közönség érdeklődésére számítottak. Emezt az irodalmi ujjaszületés tevékeny napjaiban hozta Révai napfényre, amazt alig néhány éve ismerjük. A mikor készültek, nem szakítottak félbe a magyar elbeszélés terén uralkodó hosszú csendet s e szerint valósággal nem is számíthatók azok közé a láncszemek közé, melyek során az irodalmi eszmék, formák és izlés fejlődtek. Véka alá rejtett világosság maradtak a sötétségben s a magyar elbeszélés stílje nem is kapcsolódott sem Mikeshez, sem Faludihoz, kiben annyi hasznavehető elemet és sok tekintetben biztos útmutatót talált volna, hanem egészen új úton próbált megindulni.

Nem tartozik ide részletesebben szólni a nemzetietlen kor általános irodalmi életéről, vagy jobban mondva az irodalomnak ez időbeli »elrejtőzéséről.« A kornak egynehány vonását, mely tárgyunkkal szorosabb összeköttetésben van, utóbb, alkalmasabb helyen fogjuk kiemelni. Egyelőre csak annyit, hogy e félszázad, a szathmári békétől a bécsi mozgalom megindulásáig, egyetlen költői ágba

sem volt természetlenebb mint a regényben. A régi históriás énekeknek, verses krónikáknak, az óvilági regényes éposznak akad egy-két elkésett képviselője, ki Péro veszedelmét és Buda török rabságát énekli, mint a székely Csizi István, vagy Telemakhust s a Világbíró Nagy Sándort, mint a sajópüspöki Hriágjel Márton. A lírában is meg-megcsendül a kor szűk eszme- és képzetvilága, Amadnak és Faludinak csinos rímes enyelgéseikkel és tréfálkozásukkal; a reformátusok vallásos énekköltészete Rádai Pálnak és Szőnyi Benjáminnak emlékezetes munkákat köszön; a népköltés bőven termi a bújdosó és politikai énekeket, míg a magán- és közélet eseményeire vonatkozó paskilusok ez időben hatalmasodnak el. Iskolai drámák nagy számmal készülnek; dr. Szinnyei József ide vonatkozó monografiájában (*Irodalmunk története 1711—1772*, Budapest, 1876) tizenhárom sorol el, mely szám azóta is szaporodott már, főkép dr. Nagy Sándor derekas kutatásai (*Magyar Könyvszemle* 1883. 1884.) által. Ezópust is több új szerkezetben és kiadásban olvassák, s másféle tanító költeményekben sincs hiány. De az elbeszélő prózában az egy Haller László *Telemakhusát* kivéve, semmi. A *Hármas Istóriától*, tehát 1690-től kezdve, egészen 1772-ig lefolyt közel nyolczvan esztendő alatt e téren más új magyar könyv nem jelent meg.

Az a nevezetes esztendő, melyhez irodalmunk újjászületését kapcsolni szoktuk, hozta meg ebben a tekintetben is a fordulatot. Ez évben jelentek meg először Mészáros Ignác *Kartigámja* és Gellert *Svédziai Grófnéjának* fordítása Torday Sámueltól. Ezek ketten nemcsak egy gazdagabb munkásság hirdető póstái, hanem egyszersmind első nyomtatott képviselői ama kettős iránynak, melyben a magyar prózai elbeszélés időszakunk befejezéseig, a XVIII. század

végeig fejlődött. Amaz a francziás hősi regényé, emez a német érzékeny történeté.

A *Kartigám*! E név az, melylyel a magyar regény története mintegy kibontakozik a múlt homályából s élő emlékek közé lép. Már nem csupán a könyvtárak porából felkutattott, korunkra nézve közönyös, üres és magyarázatra szoruló név, hanem olyan, melyet magunk is számtalanszor hallottunk és említettünk, s a melynek nagy hatása, utolsó hullámgyűrűzetében, majdnem hozzánk elért és szemeink előtt simúlt el. Az emlékezetes könyvnek legalább a címét jól ismerjük s az irodalmi ócska mesék egész fajtáját szoktuk csúfolni vele: még a *Kartigám* idejéből való! Petőfi is a *Kedves Vendégek*ben a falusias izlés és ósdi elmaradottság jelképeül használja. Azonban mindnyájan emlékezhetünk rá, mily lelkesedve emlegették ezt a regényt nagyanyáink, kik már a megelőző nemzedék kezéből úgy kapták, mint különös megbecsülésre méltó könyvet. S csakugyan, a kinek kezén véletlenül megmaradt, milyen becsben tartotta! Nálok is jelképpé lett az: a régi patriarkhális világ női eszményének, tiszta erkölcsének, tartózkodó és tisztos módjának, tűrni tudásának jelképévé, melylyel szemben értetlenül és idegenen nézték le a mi változott erkölcsünket és izlésünket. A gitárral együtt *Kartigámnak* hazaszerte énekelt dalai is, melyekhez kótákat is mellékel, rég kimentek ugyan már a divatból; a hír és dicsőség fénye, mely alakjait körülvette, elhalaványodott; s a könyvek, melyek a szép török leány és kedvesének szenvedései miatt folytak, felszáradtak. Ámde a közönség kezén tovább forgott félszázadnál s emléke még azután is hosszan és szívósan tengődött. Már ez maga bizonyítaná, mily általános és mély volt hatása, ha biztos és hiteles följegyzésekben nem lenne is rá adatunk. Tanúskodik róla

az a körülmény, hogy egy emberöltő alatt hat kiadást (1771, 1780 és 1795 Pozsony, 1778 Kolozsvár, 1780 Kassa, 1813 Buda) ért s legújabbán (1880) ismét lenyomatott Heinrich Gusztáv bevezetésével, mely különösen a Mészáros-féle munkák német, illetőleg francia forrásainak megállapítása által becses. De tanúskodnak az azon, vagy közel korbeli emberek is. Mindenekelőtt Ányos Pál, a költő, ki Dobokai Sárközi István név alatt, a régi könyvéneklő szokást követve, »*Kartigám* nevezetes írójához« egy hosszú, s a munka több kiadásaiiban meg is jelent költői levelet intézett. Elegikus részekre szedi benne az Algir rabságában sínylő török kisasszony panaszait, biztatja a hív szerelem érdemelt jutalmával, majd Mészároshoz fordulva, s ennek budai lakására, csallóközi születésre és könyvének kolozsvári kiadására vonatkozva így végzi:

Te pedig barátom, ki Buda hegyéről,
Oly szépen Kartigám írtál esetéről,
Méltán dicsekedhetsz tollad erejéről,
Mert borostyánt kaptál nemzedet szívérl.

Már szép leányaink esmérik nevedet,
Pázsitos székeken olvassák könyvedet;
S festvén énekjekkel érzékeny szívedet,
Áldják, ki tégedet szült, arany-kertedet!

Sőt Dáciának is havas határában
Látom már nevedet metszve fák héjában,
Melyeknek szép szűzek virágos aljában
Számodra bokrétát kötnek árnyékában.

Óh ha még magyarok laknak Krimióban,
Vagy scitha őseink elhagyott honjában,
Miként örvendeznek könyved látásában!
Hogy még fenn van nyelvek Mátyás udvarában.

Mely édes jutalom egy író tollának!
 Hogy ezer áldásit hallja hazájának,
 S ha már enyészik is fenékén sírjának,
 Mégis töményeznek boldog árnyékának.

Az írói dicsőség kábító képe, melyet magányos czellájában rajzolgatott a szegény szerzetes álmodozó képzelete, kinek verseit csak halála után későn gyűjtötte könyvbe Bacsányi. Írójára és tárgyára egyaránt jellemző. Az utóbinak, *Kartigámnak*, rendkívüli híreről és kedveltségéről szól, gyermekkori visszamlékezései közt, Hőke Lajos egy kis cikkében (*Figyelő*, 1871), mely tele van hibás adattal; nem a legutolsó s nem is a legkisebb ezek között, hogy *Kartigám* első megjelenésének száz éves fordulóját 1870-re teszi s szerzőjét Mészáros Jánosnak mondja.

Még azok is, kik nem osztottak Ányos elragadtatásában, sőt képzetebb izlésök álláspontjáról rossz szemmel nézték a *Kartigám* diadalát, feljegyzéseikben szintén csak újabb bizonyságokat szolgáltatnak ennek eladdig példátlan mértékére. »Megjelene *Kartigám*, írja Kazinczy Ferencz, az egész világ azt olvasta s philosophiát tanuló ifjaink ebben lelék örömeiket.« Részletesebb és érdekesebb ennél egy másik helye, midőn *Önéletrajzá*nak Kazinczy Gábor-féle szövegében, pataki deákkorának emlékei közt, ekkép ír: »Némely társaim, de a kik négy-öt esztendővel idősebbek voltak s égtek leánykaikért, nagy gyönyörűségeiket lelék a Mészáros Ignác *Kartigámjában*, s gyakran a mi szobánkban s a velünk lakó késmárki deákkal olvasgatók a fesz és pőf czifráitól dagadozó könyvet. — Nem volt szebben írt magyar könyv, nem volt lelkesebb, nem volt inkább gyönyörködtető román széles e világon! De én, ki már akkor ismerém a Róma költőit, és a ki önmagam indításából s mester nélkül görögül is annyira megtanúl-

tam, hogy olvashatám s érezhetém Anakreont, ebben az ő gyönyörködéseikben nem találhaték semmi mulatságot; sőt kimondtam nekik, hogy *Kartigámot* sem alkotása, sem dagályai s a haszontalan czifra miatt szépnek nem ismerhetem. Szántak tompaságomért; de sem ők nem térítgetének engem, sem én őket, s míg ők a tuszanói herceget kísérgeték a szép rableányhoz s deklamálgaták szerelmes lángolásait, én egy udvarházat rajzolgaték, melynek épületeire az udvar közepén álló lámpa világosságokat és setét foltokat oly igazán terjeszte el.« Csodálatos lenne, ha a kis rajzoló és skandáló pataki deákban valósággal oly határozottan nyilatkoztak volna a későbbi költő és műbíró Kazinczynak alapelvei, mint a hogyan az aggmester képzele; de ha csak alapjában igaz is e kis kép, ez esztetikai szócsere a tanuló szobában, mindenesetre érdekes, hogy a fiatal kritikus már nem akart hódolni a »seregnek« s szembeszállt a közvéleménnyel, mint utóbb annyiszor.¹

De hol vette magát e híres könyv, miféle ember volt szerzője, és minek köszönhette szerencséjét?

Bodó-baári és nagy-lútsei Mészáros Ignácrról, a *Kartigám* szerzőjéről, oly keveset tudunk, mintha századok

¹ Kénytelenek vagyunk azonban legalább e helyt kifejezni kételkedésünket Kazinczy emlékezetének hűsége iránt. *Önéletrajzá*nak ugyanis abban a szerkezetében, melyet Toldy III. számmal jelöl s életirati töredékében használt, egészen másképp van előadva a dolog. Itt mohón hallgatja s egész lelkéből élvezi Kazinczy a nagy deákok felolvasását *Kartigám*ból, majd kezébe kerítvén, a Bába-gödrébe vonúl vele, s legforróbb vágya, hogy a kedves könyvet megszerezze. Utóbb ezek, a valónak színét jobban magukon viselő emlékek, elhomályosúlhattak lelkében s érett korának kényes ízlésével képzelte vissza magát a pataki kollégiumba.

választanának el tőle. Születése éveül följegyezte Horányi 1721-et; de halála idejét (1800. november 21.) csak Heinrich kutatta ki. A régi magyaroknál Arany-Kertnek nevezetett Csalló-Közben született ő is, *Kartigám* is. Szülő faluja Felső- vagy Bodó-Bár, melyről Ipolyi Arnold azt jegyzi meg csallóközi képeiben (*Vasárnapi Ujság*, 1858), hogy: »a hány régibb úri laka van, annyi nevezetes férfit, tudóst és író-t nevez. Már a XIV. században mint birtokosa nevezetik egy Literatus, tudós pozsonyi kanonok. Itt lakott hazánk legnagyobb történetírója, Istvánfi Miklós alnádor is, neje, született Bót Erzsébet, jószágán. Az itteni egykori Amadé-kastélynak disze báró Amade László múlt századi költőink egyik legkedvesbike volt.« Itt született Mészáros Ignác is, ki iskoláit Pozsonyban kezdte, Győrött folytatta s a jogi tudományokkal Bécsben végezte, hol németül is jól megtanult. Utóbb a gróf Batthyáni-család kegyes alapítványainak lett kezelőjévé, majd gróf Batthyáni József kalocsai érsek titkárává. Végül Budán telepedett le s könyvek irogatásával töltötte napjait. Ezek közül, *Kartigámon* kívül, csak kettő látott napvilágot: »*Montier asszony-nak* a maga leányával elférjezett * * * márk-grófnéval közlött tanulságos igen jeles és mindenféle úri rendnek nemes mulatására nagyon alkalmas *Levelei*« és »Minden esetekre elkészült *Magyar Szekretariusa*.« Mindakettő 1793-ban jelent meg Pesten, Trattner Mátyás betűivel.¹ Emez egy, mindenféle körülményekre szánt levelező-könyv, melynek legfeljebb szerelmes levelei tanúsíthatják regényírói gyakorlatát. Amaz egy, névtelenül megjelent franczia munka német fordításának átdolgozása. Az eredetinek czíme: *Lettres de Madame du Montier à la Marquise de* * * * sa

¹ Már 1788-ban hírt ad készültéről a *Magyar Muzeum*.

filles avec les reponses. Szerzőjének Riedl Frigyes, ki ez irányban a párizsi nemzeti könyvtárban vizsgálódott, mdme Marie de Prince de Beaumont-t tartja (*Philologiai Közlöny*, 1879), bizonyosnak állítván, hogy ő nézte át és fejezte be a regényt, mely először 1756-ban jelent meg Lyonban. Voltakép az egész oktató irányú munka. A cselekvény egyes mozzanatai csak alkalmat szolgáltatnak a tanító elmélkedések előadására, melyeknek tárgya a házastársak viszonya, kötelességei, feladatai. Míg Montierné asszony »törvényes pörének folytatása végett« távol van házától, ez előtt egy marquisnak feldül a kocsija, kitörik a lába, s maga betegen kerül a családhoz. Itt megszereti a leányt, s mielőtt anyja hazatérne, feleségül viszi magával. Az asszony első oktatását is a házasságról már csak levelekben küldheti gyermeke után. Az elhirtelenkedést rossz vég fenyegeti. A marquis hűtelen lesz, felesége is kísértések közé jut. De az anya tapintata, tapasztalásai, jó tanácsadása segítségére jönnek s helyreállítják a családi békét és boldogságot. A hatvanhat levél, melyekből a könyv áll, egyszerűsmind üdvös tanulságok forrásaul kínálkozik az olvasónak.

Ezek Mészáros Ignácznak nyilvánosságra került munkái. A *Kartigám* második nyomtatásához írt előljáró beszédben azt a reménységet fejezi ki, hogy munkáját az olvasó kegyesen fogadja, s hozzá teszi: »Ha ezt tapasztalom, úgy fogom más nevezetes kész munkámmal az időnek és szerencsének engedelme szerint tovább is kedvet és hasznodat keresni.« E sorokból világos, hogy az említetteken kívül több regényféle dolgot is készített, melyek azonban kétségkívül nyomtatlan maradtak. Mészárosnak kéziratban maradt munkáiról eddig semmi említés nem volt téve sehol. Pedig a nemzeti múzeum kézirtárában van belőlük két nagy folió kötet.

Az egyiknek czíme: *Három Napkeleti Történetek*, melyeket szerzőjük »némely régi töredékekből és versszerzőknek hagyományiból egybeszedvén, magyar nyelven kibocsátott.« A három történet kettős czímei a következők: *A megbosszúllott Osiris, A szeretetnek temploma avagy Zelitis és Zophire, A szeretetnek győzedelme avagy Arsanés és Sófia*. Az első Egyiptom őskorában játszik; a második, melyhez egy nagy terjedelmű mithologiai szótár van csatolva, Cythera szigetén; a harmadik pedig Elisben, Egyiptomban s egy vad nép földén. Czímeik is mutatják, hogy mindegyik a szerelem körül forog s bárhonnan merítette őket Mészáros, szövevényök és előadásuk módja egészen azon korbéli franczia divatra vall. Az egyiptomi királyok ép oly érzélgősek, bőbeszédűek és panaszkodók, ép azon czikornyás műveltség részesei, mint az erdőknek szerelemmel »trucczoló« leánya s a bölcseséget kereső görög hadvezér. Itt a pásztori, amott a heroikus regény nyomai, melyek felfogása és kifejezés-módja nagyon közel van egymáshoz. Külsőségekben is mindenütt a színpadi, festett, affektált idill és történet. A görög vadásznő öltözete például ez: »Alabastromnál fejeirebb finom gyolcsból varrott szoknyája, melynek hátul felfodrozott farka lóg vala le, elő-kötény-nyel takarta ötet térde hajlásáig; behajló karcsú derekát szoknyájához hasonló zubbonykában, tenyéryní széles rózsaszínű pántlika fürtre kötve kerítette körül; egyik vállán rózsaszínű pántlikán nyilakkal megrakott egy aranyos tegez, másikkal pedig fenyegető görbe ív függ vala.« A rózsaszínű pántlikák korából vett e novellák mindegyikéhez kótás énekek vannak csatolva s »a szerelmes asszonyi nem-hez szóló« előbeszéd tanúskodik róla, hogy regényeinek személyeitől maga Mészáros is eltanulta a legáradozóbb galanteria frazeológiáját, melylyel így végzi: »Ha e mun-

káimnak az a szerencséje történik, hogy néktek megtetszend; ha ti azt azon kegyesen mosolygó pillanatokkal megbecsülitek, melyek a mi szíveinket tüzzel és megledéssel egyszersmind betöltik: tehát hiszem, hogy a halhatatlanságnak templomában én is helyt nyerek, melyben a szeretetnek mirhától illatozó pályáján repülni fogok.»

A második múzeumi kézirat egy befejezetlen novella, melynek czíme: *Astriané avagy a hív szeretetnek tüköre*. Mészáros »a régiségnek sötétségéből és több nevezetes írók feljegyzéseiből« kereste ki. Elején a Topolya és Ondova vidékét festi le. Azután Michánnak és kitett fiainak ismeretes történetét mondja el novellai stílusban és részletességgel, bevezetésül egyik unokájának, a szép Astrianének történetéhez, ki a spanyol örökösödési háború idején Bécsben hódított. A politikai viszonyoknak bő tárgyalása után alig kezdődik a tulajdonképeni regény, már a tizenegyedik ív elején megszakad. Mind a két munka magának Mészárosnak rossz, sietős kezeírása. Jellemző, hogy a legtöbb történet abból az okból tette, hogy valamely egyszerűbb kifejezést czifrával, czikornyásabbal pótoljon.

VII.

A Kartigám. — Törekvés purizmusra.

Legnevezetesebb munkája Mészárosnak, melylyel nevét az irodalom történetébe igtatta, a már említett *Kartigám*. E regény előtörténete kétszer is el van mondva a könyvben. Először részletesebben az író mondja el, azután mintegy kivonatba szorítva maga a hősnő, Kartigám, vagy keresztyén nevén Krisztina, midőn nevelő anyjával, Katenó márk-grófnéval a verszáliai parkban sétálgatván, XIV. Lajossal találkozik. A királynak feltűnik a szép leány, szóba áll vele, sorsáról kérdezősködik s Krisztina következő elbeszélésével válaszol, melyet együtt tartalom-ismertetésül és stíl-mutatványul igtatunk ide.

Felséges király, így kezdé illendő engedelmességgel mértékelt beszédjét ez a szép leányzó: úgy tetszett a mennyei hatalomnak, hogy én valamely Akmet névű bátyámmal natóliai beglerbég Ibrahim nevezetű atyámtól nemzettem, és Smirna városában e világra születtem. Édes atyánk oly nagy atyai szeretettel viseltetett hozzánk, hogy sehol vigasztalását nem találta, ha bennünket környüle, vagy előtte nem láthatott. Történt a közben, hogy a nagy szultánnak parancsolatjából Magyarországra menni rendeltetett, ottan tudni-

illik a keresztények ellen kardjának élet forgatni; az anyánktól már annak előtte megfosztattunk, az atyánk pediglen más embereknek kezekre bennünket bízni nem akarván, hogy szüntelenül atyai szemei előtt lennénk, eltökéllette magában bennünket a táborban is magával hordozni. Minthogy akkor az erdélyi fejedelemség maga sorsát a török ółtalom alatt kormányozta, az atyánknak parancsolatja volt, hogy a hadi népével Oláhországon által költözködvén, bizonyos dologban az akkor uralkodó Apafi fejedelemmel levelével ősze-szólana. Akmet bátyám itt tett első próbát alkalmas voltáról, mert őtet küldötte az atyám követségben egy levéllel Erdélybe a nevezett fejedelemhez, kitől is kívánt választ hozott. Mi tehát ekképen minden útjaiban és parancsolatiban az atyánkat követtük, kivel alig jövének Magyarországba, Akmet bátyám egy szerencsétlen harczolásban talán három esztendőök előtt a magyaroktól elfogatott; tovább egy egész esztendőnél lévén fogságban, és tőlem eltávozva, miglen más szerencsésebb harczoló alkalmatossággal maga magát kiszabadította, és hozzám s az atyámhoz a táborba visszajött. Minthogy pediglen a' keresztények részéről naponkint ütkö-zetre czélozó környűlállásokra nézve az atyánk a tábo-ránál lévő maradásunkat sem tartotta igen bátorságos-nak lenni, elvégezte magában, az ő ítélete szerint győzhetetlen Buda várába, az akkori Abda-Rohaman főparancsolónak ółtalma és gondviselése alá bennünket küldeni; nem sokára azonban ezen erős és nevezetes helyet is a keresztények megszállották, és minekutánna nagy erőszakos ostrommal megvették volna, illy bol-dogtalan sorsban kinek-kinek a boszútól gőzölő kard-jok által kellett elesni, valaki csak első haragjoknak

és megmelegedett mérgeknek eleibe került, vagy győzedelmes fegyvereknek ellentállani merészelt. Akmet bátyám életben maradott mégis, mert szerencséjére egy keresztény rabnak ruhájába öltözött és a győzedelmesek közzé keverődött, mely móddal nemcsak a várból kimenekedhetett, de teljes szabadságába is juthatott; én hogy e féle veszedelmekben haláloamat elkerülném, egy setét pinczébe bújék, honnan mind a nehéz éhség, mind még egyéb szenvedhetetlenségek kényszerítettek másod napon a világosságra kijönnem. Alig jöttem a napvilágra, azonnal egynéhány keresztény katonáktól környúlvettem, és mint rab az előjárójokhoz, ezeres kapitány gróf Andró urhoz vezettettem. Ezen könyörületes szívé úr, ki éppen akkor ágyúgolyóbis által öszvezúzatott jobb karjának a' sebet orvosával kötöztette, kegyes szemekkel nézván reám, elsőben elbeszéltette velem, ki volnék; azután avval biztatott, hogy mind életemet megtartja, mind a táplálásomat is megadja, ha a grófnéjának mint szolgáló leány szolgálni akarok; szeretvén ifjú életemet, más képen pediglen magamon segíteni nem tudván, aláza-tos háláadással ragaszkodtam illy kegyességű ígéretéhez, melyet most annyival kevesebbé bánom, mivel az által nem csak Párisba jöttem, és kereszténnyé lettem, de minthogy Andró grófné időközben e jelen lévő Katéno márk-grófnénak örökösen. általbocsátott, olly ~~je~~ gondviselés alatt lenni tapasztalom magamat, hogy azért végső pihenésemig eltekélett köteles híve vagyok és maradok.

A mi még valamely emlékezetet érdemel, felséges király. (folytatá tovább Krisztina a beszédét), az az, hogy talám négy hetek előtt sétálni menvén Páris-

ban, egyedül a végre, hogy ezen híres városnak fekvését, részeit, utczáit megtekéntsem, alig gyönyörködék kis üdeiglen azoknak nézegetésében, az egeknek különös rendeléséből az országútján egyszersmind Akmet bátyámra akadtam, a ki azon szándékban jött póstán Párisba, hogy ott engemet felkeressen, megértvén Németországban némelly tábori tisztectől Franciaország felé való jöveletemet. Nem esmére reám a tölem azonnal megesmértetett bátyám mind addig, még más nap a márk-grófnénak jelenlétében magamat néki ki nem nyilatkoztattam.

Ekképen felséges király! mi ismét öszvejöttünk, és a bátyám most abban foglalatoskodik, hogy példám szerint ő is az egy üdvözítő keresztény hitben megvilágosíttassék és megkereszteltessék; ki olly szerencsés léve, hogy még az atyánktól jövőndőbéli táplálásunkra hagyott s gondviselésére bízott, arannyal és gyöngökkel megrakott egy iskátulácskát is hosszas és veszedelmes utazásiban magával ide hozhatott. Minthogy a Katéno márk-grófné teljes szabadságomat megengedte, ezen kívül a házánál mind addig, miglen az egek és a szerencse velem másképen nem rendelnek, egy magános szobát is alkalmatosságomra kegyesen üresíttetett, légyen hála a Mindenhatónak, olly jól vagyon állapotom, hogy semminémü fogyatkozásomat sem tudom, csak a szerencse és Katéno márk-grófné kegyes és segedelmes szárnyai alatt továbbra is változtatlanul megtartani méltóztassanak.

A királyi kegynek gyanúsan gyors fellobbbanása megijeszti Krisztinát, ki Párizsba menekül vissza. Azonban szép szemeitől még Verszáliában »teljes lángra gyúladott«

a fiatal Tuszánói Sándor herczeg szíve, ki eltökélte magában, hogy Krisztina grófnét bármi módon nőül veszi. Ez is beköltözött Párizsba és sűrűn látogatta Katenóék házat. Nyilatkozat után nyilatkozatot tett Krisztinának, de ez »kellemetetzető szemérmetséggel« mindig visszautasítja ajánlatait. A herczeg álarczos bált is rendez kedvéért, de a leány már »kész hajlandóságát« itt is rejtegette. Végre is egy levélváltás hozza tisztába ügyöket. A szerelmesek boldogságukban elkezdik az énekek sorát s jegyet váltanak. Azonban kétfelől is fenyegető felhők gyűlnek ellenök. Míg ugyanis Sándor herczegért Lorindó mark-grófné ég buja szerelemmel, Krisztinára gróf Venezini vetett hálót. Miután szép szóval semmire sem ment, erőszakhoz folyamodik s a leányt a gróféknak egy nyári kastélyából csellel elrabolja. Eddig tart az első rész. A második azon kezdődik, hogy a rabló foglyát férfinak öltözni s Bojardó nevet fölvenni kényszeríti. Szicziába akarván hajózni, Marsziliában szállnak tengerre; de vihar éri őket utól, hajótörést szenvednek, melyben a dühöngő habok Venezinét eltemetik, Krisztinát pedig oly magányos sziklára vetik, hol éhhalál fenyegeti. A leány költői ere e kényelmetlen helyzetben sem marad tétlen, sorsát énekbe foglalja, író-táblácskájára följegyzi s azt egy kívájt kő alá rejti, hol utóbb török hajósok megtalálják s elviszik a natóliai basának. Krisztina is megszabadul, de menekülése újabb szerencsétlenség. Algiri kalózkod kezébe jut, kik az odaváló basának adják át. Ibrahim szultán, ez a basa neve, kegyelmesen bánik a fogollyal, ki egy párizsi kalmár fiának adja ki magát. Kertjének felügyelőjévé teszi s a szép kertész, ki lantja mellett bús énekeket dúdol, különösen Abdellának, a basa leányának, kedvét nyeri meg. Ezt lantpengetni tanítja s megismerteti a keresztyén szokásokkal.

Hallván pedig Abdella, hogy »mely tilalmatlan szabadságban élnének Franciaországban az asszonyszemélyek, legottan sugarló vágyódást érzett a szívében a török szokástól eltérni s a keresztyén hitet felvenni.« Miután viszonyuk amúgy is szemet szűrt s veszélyek fenyegetik őket, egy felfogadott hajón mind a ketten megszöknek s a szelekre bízzák magukat. Épen jó szelet értek, mely Tuszanói Sándor herczeg gályájához hajtja őket, ki kedvesét mindenfelé keresi. Már akkor atyja meghalt s a tuszanói rendek kéri, foglalja el a kormányzó széket. Ő azonban bizva lovászmesterének, Arlindónak jövődőlésében, előbb Krisztinát akarja megtalálni s gróf Szelimó név alatt Messzína felé evez. A hajón megismerkedik egy Vertevill nevezetű francziával, ki nagyban keresi kedvét. Végre találkozik menyasszonyával s Messzinában, hol kikötnek, vége-hossza nincs örömüknek. Vertevill láthatólag rossz szemmel nézi boldogságukat s egy lakoma alkalmával meg akarja mérgeztetni Krisztinát. De a méregpoharat tévedésből ő üríti ki; halálos ágyán megvallja, hogy senki más, mint Lorindó márk-grófné. A szerelmesek hazafelé indulnának, de még nincsenek túl minden veszélyen. Szalernumnál rablók támadják meg őket, kiknek kezéből csak nagy nehezen tudja Sándor herczeg kiszabadítani kedvesét és Abdellát, ki utóbb Arlindó felesége lesz. Velenczében egy csábító olasz nő szeretné hálójába keríteni a herczeget s visszautasíttatása miatt boszújában orgyilkosokkal akarja megöletni. Mindezekben szerencsésen átesvén, végre Tuszanóba érnek, hol nagy pompával tartják meg a lakodalmat. Ez alatt megjelenik ott egy öreg ember, Ibrahím beglerbég, az egykori natoliai basa, ki elmondja, hogy Krisztina, a hajdani Kartigám, nem az ő gyermeke, hanem egy magyar nemesé, ki Ujvár ostrománál elesett.

E regényt Mészáros kétségkívül németből dolgozta. A német munka szerzőjét, Menandert, s kiadatása évét, 1723-at, már Toldy följegyezte: teljes címét azonban Heinrich kutatta ki: *Der unvergleichlich schönen Türkin wundersame Lebens und Liebesgeschichte*. Az ő részletes összehasonlításának eredménye, hogy a magyar író legtöbbször szóról-szóra fordít ugyan, de az eredetit gyakran elcizfrázza, kisűjtásozza, képekkel és hasonlatokkal toldja meg. Figyelemreméltó önállóságot csak három pontban tanúsít: az általa készített bevezetésben s befejező epizódban, melyekben a magyar dolgokra bővebben és melegebben terjeszkedik ki, meg a közbeszótt énekeknek egészen szabad, magyar mértékekre vett átdolgozásában. E, valamikor annyira kedvelt versek inkább csak érzelgős rímjátékok, mint költemények. Formáik egészen arra a változatos sorú, többnyire rövid ütemekben szökő népies ritmusra emlékeztetnek, melyeket legnagyobb számmal Amadénál, Faludinál és Pálóczi Horváth Adámnál találunk, s melyek már tarkaságuknál, szeszélyes és meglepő fordulatuknál, szinte tréfálgató rímeiknél fogva alkalmasabbak a vidám enyelgés tolmácsolására, mint a szív mélyebb megindulásának, bánatos hangjának kifejezésére. Amade, Pálóczi Horváth s részben Faludi kisebb költeményei is jórészt könnyed, játszi tartalmúak és menetűek, s így nem mutatkozik nálok a külsőnek és belsőnek az az összehangtalansága, mely Kartigám dalaiban szemmelláthatólag jelentkezik. Mészáros, úgy látszik, e formák választásában is inkább a minél cizfrábbat, mint a minél megfelelőbbet kereste. A magyar énekek különben rövidebbek, mint a németek.

Heinrich egy jegyzetben annak a hitének ad kifejezést, hogy Menander regénye nem eredeti német munka,

hanem valamely francia művön alapszik. Jóllehet ez állításnak semmi okát nem adja, s a francia könyvnek nyomára nem akadt, véleménye nagyon valószínű. A külső és belső okoknak egész serege támogatja. *Kartigám* szelleme és kidolgozása annyira francziás, hogy a hősi regények jellemző tulajdonságait példa gyanánt lehet rajta fejtegetni. Megvan benne mindenekelőtt a személyrajzoknak színtelen általánossága, mely az élettől folytonosan távol marad. Az emberi tökéletesség művészi tökéletlensége, melynek hinárjából az újabb írók közül is oly sokan képtelenek menekülni. Megvan a halmozott kalandokból álló, elnyújtott cselekvény ezer valószínűtlensége, melyek célja minél több meglepetés s minél vastagabb könyv. Ott van az álnevekkel és hamis szerepekkel való visszaélés, mely egy-egy személyt öt-hat néven szerepeltet a mese különböző mozzanataiban. *Kartigám* eredetileg magyar leány, de az egész regényben végig töröknek tudjuk; mindjárt az elején Krisztina nevet vesz föl s egy darabig így ismerjük, majd hosszú ideig férfi szerepben, Bojardónak híva, követjük kalandjait. Ily álarczosdit játszanak Sándor-Szelimó és Lorindóné-Vertevill is. Francia eredetre vallanak a hirtelen, egy pillantásra támadó szerelmek s az az erkölcsös idegesség és udvarias finnyáskodás, mely a történetből árad. A hölgy rendkívüli morális felháborodásba esik, midőn kedvese elég vakmerő kezéhez érni; a bátor lovagot ájulásba ejti egy ártatlan pók látása. Véleményünket megerősítik a színtér s a személyek nemzetisége is. Mind francziák, a nélkül, hogy az egész munkában bármi távoli német vonatkozás is foglaltatnék. Némi bizonyágul szolgál tudomásunk is, hogy az ezidőbeli francia novellisztika szívesen s több ízben foglalkozott amaz összeütközéssel a keleti és nyugoti világ közt, melynek színtere

hazánk volt, különösebben pedig Buda ostromával és visszavételével. Így egy, Abdi basáról szóló francia regényt Aranka György fordított le magyarra s adott ki Bécsben 1791-ben. Egy másik is fordult meg kezeink között, mely 1686-ban Kölnben jelent meg e czímen: *Ibrahim bassa de Bude, nouvelle galante*.

De legnagyobb bizonyság stílje, mely a szorosabb értelemben vett galans beszédnek első, nevezetesebb jelensége irodalmunkban. A versaillesi parkban a király és szép vendége közt lefolyt párbeszéd nyitja meg ez alázatoskodó és nagyzó, hizelgő és dicsekvő szónoklatok sorát, midőn Krisztina a király kérdésére: mint tetszene néki a kert? ekkép válaszol: »Nagy hatalmú királyi felség, bár ez a kert egy setétes barlang, vagy sík pusztá volna is, paradicsommá változik mindazáltal, midőn felséged szentelt személyével tündöklük. Én ugyan eddig nem másképp, mint legfőbb csudálkozással annak ékességeire elmémet s szemeimet szegeztem; és noha számlálhatatlan és megbecsülhetetlen díszességeket benne láttam, mindazok közzül legfőbbnek és drágábbnak tartom azt, hogy az egetől szerencsém adatek, azon nagy nevezetű királyt benne láthatnom, kinek hatalmas és dicsőséges tételei által elterjedt híre és neve feljebb hatott mintsem minden emberi nyelvek kimagyarázhatják.«

E módon folynak, csak hogy még hosszasabban és inkább áradozva, Sándor herczeg és kedvese között a beszélgetések. Valódi típusai a preczióz modornak, melyben az érthető helyét a dagályos, az érzését a bókók, az őszinteségét az udvariasság foglalja el. Hamisított rózsavízzel van leöntve minden, melynek még illata sincs. E mindig tisztos távolból szónokló udvariasság ép oly bőbeszédű, mint a milyen hideg. A szeretők találkozásai, beszél-

getése, közeledésök vontatott fokozatai szinte émelyítők. Pontosan kimért körmondataiknak jellegtelen és értéktelen szabatosága vetekszik a hivatalos írásmóddal. Minél jobban körülírni, minél czikornyásabban adni elő a gondolatot, minél több szóval minél kevesebbet mondani: ez az író törekvése. Valóban »a pőf és fesz cifráinak« mondhatnók Kazinczyval, ha e kifejezés maga is nem lenne »a pőf és fesz cifrája.« Hányféleképen nevezi a szerelmesek vonzalmát! Igaz szívesség, feláldozott hívség, szívnek jámborsága, nagy tekéltességű hajlandóság, becsülhetetlen és megvisszálhatatlan érzékenység, megnyitott kívánság, szerelmes birtoka után ohajtozás, a szív titkának kifakasztása, — mind azt jelenti. A szerelmes nem ismeri az igenis egyenesnek tetsző *szeretlek* szót; igen durvának tartja azt, hogy: szenvedek és boldogítani akarlak. Arról panaszkodik, hogy »buzgó ohajtását haszontalanul öröli szívében«, s biztosítja kedvesét, »hogy nincsen oka legkisebb változástól tartható kétséggel is czirkálódni«, mert »egész tehetségét arra intézni akarja, hogy minden busongó gondjait és képzeléseit állhatatos szívnyugvással és vigasztalással felválthassa.« Egymás között sincs más nevek, mint: kegyelmes herczeg, és: szépséges grófné.

Az idegen hangot Mészáros a merevségig menő purizmussal adja vissza; a világért sem használna idegen szót. Stílje már visszahatás a nyelvkeverékre, mely egy századon át mind jobban elhatalmasodott prózáinkban. Purizmus azonban csakis a szavakra terjed ki; stílje, szórendje, szóvonzata tele van türhetetlen idegenszerűségekkel, különösen germanizmusokkal. Az egyenetlenséget, visszasságot, melyet így beszéde nyer, még fokozza, hogy a párizsi szalonok illatos levegőjébe számos, egészen paraszti kifejezést visz be. Kacsaringós írásmódjának, mely a

nyelvet tágitani nem bírja, de anyagát s formáit rikitóan elcizfrázza, egyetlen követője némely munkájában (*Mar-montel beszédei*) Kónyi János.

Mészáros *Kartigám*ot már nem históriának, hanem *történet*nek nevezi. Haller *Telemakus*ától, a múlt század közepétől kezdve ez lesz általános elnevezése a nagyobb prózai elbeszéléseknek és regényeknek. Történetnek van mondva előszavában *Kaszandra*, s e nevet viselik társai is. E név alá foglaltuk a francziás irány összes termékeit, ide sorozván, egy kis erőszakolással, Mikes és Faludi novelláit is, kik még históriákat írtak. A *történet* nevezettel indul meg elbeszélő prózánk újjáalakulása. Első nyoma ez annak a purizmusra törekvésnek, mely a mint az egymásután beköszöntő tárgyak, elemek, irányok sokfélesége hasztalan törekedett a meglevő formák és szavak segedelmével megfelelő kifejezésre, magával hozta az egész stíl kikerülhetetlen reformját, vagy inkább megalapítását. Ehhez Mészáros is hozzájárult, küzdve a kezdet nehézségeivel, s inkább legyőzve ezek által, mint diadalmaszkodva felettök. »Mészáros Ignác«, írja Kazinczy, Szentgyörgyi Józsefhez 1804. február 24-én, »a maga *Kartigám*-jában 1769 táján elkezdé a magyarokat arra szoktatni, hogy írásaikban semmi idegen szót meg ne szenvedjenek. Jó szándék, de nem kellett volna ott megállani, hanem észrevehetetlen módon kellett vala bővítenünk a nyelvet.« Ez másoknak maradt fenntartva.

A *Kartigám*, meséjének képzelet-foglalkoztató, kalandos változásain, érzelmes helyein s énekein kívül, főképp erkölcsi irányának köszönte népszerűségét. Ebben keresi maga Mészáros is munkája fő célját és érdemét, mikor az első nyomtatás előszavában hosszasan elmondja, hogy »az ilyen példák-ból, mintegy rövidebb úton kiki meg-

tanúlja, sőt mint egy tükörben nézi, miképen szokta isten a világ előtt ugyan elrejtetett, de nála tudvalevő dolgokat idővel is kideríteni, a jó erkölcsöt, bár gyakorta ideig tartó üldözésekben próbáltatik is, végtére megjutalmazni; azokat ellenben, a kik mások kárával vagy veszedelmével szerencséjeket vadászszák, minekutánna azt nagyra vihették is, megszégyeníteni és czégérre tenni.« E meggondolás serkentette rá, hogy Kartigám történeteit magyar nyelvbe foglalja. A moralizáló irány, mely e sorokban kifejezést nyer s az egész regényen átvonúl, volt könyvének fő szerencséje. Mert ez időben a szerelemnek, bármi ártatlan és szemérmes volt is, csak a fennhangon kérkedő morál mellett meghúzódva lehetett bejutnia patriarkális világunk női szobáiba. Nem is mulasztotta el egyetlen író sem, bevezetésben vagy előbeszédben, kiemelni a munkájából vonható hasznos és üdvös tanulságokat.

VIII.

Az eszthetikai és erkölcsi felfogás viszonya.

A szépnek az a szoros, fitogatott kapcsolata az erkölcsivel, melyet im a *Kartigámban* kiemeltünk, a fejlődésnek újabb fokán mutatja az általános irodalmi felfogást és ízlést.

Az alakulás egyenlő lépésekben halad előre onnan kezdve, hol a prózai elbeszélés egy volt a vallásos gyakorlattal, arra hivatva, hogy az érzésekkel, melyeket tolmácsolt, az áhítatot emelje, példáival a vallásos hitet öregbítse, a kétkedést eloszlassa. Első fellépésekor nálunk is szinte a dogmák szolgálatában áll. Barlámiban a keleti aszkezis az emberi lét legtökéletesebb formája gyanánt magasztaltatik; a kolostori életet, az önmegtartóztatást és lemondást, Szent Elek története mellett számtalan legenda ajánlja; míg a példák Mária, a szentek és ereklyék kultuszának hirdetői. Történetek hallgatása és olvasása időtöltés, de szent időtöltés, nem világi mulatság. A legendák és példák írása: vallásos kötelesség, tárgyai: a vallásos élet, olvasása: vallásos foglalkozás.

A protestans és a következő korban figyelemmel kísértük, mi módon lesz lazábbá az összeköttetés a vallási és a mulattató irodalom között. Az elbeszélés stílje még egy ideig rabságban van, de lassankint már oldozódnak

kötélékei; majd a történeti, majd meg a népszerű szónoki előadásmód tágít rajtok. Az egység, a szövetség bensősége, a voltaképeni összetartozás már megszűnt; de a regény azért, a kor szelleméhez híven, legalább névvel, szóval hirdeti a régi viszony fennállását. Klasszikai mondákba és keleti regékbe vallásos vonatkozásokat vegyít, vagy egészen szimbolikus felfogásukat követeli. Fennen állítja, hogy csakis a hitet szolgálja, ott is, a hol ettől legtávolabb van. A mesemondók vallásos célzata, színe, magyarázata nem ritkán merő álarcznak látszik, melynek használatára és elfogadására igen gyakran igenis naiv hit és életfelfogás kívántatik. Az emberek már mulatni akarnak a históriákon és beszédeken, de úgy, hogy a kecske is jóllakjék s a káposzta is megmaradjon. A merőben világi, sőt nem ritkán fajtalan történetek morális, sőt dogmatikus allegorizálása jön divatba. A hét bölcs mester beszédeiből s a rómaiak viselt dolgaiból elég egy példát idéznünk, hogy tisztában legyünk az egész iránnyal.

Egy ifju ember hiába adja magát egy szép asszony után, kinek az ura távol jár valahol. Kerítőnéhez fordul s ez cselt gondol ki, hogy célhoz juttassa. Két napig koplaltatja kutyáját s azután mustárral eteti, hogy az állat szeme egész nap tele van könnyvel. Ebben a siralmas állapotban elviszi azután a szép asszonyhoz s egy érzékeny történetet mond el néki, hogy: a kutya egykor az ő saját leánya volt; de mivel kegyetlensége egy imádóját a halálba kergette, most ilyen módon kell bűnhődnie és sorsát siratnia. Az asszony természetesen megijed, hogy ő reá is hasonló sors vár és — megadja magát. Ehhez az anekdotához az a moralizáció van függesztve, hogy a távollevő férj: Krisztus, a hű feleség: a keresztségben megtisztult lélek, az udvarló: a világ hiúsága, a vén kerí-

tőné: az ördög, a kutya pedig: az örökéletnek és isten irgalmasságának reménysége.

Majd a szorosabb értelemben vett vallási viták, a nemzeti fölkelések elnyomásával, elvesztvén első rendű helyöket a nemzet érdeklődésében, miután a vitatkozó felek másfél századon át minden belső erejüket kimerítették, némi kiegyenlítő szellem nyomai látszanak nyilatkozni az erkölestannak, a közösekül elismert s ellenmondásra alkalmat nem szolgáltató igazságoknak előtérbe jutásával. E szellemnek lesznek hirdetői a regények is, melyek még sokáig nem merik magukban keresni létök jogát. Nem a vallásos miszticizmus tételeit példázzák többé, hanem életbölcseleti szabályok, erkölcsi tanulságok azok, melyeknek révén helyet és meghallgattatást kérnek az irodalomban. A szerelem, a szépprózai költészet uralkodó indítéka, már mint szerelem áll elő, nem mint a legendák égi hevülete, hanem mint földi szerelem; a magyarázatokban nem is tagadja meg szégyenkezve, álszeméremből maga-magát. Illetlenségeket nem magyarázhatván többé kenetességekkel, illendőbb, tisztább, nemesebb lesz; de még így sem mer egészen a maga lábán állani meg. Nem mer egyenesen arra az érdeklődésre hivatkozni sem a *Szép Magelonában*, sem Mikesnél, sem Faludinál, sem a *Kartigámban*, melyet a szív életének képe a szívben ébreszt. Nem mint nemesen mulattató, hanem mint tanácsadó jelentkezik, ki szép hegedűszóban erényre és okosságra buzdít. Valamennyi előbeszéd ilyenekkel áll elő, s az írók meséjöknek minden egyes helyét megragadják, mely moralizáló kitérésekre bármi távoli alkalmat szolgáltat. Sohasem mulasztják el megjegyezni könyvük erkölcsi célját: az tisztos magaviselésre tanít, a tévelygésből helyes útra vezet, önismeretre szoktat, az elbiza-

kodástól óv, az isteni igazságban vetett hitet erősíti, a gondviselés példáival vigasztal s több efféle.

Még távol vannak attól, hogy tisztán mulattatók gyanánt föllépni merjenek s fő dolognak azt hangoztatják, a mi másod rendű. Még távolabb természetesen attól, hogy a szépnek, mint ilyennek, erkölcsi hatását fölismerjék és erre törekedjenek. Azonban már a nemzetietlen kor végén a moralizáló cél mellett egy másik is megjelenik: a hazafias szempont.

IX.

Nemzeti életünk átalakulása. — Új eszmék az irodalomban. —
Író és hazafi.

A *Kartigám* hatásának vizsgálata nyomon vezet bennünket az átalakuláshoz, melyen a múlt században az egész magyar élet átment. Az izlésnek gyökeresen megkelle változnia, hogy egy könyv, mely szorosabb értelemben nem volt vallásos, melyhez a nemzei érzéseknek épen kevés köze, mely merőben idegen légkörben mozog, oly távol fekvő viszonyokat, érzelmeket, modort fest: hogy egy ily könyv nagy és általános tetszésben részesülhetett. Az izlésnek feltünőbb fordulata a társadalom képének megújulására, ez meg a politikai élet változására szokott vallani. Könyveknek épen úgy, mint ruháknak divata ritkán pusztá esetlegesség; ellenkezőleg gyakran mélyebben rejlő okokra vezeti a kutatót, mint első tekintetre látszik.

A szathmári béke nevezetes fordulót képez Magyarországnak nemcsak külső, hanem belső, szellemi fejlődésében is. Az előbbi kor egyik vezér-eszméje, a nemzeti függetlenség, úgy látszott, a majtényi síkon eltemetkezett. A százados harcokban kifáradt nemzet boldogulásának egyéb módjairól kezdett gondolkodni. A balsikerek hosszú láncolata s még a régibb, szerencsésebb hadjáratoknak is a függetlenség tekintetében aránytalanul csekély

eredménye lassankint eloszlatták vérmes képzelődéseit; józanabbúl számolt erejével és viszonyaival. Érdekeit szorosan az uralkodó házéhoz csatolta s a nemzeti erények élére a hűség hágott. Az új idők első szószólója és képviselője Szluha Ferencz, az egykor tüzes kurucz s Rákóczi bujdosó társa Lengyelországba, utóbb nádori ítélőmester, ki 1723-ban a női örökösödés mellett a döntő beszédet mondja. Ebben csak kora gyorsan megváltozott szellemének ad kifejezést. A nemzeti érzésű, de egyszersmind királyához hű párt, mely Eszterházi Pál, Pálfi János és Széchenyi Pál vezérlete alatt már a Rákóczi-forradalom kitörése előtt határozottan föllépett, most országszerte föltétlen uralomra jut. A régi, kalandos vágyak helyét innen kezdve az a törekvés foglalja el, hogy a nemzet alkotmányos jogai csupán az adott, mindenfelé elfogadott s kétségbe nem vont viszonyok között biztosíttassanak, s a nemesi előjogok sértetlenül megvédessenek a korszellemnek egyre hatalmasabb ostromai ellen, melyek Kollár Ádám könyvével és Mária Terézia üzeneteivel vették kezdetöket s II. József reformjaival egész erőszakosságukban léptek föl. E kettős irányt sohasem tévesztették országgyűléseink szemök elől s a mi ellenére esett, az akaratukon kívül, nyílt vagy elburkolt önkény útján történt. Ők maguk az országos élet új berendezését csak amaz irányok folytonos szemmeltartásával és sérelme nélkül akarták végrehajtani. Az új rendezkedés voltaképen III. Károly alatt kezdődött. Alatta vettetett meg alapja az új magyar közjognak s rendeztetett a közigazgatási, pénzügyi, birói és katonai szervezet. A társadalmi élet változásai is alatta veszik kezdetöket; b. Apor Péter már alatta, 1736-ban, írja meg »Erdélynek régi egyigyű alázatos idejében való gazdagságából e mostani kevély, czifra, felfordult állapotjában koldusságra való változását.«

Ez a cím már magában jelzi az egész nagy forrongást, sőt átalakulást, melyen a magyar társas-élet Apor korában átment. Az új kor azonban nevét nem magától Károlytól, hanem csak leányától, Mária Teréziától, nyeri, kinek uralkodásához vannak kapcsolva ez idő legnevezetesebb eseményei ép úgy, mint szellemének legjellemzőbb tünetményei. III. Károly, az utolsó Habsburg alatt még nem vesztette el befolyását a középkor egyházas szelleme s a köréből kiinduló változások, intézményekben és erkölcsökben bármily mélyrehatók voltak, nincsenek ezzel ellentétben. A fölvilágosodás szelleme csak leánya alatt nyert bebocsáttatást a monarchia kapuin.

Sajátságos keveréke az a réGINEK és ÚJNAK, a mi az ifjú királyné uralkodásának mindjárt legelején szemünkbe tűnik. Mária Terézia alatt támadott fel újlag a régi magyar vitézség. Az ifjú királyné szorongattatását az örökös tartományok, az egy Tirol kivételével, közönyösen nézték s a pozsonyi lelkesedés valósággal az utolsó órában vetett lobbot, 1741 szeptember 11-dikén. A birodalom új rendjét s a fejedelmi házat megmentette a magyar áldozatkészség és hősiség, melynek ép annyi része volt a dettingeni és kolini diadalokban, mint az olasz és németalföldi hadjáratokban. Minő változás egy század alatt! E vitézség, mely tisztán a korona szolgálatában keresi babérait, példátlan Lajos és Mátyás kora óta. Attól kezdve, hogy az osztrák család viselte az ország koronáját, a megtámadott uralkodók külső ellensegeihez sohasem mulasztotta el az alkalmat odacsatlakozni a nemzeti fölkelés, mely ime most egy szívvel a trón oldalára állt. Korábban szakadatlan az uralkodó ház gyengülésében kereste erejét, most erősítéséhez kapcsolta érdekeit. A nemzeti politika képviselése a haddal fenyegető erdélyi fejedelemtől a kipróbált

hűségű nádorra ment át. A fölkelő seregek vezérei után, kik az osztrák ház trónjának megingatására fogtak fegyvert, a nemzet katonai, vitézi szelleme Pálfi Károlyban és Nádasdi Ferenczben, Festeticsben és Hadikban, Beleznaiban és Splényiben látta képviselőit, kik a félvilág népeivel, bajorokkal, poroszokkal, francziákkal, olaszokkal, spanyolokkal szemben védni segítették a Habsburgok örökét. Előbb a szorongatott királyoktól úgy akarták kicsikarni szabadságaik biztosítását, melyet ezentúl a megszábadított trón hálájától vártak.

Mária Terézia nem is volt hálátlan sem szavaiban, sem tetteiben. A magyar nemzet az uralkodók nyelvében alatta lett »perchara gens.« A vármegyékhez intézett köriratában, az örökösödési háború kockájának megfordulása után, tartózkodás nélkül írja: »Mindazon szerencsét, mely ügyeinket mindeddig támogatta, istennek, a minden jók kútfejének, de az ő véghetetlen gondviselése után, leginkább az ősi magyar vitézségnek tulajdonítjuk; ezt, valamint már előbb szívünk hálás elismerésével kijelentettük, most is szünet nélkül, soha el nem halaványulandó emlékezetben tartjuk. Mert valamint csodálattal szemlélte Európa, miként bizonyítja a nemzet, életének s vérének készséges felajánlása, a hadseregek gyors kiállítása által szeretetét az anya, engedelmességét az úrnő, hűségét a királyné iránt, úgy ezeknek emlékezetét nemcsak a jelen kor magasztalja, hanem a magyar név örök dicsőségére, az évkönyvek a késő maradékra is átszarmasztatják.« A temesi bánság visszacsatolásakor vejének és helytartójának, Albert, szász-tescheni herczegnek írta bizalmas levelében: »Megalégedésemre szolgál, hogy . . . Magyarország boldogabbnak tartja magát, mint azelőtt volt. Én jó magyar asszony vagyok; szívem csordúltig tele van hálával ezen nemzet

iránt.« Halálos ágyán intézte ezen emlékezetes szavakat a kancellárhoz: »Eszterházi, én meghalok; de mondja meg nemzetének, hogy hálával emlékezem róla utolsó perczeimben.« Hálája nem elégedett meg a pusztá szavakkal. Hajlama, mikor ellentétbe jött is a nemzet óhajtaival, nem ennek elnyomására, hanem saját eszméi szerint való boldogítására irányult. Ne feledjük, hogy kora nem volt kedvező az alkotmányos formák iránt s a személyes hatalom akkor élte mindenfelé virágkorát; és ne feledjük azt sem, hogy önkényes intézkedései közül arra nézve, mely legerősebb ellenszenvet ébresztett, az úrbérre, az utókor lényegben neki adott igazat. A világszellemnek az a két nagy áramlata, mely a múlt században a nyugaton felváltotta egymást, egyaránt kedvezetlen volt az úgynevezett magyar szabadságra, mely az uralkodó alkotmányos korlátozottságában s a nemesség kiváltságaiban határozódott, melyek minden jogot magukban foglaltak s minden kötelezettséget a jobbságásra hárítottak. Az abszolút monarchia természeténél fogva nem akart semmi korlátot tűrni. Ez volt az egyik áramlat. A mi meg helyébe jött, a fölvilágosodás szelleme, természeténél fogva ellensége volt minden egyenlőtlenségnek.

De azon intézkedésein kívül, melyek elégedetlenséget ébresztettek, hány és hány mozzanata van uralkodása hosszú történetének, mely hazánk diszének és erejének, épségének és gazdagságának öregbedésére szolgált. Vonzalmáról, jóakarataról tanúskodik a budai királyi palota fölépíttetésétől kezdve számtalan külsőség ép úgy, mint a nevezetes közintézkedések egész sora: kereskedelmi és tanügyi politikája, Fiumének ideengedése, a szepesi városoknak s a temesi bánságnak visszacsatolása. Ha csak valamennyire is hajlandók vagyunk a maga korának szem-

pontjából itélni meg eljárását, bizonyára nem fogunk össze nem hangzást találni e közt s szavai között.

Igaz, hogy az a nagy változás is, melyen e korban nemességünk társasélete átment, s a mely nemzeti fejlődésünket megakasztani látszott, jelentékeny részben szintén a királynétól indult ki. Neki azonban kétségkívül csak jóakarata nyilatkozott a törekvésben, hogy egyfelől hazánkfiait részeseivé tegye oly kitüntetéseknek és méltóságoknak, melyektől előbb távol tartattak, s a melyek osztogatása a fejedelem legfőbb kegyelmének tekintett, másfelől pedig az egész magyar életet elszigeteltségének és elmaradottságának durvább viszonyaiból az európai műveltség formái közé segítse. Orczy Lőrincz 1760-ban írja a következő strófákat *Álom* című költeményében:

Az örök Bölcsesség letekintvén mennyből
Szebb népet akara tenni az emberből,
Elvégzé, kiviszi setétség völgyéből,
Tudatlanságának kínos szigetéből.

És mivel nagy dolgok jobban elől mennek,
Ha Nagyok s Királyok eszköznek tétetnek,
Mária Királynét választá ilyennek,
Ki által emberek felébresztessenek.

Erre a felébresztésre szükség volt Magyarországon s a királyné mindent elkövetett sikerére. Hogy eljárásában egyedül politikai célzatosság vezette volna, oly állítás, melyre hiányzanak a biztos adatok, s a melyet legtekintélyesebb képviselője, Horváth Mihály is mindig bizonyos habozással emleget s egyetlen alkalommal sem mulaszt el lehetőleg meggyöngíteni. Mária Terézia új művelődést akart nálunk teremteni, fogékonyságot ébresztteni amaz új eszmék iránt, melyekért emberszerető szíve lelkesedett, s ama

nemesebb társadalmi formák iránt, melyek közt már az egész művelt világ mozgott. Ezek minálunk ép oly ismeretlenek voltak, mint ő előtte meg a mi régibb nemzeti kultúránk. A mivel ennek hagyományaiból tisztában volt: egy meglehetősen kimíveletlen nyelv; a köz-intézmények nehézkes útja, mely a királyné legüdvösebb óhajtasát is ép oly nehezen engedte érvényre jutni, mint a paraszt legigazságosabb kívánságát; a magánéletben a nyerselő túlbecsülése: mind csak akadálnak látszhatott előtte, mely útjában áll voltaképeni haladásunknak. A mit a nemzetre nézve jellemzőnek tartott, azt nagyrészen terveire nézve akadálnak kellett látnia. A politikai szellem átalakulását fel akarta használni művelődési fejlődésünk irányzására. A választó falat, mely Európától elkülönített bennünket, mindenesetre igyekezett lerontani, de éppen annyi tapintattal, mint hajlammal irántunk. A katonai, polgári és udvari méltóságokat, hivatalokat, címeket mindjárt uralkodása kezdetén bőven osztogatta a magyar főuraknak. Tábornagyokat, titkos tanácsosokat, kamarásokat nevezett közülök. Az Eszterháziakkal, Pálfiakkal, Batthyániakkal, Nádasdiakkal s másokkal majdnem családi viszonyba lépett. Látogatást tett náluk, kicsalta őket ősi fészkeikből s a birodalmi fővároshoz lánczolta. Előkelőink rendes vendégeivé lettek a bécsi, schönbrunni és pozsonyi udvari ünnepélyeknek. A Széchenyi, Károlyi, Csáki, Cziráki, Klobusiczki, Amade, Dessewffy, Dőri, Révai, Pejacsevics és Jankovics házak gyermekei együtt tánczoltak a római királylyal, a főhercegekkel és főhercegnékkel. A német és magyar arisztokráczia egybeolvadását szívesen segítette elő a királyné családi összeköttetések szövése által is. Volt gondja rá, hogy az udvari élet és fejedelmi kegyvonzó ereje állandó legyen; az érdemrendeknek, egyházi

méltóságoknak, katonatiszti állásoknak, polgári hivataloknak, gazdag adományoknak pazar osztogatásával nem szűnt meg új és új ingert adni neki. De nem feledkezett meg a közép-nemességről sem. Ennek lekötelezésére volt valószínűleg számítva a királyi udvarnokok régi intézményének felelevenítése, melyet hajdani katonai jelentőségéből kivetköztetve udvari szolgálatkép támasztott föl. Erre a nemesi testőrsereg s a Tereziánium alapítása. A gárda rendesen százhusz ifjúból állott; de számuk akkor ötszázra is emelkedett, kik öt-hat évi udvari szolgálat után másoknak engedtek helyet. A Favorite-palotában évenként ötven-hatvan magyar nemes fiú neveltetett. Mindezek hazatérve, az új szellem képviselői és terjesztői lettek.

Ily sok csatornán, ily különböző utakon s ily sokféle rétegbe szivárogván át az idegen, kimíveltebb erkölcsök és szokások, gondolkodásmód és kedvtelések, divat és törekvések, a magyar nemesi osztály tetemes részének egész életmódja aránylag rövid idő alatt átalakúl.

Milyen volt ez előbb? A régi magyar nemes, még pedig a főúr úgy, mint a vagyonosabb középrendbeli, bizonyos nyers függetlenségben találta kedvét. Inkább gazdagságára, nemzetségének régi voltára, harczy hírére volt büszke, mint czímeire. Apor írja, hogy gyermekkorában egész Erdélyben csak egyetlenegy gróf volt. A királyi udvartól helyzete, s legtöbbször érzése is, távol tartotta; udvari tisztségeket nem viselt. Még a XVII. század hatvanas éveiben Pálfi Károlyt, ki udvari multságokon vett részt, úgy tekintették, mint nemzetiségéből kivetközött magyart. A magyar nemes független önérzetének külső kifejezést is adott az I. Lipótig divatban volt régi szokás, hogy az országgyűlésre egybesereglett minden főúr és követ az érkező királlyal külön kezét fogott. Jobban sze-

rette a hatalom közvetlen élvezését s a bőséget, mint a kölcsönzött fényt és csillogást. Fegyveresei közt lakott, ágyúkkal fölszerelt váraiban, vagy jobbágyaitól körülvelt udvarházaiban. Ha ifjúkorában megfordult is valamelyik hazai főiskolán vagy külföldi egyetemen s azután a fő bíróságok mellett patvarizálván, megismerkedett Verbőczyvel s a hazai törvénykezés módjaival; a legtöbb esetben szívesen tért vissza ősei tűzhelyéhez s ott olyan életet folytatott, mint apái századok óta. Feleségül magyar asszonyt vett, még pedig, a mint Zrinyi panasolja, rendszerint nagyon korán. Míveltette földjeit, igazságot osztogatott jobbágyai közt, nevelte gyermekeit s hogy a köz-dolgoktól el ne maradjon, be-berándult a vármegye gyűléseire s felment Pozsonyba is az országgyűlésre. Életmódja egészen nemzeti volt s meglehetősen nyers, mely némi patriarkhális illedelmi formákat az erdélyi fejedelmi udvartól kölcsönzött. A szellemiek kevésbbé érdekelték; a vallási viták heve már meglankadt, gyakorlati fontossága pedig majdnem elenyészett, s az új világ eszméi a messze nyugotról még nem hatottak el kastélyáig. Unalmas óráiban egy régi kéziratot krónikát forgatott vagy Gyöngyösit lapozgatta s különösebb gyönyörűséget a páskilokban vagy tréfás versezetekben talált, melyeket minden vidék műkedvelő verselői bőven teremttek. Szívesebben ostáblázott, koczkázott vagy kuglizott az udvarbeliekkal vagy a szomszédokkal. Azonban agarai és kopói közt, a vadászat örömeiben érezte legjobban magát s könyvtár helyett sokszor remek fegyvergyűjteményében büszkélkedett. Szívesen vendégeskedett s szomszédai, atyjafiai sűrűn sereglettek össze nála. E lakomák is egészen magyarok voltak. Húst adott a gulya, kenyeret a telek, bort és gyümölcsöt a szőlő; a horvát kalmár hozott borsot, a tót száfrányt. Mindenből

bőven: ez volt a fő szabály. Így mulatott névnapokon, lakodalmakon, keresztelőkön, bucsúkon, a mázatlan boros fazekak vagy ezüst kanták mellett, török-sípot és hegedűszót hallgatva, sokszor bizony erős, sőt mosdatlan tréfákat üzve. Öltözete a rókatorkos kurtka és mente, nyusztos süveg és dolmány ép úgy gyökeres magyar volt, mint beszéde. Gálaköntösei családi ereklyék. Körében a külföldieskedés, különösen a németség, szóban vagy ruhában, csúfság tárgya volt. A közdolgokban is, bár értette a deákot, családja valamennyi okiratának nyelvét, nem épen szívesen használta. A vármegyékben Károly alatt még mind magyarul tanácskoztak, így a ma Horvátországhoz csatolt drávántúli megyékben, Szerém, Verőcze és Pozsegában is, s az országgyűléseken sem volt oly általános a latin beszéd, mint utóbb.

Mária Terézia kora egészen megváltoztatta e viszonyokat. Az erdélyi udvar megszűnt s az izlés, a divat, mely mindig előkelő mintákat keres a követésre, másfelé volt kénytelen fordulni. A megváltozott politikai áramlat s a királyné kegyelme, törekvései Bécs felé vonták. Az udvar körül tanyázó főnemesek, az idegen családokkal való összeköttetések, a hazakerült gárdisták, a Tereziánium visszatért növendékei, az új divatú nevelés egészen megváltoztatták a magyar társadalom régi képét, melyet még a Báthoriak és Rákócziak alatt öltött magára. Az emlékiró csúfolódása szerint beköszöntött a *náj módi*. Apor 1736-ban befejezett munkája végén egy kérdést intéz magához: »Apor Péter, miért írtál itt le némely dolgokat, az kiket látunk, hogy ma is úgy folynak a mint írod, s mi szükség volt aztot leírni?« Ezt az érdekes feleletet adja rá: »Nézd meg, negyvenkilencz esztendőtlől fogva az régi erdélyi szokástól, az melyet eszedben vehetsz az fen

leírt erdélyi szokásokból, mely messze mentél; erdélyi ember: hiteds el magaddal, az következendő negyvenkilencz esztendő az míg elfoly, ha úgy foly az erdélyi dolog az náj módi, új módi, rossz módi szerint, mint folyt az eltölt negyvenkilencz esztendő alatt, azokban az melyek még most folynak, semmit az te maradvád úgy nem folytat az mint csak most is folynak az dolgok: azért isten tudja, ír-e utánam valaki vagy sem; azért írák le, hogy midőn azok is lassan-lassan elmúlnak, mégis az maradváink emlékezzenek meg régi alázatos egyigyűségében Erdélynek gazdagságáról, az náj módi mellett való koldússágáról.« Apor jól érezte, hogy a fejlődés nem áll meg ott, a hol ő már fejét csóválta miatta. Nem is állt. Az új negyvenkilencz esztendő még nem telt el, s a magyar előkelőség már hátat fordított legnagyobb részben a régi nemzeti formáknak. Francziás és németes szokások, életmód, divat, öltözetek lettek általánosokká. Kazinczy írja Mária Teréziáról a *Hébében* (1824) közzétett meleg emlékezésében: »Nemzetünk a szomszéd német színt vette magára, mint hajdan a törököt. Rövid mentéink térdig nyúlának, kardjaink görbült koszperdecskékké lettek, hajainkat ellepte a púder és illatos zsír; így vala ez gondolkodásunkban is.« Bod Péter e kort »megpompásult, megváltozott és elkényesedett Száznak« nevezi.

Azonban a legnagyobb áldozat, melyet az új viszonyok követeltek, kétségkívül nyelvünk volt. A veszedelem, mely a körülményekben erre nézve rejlett, természetes és majdnem kikerülhetetlen volt. Csak úgy szolgálhatott volna az új eszmék és hang tolmácsaúl, ha e művelődés lassabban, fokozatosabban, a nemzeti talajt végkép el nem hagyva fejlődik, magával együtt fejlesztve ki a nyelvnek megfelelő bőséget és hajlékonyságát. De a nyugoti kultúra,

irodalmi eszméi, művészeti felfogása s társaséleti módjai rögtön és kívülről hódítottak, s köztük és nyelvünk között nagy hézag tátongott. E hézagot kiváló adományú írók, minő e tekintetben különösen Báróczi volt, megkísérelhették áthidalni; ámde ez áthidalás a legelső időben határosnak tűnhetett fel a lehetetlenséggel. Annyival inkább mert különösen a hódító társaséleti formák a túlságos elfinomodás formái voltak, melyeknek csak egy gazdag, kifejezéseiben árnyékolni, czélozgatni tudó, mesterkedésre és czikornyára képes, szinonimákban bővelkedő nyelv lehetett megfelelője. Mily távol állott ettől a magyar a múlt század közepén!

A változás már első fokán abban nyilatkozott, hogy előkelőinkből udvari emberek lettek, hasonlóan az idegen arisztokráciához, melynek tagjaival összevegyültek. De míg ezekkel az érintkezés csak idegen nyelven volt lehető, addig magának az új műveltségnek is, finomságaival, illemformáival, könnyed élceivel és divatos bölcséletével, alig vala képes tolmácsolására a magyar nyelv. Kényteleneknek láthatták magokat, hogy a nyugoti kultúrát anyanyelvén sajátítsák el s lemondjanak a magukéről. Meg is tették. A fordulat első fecskéje már a század elején Zicsi Péter, a magyar költő és szeptemvir, ki feleségének, Bercsényi Zsuzsánnának, német imádságos könyvet írt. Az idegennel való e kaczerkodásra hamar bekövetkezett az idő, melyben uraink egészen hátat fordítottak a magyar szónak. Félszázad múlva az idegen nyelvek minden téren háttérbe szorították a magyart s általánosokká lettek, úgy a közéletben mint a magán körökben. A nemzetietlen kor teljességre jutott. Amott a latin emelkedett szinte korlátlan uralomra. Ezen hozták a törvényeket, ezen szónokoltak a vármegyék zöld asztalainál, ezen kormányoztak és

bíráskodtak, s ezen tanítottak az iskolákban a jezsuiták ép úgy, mint a protestánsok. A deákos emberek, papok és professzorok, táblabírák és prókátorok, kik a nyugoti nyelvek egyikén sem tudtak, a deákot még házukhoz is bevitték társalgó nyelvnek, melyet nem ritkán feleségeik és leányaik is megtanultak. Egészen a nyugothoz fordulni nem állott módjukban, de meg nem is gondoltak magyar voltuk megtagadására. Valami közvetítőt kerestek magyarságuk s a nagy világ között; ilyenül kínálkozott a latin nyelv, melynek nálunk nem hiányoztak nemzeti tradíciói.

Az előbbkelők közt azonban inkább a francia és német uralkodott; idegenek voltak szakácsaik és inasaik, nevelőik és olvasmányaik. A vagyonosabb nemesek és főurak ekkor kezdettek falvaikból, melyeknek levegője természetesen nyersebb és magyarabb volt, városokba húzódni, kastélyokat építtetni Pesten, Pozsonyban vagy Kassán. A multságoknak új nemei kezdték betölteni életüket, meszterkéltőbbek a régieknél. A szalonok és boudirok első utánzatai is megszületnek. Idegeneskedő életmódjokat, multságait, különösen az asszonyok külföldieskedését sokat szatirizálja az öreg Orczy Lőrincz, kit Kazinczy »magyar Cincinnatusnak« nevezett. Csak annak az úri multság-nak leírását olvassuk el, mely az 1762-ből való s ily című költeményében foglaltatik: *Egy ifjuhoz*, ki a városi lakást falusinál inkább szereti. A peleskei nótárius is egész karrikatúra-gyűjteményt állít össze az idegen köntöst öltött magyar főúri gavallérokból és dámákból. Mikor a »hecczben« egy asszonyság, ki már chignont visel s a nevét is tudja, az »új világgal« mentegeti magát, a nótárius felsóhajt:

Méltóságos grófné, a Felséges Isten,
Csak ezt a világot, melyben élünk itten,
Teremté, hogy újabb volna lehetetlen:
E szó, hogy *új világ* nálam érthetetlen.

Pedig az új világ ugyancsak jelentkezett léptenyomon. Kiterjedt nemcsak a gazdag nemességre, hanem az előkelő tisztviselő osztályra is. Ennek belső életébe vezet Kármán szatirája: *A módi*. Az »idegen országok bolondságainak« követése juttatta a fiatal asszonykát, ki ez életkép hőse, szomorú szerepéhez. A külföldi áramlat elhozta salakját is s ebben vergődik a leírt család. Az asszony, ki bizonyára nem állt egyedül abban az időben, a franczia »galanteria« bolondja. Francziával és némettel keveri beszédjét; a magyar könyvek nevetségesek előtte s romlott franczia regényeket olvas; az ártatlanság nevetségessé, a hűség szükségtelenné lesz szemében; az imádkozó öreg magyart kineveti. A maga egyháza »az öltöző kabinet, ez a szent hely, mely a bolondoskodásnak, hiábavalóságnak, idővesztegetésnek és erőtelenségnek temploma, sok történeteknek első kútfeje, hova a nagy világból való férfiak soha be nem jutnak mint férjek, hanem mint szeretők.« A beszéd idegen vagy legalább idegennel kevert.

Mialatt a felsőbb osztályok mindenfelé elnémetesedtek és francziásodtak, a literátusok országszerte eldeákosodtak, a felvidék egészen eltótosódott. A magyar szó a jobbágyházakba szorult. Mikes Kelemen panasza, melyet ötven esztendővel korábbi kelet alatt írt, kelletén túl teljesezésbe ment: »Bár a mi földiink azon volnának, hogy idegen nyelvre taníttatnák gyermeköket; de az olyan állapottal oly keveset gondolnak, hogy még csak az írásra és olvasásra sem kényszerítnék a leányokat.« Íróink tele vannak panaszszal, s ezekben tanúsággal a nemzetietlenedés rendkívüli mértéke felől. Az *Athénás* előszavában írja Bod Péter: »A franczia nyelv annyira elterjedett Európában s oly szükségesnek kezdett látszani, hogy Erdélyben is ezután talám az oláh gyermek is azon kezdi bölcsőben

való sírását. « Dévai András a *Nap után forgó virágban* hangosan méltatlankodik a hűtlenségen, melylyel nemeseink cserben hagyták az ősi erkölcsöket: »Jövevény idegen nyelven kapdosnak, s nemcsak unalmas előttük a magyar szó, de ha tudják is még e nyelvet, szégyenlik s majdnem utálják azt beszélni. « Toldy emlékezése szerint egy egykorú franczia író meglepetve beszéli, hogy a tiszavidéki középnemesi házak asszonyai törik ugyan a német nyelvet, de kedvvel, s általa kultúrát negédelve. Bessenyei kis röpiratának, a *Magyarságnak* első szavai ezek: »Valljuk meg, hogy nagyon megszűkültünk a magyarságban, melynek ugyan bőségében sohasem voltunk. Csudálkozom nagy nemzetünkön, hogy ő, ki különben minden tulajdonainak fenntartásában oly nemes, nagy és állhatatos indulattal viseltetik, a maga anya-nyelvét felejteti láttatik. «

És így tovább a tanúknak egész sora, kik mind ellene vallanak e nemzedéknek. A nemzet valóban idegen színt öltött, melynek, a szorosabb értelemben vett nép kivételével, minden osztály részese volt. A nemesség elnemzetietlenülült, a tudomány emberei nyelvök kozmopolita voltával büszkélkedtek, a városi polgárság amúgy is idegen volt és maradt. Így történt, hogy míg a magyar irodalom pangani látszott, az idegen nyelvű tudomány és művészet némi virágzásra emelkedett. Aureum scientiarum saeculum! A latin tudós munkák száma és jelentősége egyaránt nagy s a német színészeknek, kik tetszés közt kóborolták be az országot, állandó házat építtetnek először Pozsony, azután Sopron és Kassa, végül Buda és Pest.

A magyar nemzetiség e megdőbbentő hanyatlásának, gyöngülésének adatait megszoktuk vádlevelbe foglalva olvasni Mária Terézia ellen, kiben legtöbb historikusunk és irodalomtörténetírónk nemzetiségünknek határozott ellenségét és

öntudatos megrontóját látja. E pont az, melyben legkönnyebbnek találják eltérni Toldytól. Horváth Mihály még némi óvatossággal mondja ki vádjait; de azok, a kik belőle dolgoztak, már kétségbé nem vonható, a világos igazságnak nagyon is határozott hangján beszélnek. Alig lehet a történeti szempont méltatlan mellőzésének szembeszökőbb példája. Mária Terézia csak kora szellemének volt képviselője s nemzetiségünknek és szabadságainknak csupán annyit és annyiban ártott, a mennyiben az maga, korának szelleme, kedvezetlen volt rájuk nézve.

Ő nem ismerte, annál kevésbbé érezhette, hogy a nemzeti létnek a nyelv leghatalmasabb tényezője. Ama kozmopolita szellemben élt, mely a nemzeteket inkább csak politikai, mint nyelvi fogalmaknak tekintette. A nemzetiség eszméje, mai terjedelmében és elveivel akkor nem létezett, ép oly kevésbé a németé, mint a magyaré. A bécsi udvar és társasága sem volt német, a mint nem volt a berlini és drezdai sem. Nyugoteurópai udvar volt, a mi akkor körülbelül annyit jelentett, hogy: francia. III. Károly alatt, kinek udvarában spanyol szokások divatoztak, még a spanyol és olasz nyelvek uralkodtak. Utóbb a francia emelkedett túlsúlyra. A királyné neveltetése ez idegen szellemben és formák között történt; gyermekkorában olasz daljátékokat játszott; egész életében legszívesebben beszélt francziául; francia könyveket olvasott és francia leveleket írt. Az 1741-ben épített s 1761-ben megnagyobbított udvari színházban a párizsi dramatikusokat s az édes szavú udvari költőt, az olasz Metastasiót, tapsolták; a német írók is francia fordításban kerültek színre. Bizonyos kedveltségben állottak a jezsuita-komédiák is, s az udvar tagjai szívesen látogattak el a Tereziánium növendékeinek deák előadásaira, melyeknek színtere rendesen Babilon vagy

Egyiptom volt. A hajnalodó német szellem irodalmi és művészeti törekvései sem az udvarnak, sem az előkelő világnak nem részesültek figyelmében és támogatásában, Lessing kegyes fogadtatása daczára sem. Midőn a királyné és egész köre ily könnyen és szívesen meghódolt, szokásaiban és nyelvében, egy magasabb művelődés előtt, különös ellenségeskedés kellett-e ahhoz, hogy a magyar nemességet hasonló hódolatra készítette? Nem lenne igaztalanabb az okoskodás, ha inkább vonzalmat és jóakaratot keresnénk benne. Nem sokat törődött saját nemzetiségének sem azzal az oldalával, mely iránt mi a magunké irányában ma különös tiszteletre és gondozásra szeretnők kötelezni. De csak ma követeljük ezt. Mária Terézia korában, főméltóságaink, országgyűléseink, vármegyéink egyetlen szóval sem sürgettek változást, a magyar nyelv védelmét, a nemzetietlenedés meggátlását, a nemzetiségi sérelmek orvoslását. Kérdés, ha sürgetik, ha felvilágosítják a királynét egy, előtte ismeretlen érdekről, ő, a ki nevezetesebbnek tartott kérdésekben annyiszor adta engedékenysége által jeleit hajlamának, nem tesz-e ezen a téren is valamit. Az országos levéltárban megmaradt egy névtelen magyar emlékirata (*Századok* 1885.), melyben azt javasolja a királynénak, hogy a magyarok szívének megnyugovására 1. alapítson egy nagy érdemrendet, évi javadalommal összekötve, valamelyik magyar királyi szent (István, László vagy Imre) nevére; 2. tegyen egy nagy alapítványt kiházásításokra a fejedelmi család valamelyik örömnapján; 3. alapítson valóságos egyetemet, s 4. egy magyar testőrsereget. E javaslatokat Mária Terézia mind elfogadta. A magyar nemzetiség hanyatlását, mellőzését illető panaszok azonban néhány magyar könyv előbeszédébe szorultak s nem igen juthattak el hozzá. A kik panaszkodhattak volna, azok hallgattak;

a panaszkodók pedig messze voltak. A királyné előtt ismeretlenek törekvéseik s értetlen a nyelv, melyen tolmácsolták. A kik a felszólalásra hivatottak lettek volna a magyar nyelv mellett, azok maguk is már részben elfelejtették azt, idegen beszéltek és terjesztettek.

Egyébiránt fentebb megjegyeztük, hogy ez sem volt épen természetellenes. Az idegen műveltségi áramlat, mely hirtelen támad meg egy nemzetet, vagy valamely rétegét, mielőtt ennek nyelve készen lenne elfogadására, rendesen nyelvével együtt hódít. Gondoljunk csak a humanizmus virágzására Európa bármely országában s Mátyás király udvarában. Eleinte mindenütt idegen, deák. A hol a nemzeti műveltségnek több elemét találta, ott lassankint aztán áthatja ezt s beléje olvad. Az angoloknál hatását csakhamar magába olvasztja az erősen fellüktető nemzeti szellem és Shakspeare csak mint segítőjére, egyben-másban művelőjére, anyag-nyújtó forrására támaszkodik rá. A francziák teljes tisztelettel hódolnak meg az antik formáknak; ők szereznek ezeknek egy időre ép olyan viláгурalmat, a milyent hajdan a római fegyverek alapítottak; de e formákat, idegen képből, ugyancsak nemzeti tartalommal töltik meg nagy drámaíróik. A németek hosszú időn küzködnek másod kézből vett hatásaival, mígnem az eredeti forrás, a görögség, nemzeti klassziczizmusokat fölnevelő édes tejjé lesz. A föltámadt antik itt mindenütt talált már jelentősebb nemzeti művelődést, mely ama mellett vagy vele összeolvadva érvényesülni törekedett. Ez ép olyan természetes volt, mint az, a mit hazánkban látunk. Itt jóformán hiányzott az alap az ilyen fejlődéshez. A humanizmus végig latin maradt, alkotott egy rövid-életű deák tudós társaságot, hajtott egy-két deák költői virágot s mint idegen, latin sorvadt is el.

A végzet kedvezőbb volt nemzetiségünknek hanyatló s pusztulás fenyegette ügye iránt, mint mi magunk. A nemzetietlen kor, felfordult állapotaival, hallgatásra kárhoztatott önérzetével, csak átmeneti idő volt, mely előkészítette, s utóbb ijesztő emléke által siettetten és erősítette ez irányú fejlődésünket. Bármily általánossá lett is az elidegenülés, mégsem maradhatott minden kivétel nélkül. Bár, mint Bessenyei írta: ez időkből nálunk százezer deák szóra jutott csak egy magyar szó s ezer deák íróra egy magyar író: mindazonáltal elvétele egy-egy tanári katedrán, paplakban vagy nemesi kastélyban csak akadt olyan is, ki nem nézhette jó szemmel és könnyű szívvel a dolgok folyását. Ezek menete jókor visszahatást ébresztett, de a nemzeti reakciónak sokáig tehetetlen képviselői csak azok voltak, kiknek úgyszólván mesterségök volt a nyelv: néhány író, ki magyarul dolgozott és érzett. Sokáig kevesen voltak s szavuk elhangzott; de egyszerre csak onnan jött segítségök, honnan legkevésbé várták: Bécsből. A fejedelmi székvárosba került gárdisták közül számosan úgy simúltak hozzá az új viszonyokhoz, hogy a hazai földtől sem tudtak végkép elszakadni. Az udvari élet pompája, a világváros fénye nem tudta velök végkép elfeledtetni pusztáikat és hegyeiket. Az idegen szellem hatalmas áramlata közt is megőrizték nemzeti érzéseiket. Az elparlagiasodott nemes ifjakban fölébredtek természetes jó hajlamaik: tanulni voltak kénytelenek, munkához láttak, hogy becsülettel állhassák meg helyöket. Új világ tárult szemeik elé, nemcsak Bécsben, hanem Európa többi fővárosaiban: Párizsban, Madridban, Londonban, Berlinben és Pétervártt, hol udvari kurírok szerepében fordultak meg. A dicsőség régi neme nem elégité ki többé őket, mely messze földön szájára vette nevöket, mikor a Pyrenék vagy a szarmát

síkság felé kétszáz mérföldet lovagoltak. Többek akartak lenni, mint daliás ifjak, vitéz katonák és jó lovasok. Szerencsére többek a kicsíszolt udvarfinál, jó tánczosnál és szerencsés nőhódítónál is. Mind ennél magasabb eszmény ébredt bennök s követelt tőlök áldozatot. Kazinczy írja a gárdistákról: »Figyelemmel, megkülönböztetéssel fogadtatva valahol megjelentek, lelkek lángot kapa, megérdeimleni a közönséges hódolást és valami jobb által érdeimleni meg, mint a legdelibb növés és e deli növést látni engedő szép öltözet által.« Mi volt ez a jobb, mi az az ideál? Magányos óráikban forgatott könyveikből s a színpadok zajos világából egy, előttük eddig ismeretlen, új eszme hatott lelkökbe: az írói dicsőség eszméje. Ez termékenyítette meg hazafiságukat és tette magyar írókká őket. »Oly dicsőség kívánása vezet, mely isteni tiszteletből és emberi szeretetből szokott származni«, írja Bessenyei. Az ellentét lesújtó érzete, mely otthonuk és a nagy világ szelleme között szemökbe tűnt, oly munka ösztönét ébresztette bennök, melyről atyáik, egész osztályuk régesrég megfeledkezett. Írói koszorút aratni s megmenteni nyelve által a sülyedő magyarságot: ez lett vágyuk és jelszavuk.

Bessenyei a tanulásban töltött tizenegy év után megfűtta a riadót, élesebben és más hangon, mint az eddigiek. A viszhangban, melyet ébresztett, először nyilatkozik élénkebben a nemzeti visszahatás. Mi az oka sikerének és elődei sikertelenségének? Az, hogy ezek inkább csak a régi világ képviselői voltak. Bessenyei nem követelt lehetetlenséget. Nem akarta visszafelé fordítani az idő kerekét, hanem inkább az új eszméket és új formákat tolmácsolta magyarul. Átlátta, hogy a XVIII. század elnemzetietlenülült magyarját lehetetlen XVII. századbeli igazi magyarrá tenni. Ezen túl volt a világ. Megpróbálta tehát a maga XVIII.

századi voltában tenni magyarrá. »A régi módhoz ne ragaszkodjunk, írja, mert ahhoz ragaszkodni annyit tészen, mint a tudatlanságot sohajtani. Csak nekünk is jobb lesz hát a nagy világ után menni. Legyen új tanulás módja, fogadjuk el. Nem szükség minden újítót megvetni, mert nem minden újság rossz köztünk, mivel igen sok veszedelmes és tudatlan óságok is vannak e világba.« Fennen hirdette itt és más helyeken, hogy a kor műveltsége megfér a magyarsággal. Nemcsak a lappangó nemzeti érzés felizgatása, hanem e műveltség maga, melyet képviselt, képvis hatását titkát. Ez az idegen nyelven szerzett műveltség ébresztett fogékonyságot a szellemi érdekek iránt. Így lett, hogy voltakép a nemzetietlen kor szerezte be az eszközöket, melyekkel utóbb a nemzeti reakció diadalmaszkodott. Ha valaki az itt mondottak ellen a *Peleskei Nótárius* rendkívüli hatását hozná föl, mely a kizárólag nemzetinek terméke, ne feledje el, hogy e híres szatíra megjelenésekor a magyarság mozgalma már megindult és sikere által kifejtette az egyoldalúság túlzásait.

A nemzeties irányú mozgalom első ébresztői, legbuzgóbb szítói az írók voltak. Ők pendítik meg először és hirdetik a nyelv kérdésének politikai fontosságát, melyet eladdig nem vettek számba. Ők segítik a nemzetet öntudatra nyelve, mint létének, fennmaradásának legfőbb biztosítóka iránt. Ők éreztetik országos jelentőségét és szükségét a nyelv művelésének, melynek hozzá kell idomúlnia a megváltozott állapotokhoz, a nemzeti szellem új tartalmához, ha a világtól elmaradni s megsemmisülni nem akarunk. A klassziczizmus korának különböző műelvekből kiinduló iskoláit ez eszmék egyesítik. Bessenyeit Baróti Szabóval, Dugonicsot és Gvadányit Kazinczyval. Módjuk, eljárásuk, erkölceik eltérők; de céljuk, vezérelvök egy: a

magyar nyelv kimívelése s ez által a nemzeti lét szolgálatában betöltött kötelesség. Összevesznek a versformákon, lenézik egymás mintáit, megtámadják az újitott nyelvet, gúnyolják az ósdit. De mindegyikök egyformán a magyarságnak akar hasznára lenni; a kik nyelvünk eredetiségét féltik, ép úgy a magyarság érdekében félnek, mint a hogy az újitók a magyarság érdekében bátorodnak föl. Izgatásaik, tudományos terveik, irodalmi műveik hazafias tettekké lesznek: maguk már íróságuk által hazafiak. E gondolatot Mária Terézia korának nemzetietlen áramlata ébreszti föl. Haller László hátrahagyott *Telemak*-jának előjáró intésében 1755-ben írja a kiadó, hogy e könyvet »Haller francia nyelvből magyarra fordította . . . szép példaadással, hogy a magyar urak és grófok nemcsak karddal és tanácsolással, hanem tudós könyvek fordításával, sőt írásával is nemzetünknek használhatnak.« A *Holmi*-nak jelentése e szavakkal kezdődik: »Valaki magyarságunknak előmenetelire dolgozik, kétségtől mindenkit szolgálja, kik valósággal magyarok.« Báróczi, s vele számosan, hazájoknak, nemzetöknek ajánlják munkáikat. Bacsányi a *Magyar Muzeum* híres bevezetésében arról szólván, hogy idegen nemzetek írói milyen sorsban vannak, így folytatja: »Mi mindezek nélkül szűkölködünk. A mi íróinkat nem nagyjainknak megkülönböztetése, nem a jutalom, nem az elhíresedés, hanem egyedül csak a közhaszonnak keresése, s a hazának szerelme gerjeszti.« Ugyancsak Bacsányi *Virág Benedek*hez írt költői levelét e két versszakkal végzi 1792-ben:

Jövel hát, barátom, te is e pályára,
 Segélytsd társaidat el-futhatására;
 Siessünk egyszersmind dicsősség halmára!
 Míg borostyán lészen fáradságunk ára.

Lesznek majd olyanok a magyar hazában,
Kik reánk ismérnek érdem templomában,
S ha már hervadunk is cziprus árnyékában,
Jó hazafiaknak neveznek számában.

Ime együtt, egymást áthatva az írói dicsőség és írói hazafiság lelkesítő eszméi.

Ma már annyira megszoktuk s oly ősieknak képzeljük ez eszméket, hogy szinte különösnek tetszik, midőn még nem oly régi bölcsejök mellett állunk. Pedig korábban alig van nyomuk. A múlt korok legtöbb írója előtt a vallás, a felekezet érdekei lebegtek; magyarságukkal, népok körében, csak ezt szolgálták. Magyarul írtak, hogy minél jobb katolikusok vagy protestansok legyenek. A pap és az író estek legközelebb egymáshoz. Ez megváltozott. Bessenyei, a *Filozófus* előtt, buzdító szavakat intézvén a »mind két ágon levő nemes magyar ifjúsághoz«, többek között így ír: »Nem szóllok itt egy hitbéli résznek is különösön; az egész hazám ifjainak tészek ajánlást, kikhez minden különbség nélkül, egyenlő szeretettel, hívséggel, barátsággal és magyar atyafisággal viseltetem.« A régi hazafias költők, Tinódi, Zrínyi és a többiek is, nem nyelvök magyar voltánál, de, koruknak nemzetiségi tekintetben szerencsésebb viszonyai közt, költeményeik tartalmánál, célzatainál fogva tekintettek hazafiaknak. Egyességre intenek, vitézségre buzdítanak, a haza felszabadítását sürgetik a török alól: ezért hazafiak, nem mivel magyarul írnak, a mi egészen természetes. Nem létezik olyan veszedelem, melylyel szemközt minden kinyomatott magyar szó fegyverré lehet. Azt a gondolatot, hogy már a magyar könyvírás nemzeti szolgálat, a múlt század állapotai szülték. Innen kezdve terjedt az el, s tartotta fenn magát a

legújabb időkig, midőn nemzetiségünk maradandóbb biztosítékokat nyert.

A sikert, melyet a hazafias munkásság elért, mint már említve volt, nem csupán az öntudatra ébresztett nemzeti elvnek kell tulajdonítanunk. Jelentős része volt abban a talaj amaz előkészítetésének, melyet az idegen nyelvű kultúra meghonosodása teljesített. A gondolatok világát megnyitotta, az olvasó kedvet fokozta, a könyveket divatba hozta. Ennek aztán jó hasznát vették a magyar munkák. Hogy a hosszú álmából újraéledt magyar irodalom iránt épen azok figyelme ébredt föl leginkább, kiket rá egy más, akár nyugoti, akár klasszikai, francia, német vagy deák kultúra előkészített, erre érdekes bizonyosságot szolgáltat Rát Mátyás 1780-diki *Magyar Hirmondója* előfizetőinek az a jegyzéke, mely Szinnyei József birtokában maradt meg. A 320 név túlnyomó része mágnás, pap vagy professzor, tehát amaz osztályok tagja, melyeket a »métely« legjobban áthatott. Péczeli, meséinek előbeszédében, dicsekszik a »sok méltóságos és főtisztelendő uraknak« hozzája intézett, elismerő leveleivel. E lelkes olvasók, e méltóságosak és főtisztelendők, épen azok, kik a franczián és deákon művelődtek. És vajjon íróink maguk nem épen ezek közül kerültek-e ki legnagyobb számmal? Természetes, hogy nemcsak másképp írtak, hanem a közönségnek megváltozott szellemi képéhez, színvonalához képest mást is.

Az olvasók egészen különböző ízléssel álltak elő, mint a hajdaniak, kiknek művészeti igényei teljesen beolvadtak vallásos hangulatukba. Mást vártak nemcsak a szellemi világ komoly kérdéseinek fejtegetőjétől, hanem attól is, a ki tisztán csak mulattató szándékkal közeledett feléjük. Azok az asszonyok, kik német vagy francia köny-

veket olvastak, s színdarabokat láttak, egészen más igényekkel léptek az író elé, mint azok, kik a biblia és zsoltár mellett nőttek föl. A kik megfordultak az udvarnál, vagy legalább onnan hazatért gárdista ismerőseik által megismerkedtek fényével, szokásaival, mendemondáival, egészen másféle olvasmányokra áhítoztak, mint azok, a kik sohasem mozdultak ki kastélyokból s kiket férjük vagy atyjok a kuruczvilág hőstetteivel és kalandjaival mulattattott. A mint Bocskainak egy hadnagya különbözik Mária Teréziának egy gárdistájától, úgy különbözik egymástól a régi és új olvasó közönség is. Az udvari élet s az előkelő világ csiszolt formaságai bizonyos, korábban ismeretlen varázst kezdtek gyakorolni. A művészi, vagy legalább a mesterséges iránti hajlam terjedt s az udvariasabb, finomabb modor hódított. A képzeletet már nemcsak a kemény hős, hanem, s talán még nagyobb mértékben, a sima szavú s csillogó öltözetű udvarfi is foglalkoztatta. Az írónak mindezzel számot kellett vetnie tárgyának vagy lefordítandó eredetijének választásában. Könyvében olvasói az előttük újonnan feltárult világ ragyogó képeit, lágyabb érzéseit s finomítottabb hangját keresték. Az udvar s a főurak kastélyainak pazar fényét, cziczomás életét, mesterkéltséget élvezeteit, uralkodó galanteriáját a nemzet nagy többsége bizonyára csak hírebből ismerte; de már hallott róla, bűvös ragyogása a távolból szemeibe szökött s a félig ismertnek varázsa mindig a legerősebb. A magyar irodalom legelső terméke, mely ez igényeknek némi részben megfelelt, a *Kartigám* volt. Azon tulajdonságain kívül, melyeket részletesebb taglalása alkalmával kiemeltünk, főleg e körülménynek köszönte szerencsését. Ennek a magyar Calprenède, Marmontel, D'Arnaud s a többiek.

Azonban épen ezzel eljutott irodalmunk ahhoz a

ponthoz, melynél a művelt rendek olvasmányai határozot-
tan különválnak a népetől. Eddig csak egyféle magyar iro-
dalom volt; minden rendűek és rangúak számára az az
egy. A mint az énekmondó a vár piaczn rágyújtott króni-
kás nótájára s a várúr, családjával és rangos vendégei-
vel, valamelyik ablakból hallgatta, míg alant az énekest a
várnépek, gazdasági és házi tisztek, deákok és papok, apró-
dok és belső inasok, katonák és cselédek s tán a környék-
ről beszállingózott parasztok, férfiak és nők vegyest, körül-
foglák: úgy az író is minden rangú és állású, minden
korú és nemű közönségnek írta és nyomtatta könyvét. Az
úgy nevezett olvasó közönség műveltsége átlag az írástu-
dással volt kifejezhető: egyazon írástudó közönségnek egy-
azon irodalom szólt. Az előkelő asszony nem finnyáskodott
a mulattató irodalom sok mindenféle durvaságán, míg a
könyvek eszejárását és nyelvét a legközönségesebb ember
is könnyen megérthette. Most azonban az írástudó közön-
ség műveltségében egy nagy-nagy szakadás áll be. A nép
marad a mi volt s megtartja magának külön az egész
addigi mulattató irodalmat: a mi újat írnak számára, az
is annak folytatása gyanánt, annak szellemében és nyelven
készül. A művelt osztályok azonban messze távolodnak ettől
az állásponttól. Az új nézetek, szabadságok, izlés, művelő-
dés új eszméket, új tárgyakat és új nyelvet kívánnak,
melyhez a nép természetesen nem érhet föl. Az írók fél-
századnál hosszabb ideig keresik és csinálják ezt a nyel-
vet. A mi a nyugoton az előkelőbb osztályok jelszavává
lett még a múlt században: »minél messzebb a közönsé-
gestől!« az, bár kisebb mértékben s kevésbé nevetséges
túlzásokkal, nagy későre nálunk is hatni kezd.

Az újabb irodalom történetére nézve egy rendkívül
fontos tény következik be: a nép számára dolgozó iroda-

lom elszakadása a művelt osztályoknak szólótól. Az istóriás kiköltözik a könyves boltból s kiteríti ponyváját. Míg az új írók idegen munkák fordításaiban vagy utánczásaiban találták kedvöket, a régi elbeszélő próza termékei egészen emennek tulajdonába mentek át. Bessenyei már megvetőleg szól a a *Magyar Néző* jegyzésében, *Markal*ról, *Toldi Miklós*ról (azt vetve utána: »Ennek az Ilosvai nevű poétának nem tudom miből fűzzünk koszorút!«) melynek újabb kiadásai, az *Árgirussal*, a *Hármas Istóriával* s a többiekkel együtt, csak a ponyva számára készültek.

X.

Új utak az új mezőn.

Az új irodalomnak, mely Mária Terézia alatt kezdődött, mindjárt első mozgalmaiban különböző elvek nyilatkoztak s kerestek érvényt maguknak. A különböző osztályok művelődésének különböző forrásai hatottak tovább s jelentkeztek ama törekvésekben is, melyek az egyetemes magyar művelődés és irodalom érdekében egyszerre több oldalról nagy buzgósággal kezdődtek. Három elvnek jutott vezérlő szerep. Ezek voltak: a nyugot utánzása, a klasszikai műveltség s a nemzeti hagyományokhoz való ragaszkodás.

Az elsőt képviselték korábban a *francziások*, kik az új irodalmat megindították, élőkön Bessenyeivel, majd Péczelivel; utánuk a *németesek*, Kazinczyval, s a fejlődés újabb fokán Kölcseyvel. A klasszikai műveltség elve *deák*os pap-költőinket lelkesítette s Berzsenyi géniuszában ragyogott legfényesebben. A nemzeti hagyományokhoz *magyaros* íróink ragaszkodtak, Dugonicscsal és Gvadányival. Tévedés azt hinni, bogy különbözőzésök csakis és egyedül a versformára vonatkozik. Bessenyeinek az volt az ambíciója, hogy magyar Voltaireré legyen, Virágé hogy magyar Horáczczá, Kazinczyé hogy magyar Goethévé. A figyelmesebb és alaposabb vizsgálat mindegyik csoport mun-

kásságán megérezheti s kimutathatja az idegen szellemet, bár csak a magyar természetre gyakorolt gyöngébb vagy erősebb hatásában. Még a magyarosak legnagyobb részét is legalább meglegyintette e hatás, s az igazi, gyökeres, minden idegen befolyástól ment magyar szellemnek csak egyetlen, bár művészietlen, képzetlen képviselője van: Gvadányi. A formákon túl e benső, jellemző momentumok kikutatása és tisztába hozatala nehéz, de szép feladata lesz a magyar költészet történetírójának.

Hogyan álltak e csoportok a prózai elbeszéléssel, a regénynyel szemközt? Az igazi klasszikai költészet nem ismerte a költői elbeszélő prózát. A regény így a dolog természete szerint csak az első és utolsó elv vezérelte írók közt találhatott művelőket. Talált is az utánzók közt mind a francia heroikus, családi és állambölcséleti regény, mind a német szentimentális elbeszélés. A magyarosak közül Dugonics, kétségtelen francia befolyás alatt, egy nemzeti regény-stíl megalapítására tett sikertelen kísérletet.

Ezek a következő korszakba bevezető fő utak.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

* A csillagos számok azokat a lapokat mutatják, melyeken az illető tárgyról bővebben van szó.

Ábafi Lajos 95. 205. 213.
 Abdallah ibn Almokaffa 30. 105.
 Ábel Jenő 83.
 Achilles Tatius 58. 59.
 Acta Sanctorum 42.
 Adenés le Roi 66.
 Aeneas Sylvius 74. 83.
 Aethiopikák (Heliodorus) 58.
 Agenda (Heliopoeus) 91.
 Ágoston (Sz.) 17. 59.
 Ákháb és Illés (Sztárai) 82.
 Albert herczeg 262.
 Alexandre de Paris 125.
 Ali Cselebi ben Szalih 111.
 Almanszur 30. 105.
 Álmos-monda 72.
 Alvinczi-okmánytár 122.
 Amade László 234. 239. 249.
 Amadisok 75. 187.*
 Amor és Psyche (Apuleius) 60.
 Anaximander 58.
 Andrád Sámuel 146.
 Andreopulos 93.
 Anna (Sz.) élete 44.
 Antal (Sz.) élete 8.
 Antonius Diogenes 57.
 Anvar-i-Suhaili 106.
 Ányos Pál 236.
 Apafi Mihály (I.) 87. 106. 109.
 121.
 Apafi Mihály (II.) 109. 122.

Apalin (Sz.) legendája 22.
 Apáti Ferencz 10.
 Apollonius királyfi 131. 172.
 Apor Péter 121. 260. 261. 266.
 268.
 Apulejus 24. 58. 59.
 Arany János 100.
 Arany László 171.
 Arany Legenda 24. 172.
 Arany Szamár (Apulejus) 24. 59.
 Aranka György 251.
 Argennes Julia 195.
 Argirus 285.
 Aristides 58.
 Arnaud 283.
 Artus király asztalköre 71.
 Aspasia 58.
 Astriane (Mészáros) 242.
 Athanázius (Sz.) 8.
 Athenaeum 62.
 Athenas (Bod) 132. 272.
 Attila-monda 72.
 Aulicus (Gracian) 224.

Bacsányi 237. 280.
 Baethgen Fridrik 93.
 Balassa Andrásné Mérái Anna
 89.
 Balassi Bálint 79. 83. 89. 120.
 169. 175.
 Balassi komédia 102. 139. 156.

- Balassi Menyhárt 175.
 Bařsffi 207.
 Balzac 206.
 Bandello 65.
 Bánfi Dénes 121.
 Bánfi Gergely 11.
 Bard 69.
 Baret Eugén 189.
 Barlám és Jozafát 3. 28.* 36.
 71. 130. 172.
 Báróczi Sándor 170. 171. 270.
 280.
 Baróti Szabó 279.
 Bártfai színügy 83.
 Basó Mátyás 176.
 Batizi András 78. 79.
 Báthori Györgyné Báthori
 Anna 89.
 Báthori Miklósné Losonezi
 Fruzina 89.
 Bátori László 25.
 Beal 30.
 Bebek Györgyné Patócsi Zsófia
 89.
 Bebel 158.
 Bedegi Nyári Pálné, Várdai
 Kata 89.
 Békességés Türesnek Paizsa
 (Haller) 123. 129.
 Béldi-kódex 160.
 Béldi Pál 121.
 Benfey Tivadar 93. 104.
 Beniczki Péter 121. 145. 167.
 Benoît de St. More 126.
 Bercsényi Miklós 87. 214.
 Bercsényi Zsuzsanna 270.
 Bernard de Trevies 148.
 Bernát (Sz.) mondásai 12.
 Berzsenyi 256.
 Bessenyei 129. 273. 277. 278.
 281. 286.
 Bethlen Gábor 109.
 Bethlen Gáborné Károli Zsu-
 zsanna 89.
 Bethlen Farkas 121.
 Bethlen Miklós 109. 121. 122.
 Bidpai 62.
 Bidpai és Lokman 118.
 Blancus (Umbertus) 18.
 Blois (Pierre de) 188.
 Bobertag 61.
 Boccaccio 34. 64.* 83. 93. 219.
 221.
 Bod-kódex 12.
 Bod Péter 135. 161. 166. 207.
 269. 272.
 Bodnár Zsigmond 216.
 Boileau 199.
 Bollandisták 24. 42.
 Bonacné 202.
 Bonaventura (Sz.) könyve 12.
 Bonfini 86. 132.
 Bornemisza Péter 89. 161.
 Borsos Sebestyén 77.
 Botond monda 72.
 Bölcş Ember (Faludi) 224.
 Brandanus 71.
 Braunfels Lajos 189.
 Bretagnei Brutus 72.
 Brever Sámuel 147.
 Buchau 34.
 Bühel (Hans) 63. 93.
 Burkhard Waldis 140.
 Calprenède 194. 197. 283.
 Canterbury Tales (Chaucer) 222.
 Capuai János 62. 105.
 Ceriton (Odo de) 47.

- Cervantes 191.
 Chaucer 223.
 Cinthio 65.
 Cleodon (Mikes) 221.
 Colonnai Guidó 83. 126.
 Constantinus (Faludi) 225.
 Conte 67.
 Contes-devot-k 47.
 Contradictio Salomonis 159.
 Cornides Dániel 22.
 Cornides-kódex 12. 16. 22.
 Corre (Magister de la) 18.
 Csáki Mihály gróf 202.
 Csáktornyai Máttyás 127.
 Cserei Mihály 121. 209.
 Csizi István 234.
 Csoma-kódex 131.
 Curialis stilus 115.
 Curtius Rufus 125.
 Czegei névtelen 118.
 Czeplédi Nyiri János 82.

 Daczó János 107.
 Dálnoki János 127.
 Dam Jehan 93.
 Damaskusi (Sz.) János 30.*
 Dániel István 122.
 Daphnis és Chloe (Longus) 59.
 61.
 Dardanus története (Faludi) 229.
 Dares (Phryx) 126.
 Dávid zsoltárai 15.
 Deák Farkas 88. 100. 174.
 Debreczeni kódex 12. 21.* 27.
 48.
 Decamerone 63. 64.*
 Demogeot 190.
 Demokritus (Kónyi) 159.
 Dévai András 273.

 Dézsi András 78.
 Didekind 34.
 Diocletianus (Bübel) 63. 93.
 Disciplina Clericalis (P. Alfonsus) 63. 130.
 Döbrentei-kódex 169.
 Domonkos (Sz.) élete 12. 16.
 17. 49.
 Don Quijote 191.
 Dorell József 224. 225.
 Draskovics György 82.
 Draskovics Jánosné Istváni Éva 89.
 Drávai névtelen 130. 131.
 Dugonics András 59. 168. 279.
 286.
 Dunlop 30. 69. 197.
 Dycetis (Krétai) 126.

 Eberus Balázs 56. 91.
 Edda 172.
 Efezusi özvegy 59. 96*
 Egervári László 127.
 Ehrenfeld-kódex 17. 22.
 Elek (Sz.) legendája 25. 36.*
 255.
 Eleonora de Valesco (Mikes) 220.
 Ének 81.
 Enyedi György 82.
 Erdélyi János 167. 216.
 Erdődi Tamásné Ungnad Anna Mária 90.
 Érdy János 21.
 Érdy-kódex 12. 20. 24. 27. 38.
 42. 49.
 Erotikák (Achilles Tatius) 59.
 Érsekújvári kódex 12. 16. 22.
 27. 48. 49.

- Erzsébet (Sz.) élete 15. 21.
 Erzsébet királyné 197.
 Eschenbachi Volfram 172.
 Eszterházi Miklós 121.
 Eszterházi Miklósné Nyári
 Krisztina 89.
 Eszterházi Pál 260.
 Eurialus és Lucretia (Aeneas
 Sylvius) 74. 83.
 Everyman 34.
 Ezeregyéjszaka 96.
 Ezópus fabulái (Pesti) 136.
 Ezópi mese 135.
- Fábián Gábor 60.
 Fables Indiennes (L. Deslonge-
 hamps) 93.
 Fabliau 67.
 Faludi Ferencz 155. 223.* 233.
 249. 253. 257.
 Farkas András 78.
 Farkas Lajos 205.
 Fénélon 118.
 Ferencz-legenda (nagy) 17.*
 Ferencz (I.) 195.
 Filozofus (Bessenyei) 281.
 Figyelő (Abafi) 95.
 Florentin (Sz.) legendája 23.
 Flórentz és Lion (Kónyi) 155.
 Folz (Hans) 160.
 Forgách Simon 87.
 Forgách Zsigmondné Thurzó
 Zsuzsanna 89.
 Fortunátus (Gesták) 83. 92.
 Fortunátus (önálló) 154.
 Freudank 159.
 Fülöp (II) 188.
- Gaal József 63.
 Galland 118.
 Galmy 92.
 Gárdista írók 277.
 Gelasius pápa 159.
 Geleji Katona István 207.
 Gellert 140. 234.
 Gellért (Sz.) legendája 21.
 Gergely (Toursi Sz.) 8.
 Geschichte des Romans (Wolff)
 71.
 Gesta Lombardorum 24.
 Gesta Romanorum 34. 44. 49.
 64. 83. 129.* 153. 154. 172.
 Gizmonda és Gisquardus (Boc-
 caccio) 83.
 Giovane (Ser) 65.
 Gizmunda (Enyedi) 82.
 Glassius 129.
 Gomberville 194. 197. 201. 219.
 Gomezné Poisson Magdolna
 201. 218.
 Gömöry-kódex 12.
 Görcsönyi Ambrus 82.
 Görres 92.
 Gracian Boldizsár 224. 225.
 Grál (Sz.) 71.
 Grafenberg (Wirnt von) 74.
 Grasse 130.
 Greguss Ágost 34.
 Griechischer Roman (Rohde) 58.
 Grimm Jakab 159.
 Guary-kódex 12.
 Gúthi Ország Borbála 91.
 Gvadányi József 279. 287.
 Gyirva Venczel 147.
 Gyöngyösi István 59. 121. 267.
 Győry Vilmos 191.
 Gyulai Pá' 63.

- Haiden Gergely 160. 166.
 Halál himnusza 48.
 Halabori Bertalan 169.
 Haller Gábor 107. 121.
 Haller János 44. 83. 121.* 209. 228. 253.
 Haller László 171. 234. 280.
 Haller Pál 124.
 Halmágyi József 103.
 Halotti Beszéd 26.
 Harder Mihály 92.
 Hariadenus (Valkai) 82.
 Hármás Istória (Haller) 44. 46. 83. 120.* 234. 285.
 Hasznos Orvosság (Pécsi Lukács) 90.
 Hatvani István 145.
 Hébe 269.
 Hegedősök 84.
 Heinrich Gusztáv 95. 236. 239. 249.
 Helenus (Sz.) legendája 23.
 Helinandus 130.
 Heliodorus 5. 58. 152.
 Hellopoeus Bálint 91.
 Heltai Gáspár 86. 137.* 161. 209.
 Henrik (II) 188.
 Henrik (Szegény) 142.
 Herberay des Essarts 189.
 Herder 34.
 Herodot 96.
 Heroikus regény 193.
 Heros de Roman (Boileau) 199.
 Herpin 92.
 Hertz József 38.
 Hét böles meséi 63. 91.* 130.
 História 81. 82.*
 História Lombardica 24.
 History of Fiction (Dunlop) 30.
 Hitopadesa 62.
 Holmi (Bessenyei) 129. 280.
 Homerus 126. 128.
 Horányi 239.
 Horologium Turcicum (Rosnyai) 110.*
 Horvát István 22. 102.
 Horvát-kódex 12. 16.
 Horváth Mihály 264. 274.
 Hőke Lajos 237.
 Hriágjel Márton 234.
 Huet Péter Dániel 30.
 Humájun-Námé 106.
 Hunfalvy Pál 62.
 Huon de Bordeaux (Villeneuve) 75.
 Husain-Vaiz 106.
 Huszár József 200.
 Ilosvai Péter 82. 125.
 Imre (Sz.) élete 15. 21. 44.
 Imre Lajos 140.
 Imre Sándor 162.
 Innocentius (V.) 18.
 Ipolyi Arnold 159. 161. 167. 239.
 István (Sz.) legendája 9. 21.
 István (Sz.) élete 15.
 István vért. halála (Szent-Gracianus) 78.
 Istvánfi Miklós 239.
 Jahrbuch (Eberts) 31.
 Jamblichus 57.
 Jankovich Miklós 20. 123.
 Jeromos (Sz.) regulája 12. 16.
 Jongleur 69.
 Jordánszky-kódex 12.

Josephus Flavius 159.
 Joveniánus (Gesták) 83. 131.
 József (II.) 260.
 Káldi György 207.
 Kalila ve Dimna 62. 103.*
 Kallisthenes 125.
 Kapi György 122.
 Karádi Pál 78. 102.
 Karenus Jakab 122.
 Kármán József 272.
 Károli Gáspár 79.
 Károli Péter 138.
 Károly (III.) 260. 268. 274.
 Károly (VI.) 188.
 Károly (VII.) 188.
 Karthauzi (névtelen) legendá-
 riuma 20.*
 Kartigám (Mészáros) 234. 243.*
 257. 283.
 Katalin (Alex. Sz.) prózai legen-
 dája 22.
 Katalin (Alex. Sz.) verses legen-
 dája 22. 25.
 Katziporus 158.
 Kazimir és Iréne (Faludi) 229.
 Kazinczy Ferencz 21. 170. 237.
 238. 252. 269. 271. 278. 279.
 286.
 Kazinczy-kódex 3. 12. 22. 27.
 28.* 36. 38. 41. 48.
 Keller Henrik Adalbert 63. 93.
 Kemény János 121. 209.
 Kempis Tamás (Pázmány) 208.
 Kendi Antal 140.
 Képes-Krónika (Bécsi) 25.
 Két Könyv (Károli) 79.
 Kézai Simon 72.
 Király és Kapás (Péczeli) 49.

Kirchhoff 158.
 Kiss Miklós (Misz-Tótfalusi) 124.
 Klearchos 57.
 Kollár Ádám 260.
 Komjáthi Benedek 88.
 Koncz József 107.
 Konrád (szegény) 142.
 Kónyi János 155. 159. 253.
 Kozru Nusirvan 105.
 Kölcsey Ferencz 21. 286.
 Könyvecske az apostolok mél-
 tóságáról 12.
 Könyvszemle (Magyar) 103.
 Kőrösy László 161.
 Kőszegi Zsuzsi 203.
 Krisztina (Sz.) élete 12. 17. 15.
 Kriza-kódex 12.
 Krónika 81. 82.*
 Kulcsár István 205.
 Laboulaye 30.
 Lafontaine 96.
 Lajos (XIV.) 195. 198. 211.
 Lalita Vistara 31.
 Lambert li Cors 125.
 Lampe 206.
 Landau Márk 93. 103.
 Lányi-kódex 12.
 Laskai Osvát 11.
 Lázár István 122.
 László (Sz.) élete 15. 21. 49. 72.
 Lehel monda 72.
 Lenclos (Ninon de) 195.
 Leriniai Vincze 82.
 Lessing 275.
 Lévai névtelen 127.
 Leyden 69.
 Liber Alexandri de proeliis 124.
 Liebrecht Félix 30.

- Lipomannus 24.
 Lipót (I.) 266.
 Lisztius László 121.
 Livius 209.
 Lobeira (Vasco de) 189.
 Lobkowitz-kódex 12. 17.
 Loiseleur Des Longchamps 93.
 Longfellow 24.
 Longus 5. 58. 59.
 Lope de Vega 149.
 Losonczy Anna 89.
 Ludas Matyi 157.

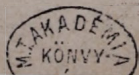
 Maccabeusok (Czeplédi Nyiri)
 82.
 Magelona (Tesseni Vencel) 82.
 83. 92.
 Mágocsi Gáspárné Massai Eula-
 lia 89.
 Magyar nemzet romlott álla-
 potja (Baiassi) 79.
 Magyar István 207.
 Magyar Néző 285.
 Magyar Szekretárius (Mészáros
 I.) 239.
 Magyar Múzeum 280.
 Magyar Hirmondó 282.
 Magyarság (Bessenyei) 273.
 Mailáth Istvánné Nádasdi Anna
 89.
 Makárius (Sz.) legendája 23.
 Malory Tamás 75.
 Mánkoczi István viselt dolgai
 174.
 Mária Terézia 203. 213. 260.
 Máriássi András 174.
 Máriássi Pálné Sigér Anna 88.
 Margit-legenda 12. 14. 16. 17.*
 24. 27. 49.
 Marmontel 171. 283.
 Martinuzzi 140.
 Mascaron 197.
 Massman Ferdinánd János 38.
 Mátyás király (Görcsönyi) 82.
 Mátyás király 276.
 Mauritius története (Faludi)
 228.
 Melius Péter 206.
 Melanchthon 137.
 Melusina 92.
 Menander 249.
 Menaeák 24.
 Menglöd 148.
 Menzel 148.
 Merlin (Villeneuve) 75.
 Mese 169.
 Mesék vándorlása (Müller
 Miksa) 31.
 Mészáros 205.
 Mészáros Ignác 234. 238.*
 Metamorfózisok (Apuleius) 59.
 Metastasio 274.
 Mikes Kelemen 63. 117. 200.*
 223. 233. 253. 257. 259. 272.
 Mindszenti Gábor 210.
 Minstrel 69.
 Molière 198.
 Molnár Albert (Szenczi) 88.
 170. 223.
 Mondolat 59.
 Montalvo (Garzias Ordonez de)
 189.
 Montierné Levelei (Mészáros
 I.) 239.
 Moreto 38.
 Morte d' Arthur (Malory) 75.
 Mulatságos Napok (Mikes) 201.
 217.*

- Müller Károly 125.
 Müller Miksa 31.
 Múzeum (Uj Magyar) 159.
- Nachtbüchlein 158.
 Nádasdi Ferencz 262.
 Nádasdi Pálné Révai Judit 89.
 Nádor-kódex 12. 22.
 Nagyszombati-kódex 12.
 Nagy Gyula 87.
 Nagy Károly és paladinjai 71.
 Nagy Károly mondanaköre 152.
 Nagy János 224.
 Nagy Sándor 71. 234.
 Nagy Sándor mondanája 125.
 Nemes Ember, Asszony, Urfi (Faludi) 224.
 Németh Antal 146.
 Négy Könyvecske (Bornemisza Péter) 89.
 Neogeorg 34.
 Névtelen jegyző 172.
 Nicaei Parthenius 58.
 Nisard 198.
 Nők a tükör előtt (Gyulai) 63.
 Nyelvemléktár 20. 22.
- Oberge (Eilhart von) 44.
 Octavianus császár 155.
 Oláh Miklós 176.
 Orczy Lőrincz 264. 271.
 Osterley Herman 129.
 Osiris (A megboszlult, — Mészáros) 241.
 Ördög Róbert 71. 75.
- Pázmány Péter 166. 206. 207. 223.
 Pál (Szent, — Ilosvai) 82.
- Pál (Remete Szent) legendája 21. 25.
 Pálfi Károly 262. 266.
 Pálfi János 260.
 Pálóczi Horváth 249.
 Pannoniás ének 54.
 Pantsatantra 62. 95. 103.* 130.
 Páriz-Pápai 170. 138.
 Paskó Kristóf 122.
 Patay Sámuel (Báji) 118.
 Pattangi Jób (Gaal József) 62.
 Patrick (Sz.) 71.
 Paulus Diacomus 24. 132.
 Pauli 43. 92. 158.
 Péczeli József 49. 145. 170. 282.
 Pécsi Lukács 90.
 Peer-kódex 22. 25. 38. 42.
 Pekry 109.
 Példák 46.*
 Példák könyve 12. 16. 47.
 Példabeszédek 132.
 Példabeszédek könyve 159.
 Peleskei Nótarius 271. 279.
 Percy 69.
 Perényi Gáborné Frangepán Katalin 88.
 Pesti Gáspár 11.
 Pesti Mizers Gábor 135.*
 Petőfi 235.
 Petrarca 148.
 Petronius Arbiter 5. 96.
 Petrus Alfonsus 64. 130.
 Petrus Berchorius 130.
 Photius 57. 61.
 Podhradszky József 22.
 Poisson Pál 201.
 Póli István 131.
 Ponczianus 46. 56. 83. 91. 132. 153.

- Pontus lovag 92.
 Pozsonyi kódex 12.
 Pray György 20.
 Rabelais 193.
 Rádai Pál 121. 234.
 Radvánszky Béla 87.
 Rákóczi Ferencz 107. 203. 211.
 Rákóczi József 203. 212.
 Ráskai Gáspár 82.
 Ráskai Lea 16. 18. 47.
 Rát Mátyás 282.
 Régi Indusok Bölcselkedések
 (Patay) 118.
 Régi Történet (Greguss) 34.
 Révai Miklós 25. 227. 235.
 Riedl Frigyes 240.
 Rimai János 121.
 Rohde 58.
 Rollwagen 158.
 Roman és származékai 66.
 Romans (De l'origine des) 30.
 Roman de la Rose 71.
 Roman de sept sages 93.
 Rosnyai Dávid 103. 106.* 121.
 215.
 Rusztán (Gesták) 83. 131.
 Rückert Fridrik 34.
 Sacchetti 65.
 Sachs (Hans) 34. 160.
 Salamon és Markalf 46. 87.
 158* 285. ✓
 Salamon (Szász K.) 168.
 Salm Gyuláné Thurzó Erzsé-
 bet 89.
 Salmasius 69.
 Sandabar 93.
 Sándor István 145.
 Sárosi János 109.
 Sándor-kódex 22.
 Satyricon (Petronius) 59.
 Scudéry Madeleine 194. 197.
 199.
 Scarron 193.
 Serédi Benedek 87.
 Sengelman Henrik 93.
 Seth Simon 105. 118.
 Sévigné assz. 206.
 Simor-kódex 17.
 Simrock 229.
 Sindban 93.
 Sindibad-Name 93.
 Sisenna 58.
 Skald 69.
 Skanderbég 87.
 Somogyi Gedeon 59.
 Sövényházi Márta 16.
 Spalatin György 147.
 Statilius 135.
 Steinhöwel 139.
 SURIUS 24.
 Syntipas 93.
 Svécziai grófné (Gellert) 234.
 Shakspeare 229. 276.
 Scherr János 192.
 Schimpf und Ernst (Pauli) 92.
 143. 158.
 Schlegel 192.
 Schmidt Valentin 70. 189.
 Schumann 158.
 Szabó Károly 87. 124. 147.
 Szádeczky Lajos 122.
 Szalay Ágoston 100.
 Szalárdi 209.
 Szaniszló (Sz.) legendája 21.
 Szász-fabula (Heltai) 138.*
 Szász Károly 168.

Szathmáry Károly (P.) 65.
 Széchenyi Pál 260.
 Székely István 86.
 Szegedi Lőrincz 89.
 Szemere Pál 67.
 Szentésiné (Verseghy) 97.
 • Szenczi Molnár Albert 88. 170.
 223.
 Szent Ember (Faludi) 224.
 Szent Gratianus Máté 78.
 Szent Hilarius (Bod) 166.
 Szentgyörgyi József 253.
 Szépkronika 82.
 Széphistoria 81.
 Szépének 82.
 Szép Magelona 147.* 257.
 Szeretetnek Győzelmé (Mészáros I.) 241.
 Szeretetnek Temploma (Mészáros I.) 241.
 Szilády Áron 25. 89. 136.
 Szilágyi Mihály 103.
 Szilágyi Sándor 107. 122. 146.
 Szilágyi István 201.
 Szily János 227.
 Szindbad parabolái 63.
 Szinnyei József (id.) 282.
 Szinnyei József (ifj.) 234.
 Szirmay Antal 168.
 Szluha Ferencz 260.
 Szolimán (Pompás) 106.
 Szőnyi Benjamin 234.
 Sztárai Mihály 78. 82. 102. 176.
 Syntipas 93.
 Telegdi Miklós 86.
 Teleki Mihály 121.
 Teleki-kódex 12. 22. 23. 48.
 Téli Éjtszakák (Faludi) 227.*

Telemak (Fenélon) 118. 171.
 234. 280.
 Temesvári Pelbárt 11. 22. 25.*
 Thales 58.
 Thaly Kálmán 87.
 Thallóczy Lajos 87.
 Theagenes és Kharikleia (Heliodorus) 58.
 Thewrewk-kódex 12.
 Thonuzobáról szóló vers 72.
 Theophania (Szegedi Lőrincz) 89.
 Thurzó Györgyné Czobor Erzsébet 89.
 Thurzó Szaniszlóné Lisztius Anna 89.
 Thüring von Ringoltingen 148.
 Tieck 149.
 Tihanyi kódex 12. 22. 38. 42. 48.
 Till Eulenspiegel 175.
 Tinódi Sebestyén 80. 83. 84.
 140. 176. 281.
 Titus Petronius 58. 59.
 Titus és Gizippus (Boccaccio) 83.
 Tizenegyezer szűz legendája 21.
 Toldy Ferencz 17. 18. 21. 81.
 102. 124. 135. 140. 147. 152.
 161. 205. 209. 224. 228. 249.
 273. 274.
 Toldi (Ilosvai) 285.
 Tofeus 207.
 Torday Sámuel 234.
 Tököli Imre 121.
 Tóth Ferencz báró 205.
 Történt Dolgok (Rosnyai) 109.
 Törökországi Levelek (Mikes) 205.
 Történelmi Maradványok (Rosnyai) 107.

- Történelmi Tár 108.
 Tristan (Oberge) 74. 92.
 Trójai háború 71.
 Trójai Veszedelem (Colonnai Guidó) 83.
 Troyes (Chretien de) 74.
 Tragemund-dal 172.
 Troubadour 68.
 Trouveur 68.
 Tudományos Gyűjtemény 22. 123.
 Tudománytár 21.
 Turóczi 86.
 Turpin 42.

 Udvari Kátó (Nagy J.) 224.
 Ungnad Anna Mária 90.
 Ungnad Kristófné Losonczy Anna 90.
 Urfé Honoré 196.

 Valkai András 82. 132. 161.
 Varsányi György 82.
 Váradi Kis Gáspárné Nagy Dorkó 89.
 Vass József 160.
 Vaumorière (Pierre de) 197.
 Velencei Kalmár (Shakspeare) 34.
 Verseghy Ferencz 59. 97.
 Vergil 71. 128.
 Veszprémi-kódex 12.
 Vigoleys (Grafenberg) 74.
 Villermus érsek 159.
 Villeneuve (Huon de) 75.

 Vihar (Shakspeare) 229.
 Virág Benedek 286.
 Virginia-kódex 12. 17. 22.
 Visnusaarman 62.
 Vitkovics-kódex 12.
 Vitae Patrum 8. 24.
 Vitéz Francisko (Ráskai) 82.
 Voiture 206.
 Volf György 16. 17. 22. 24.
 Volter és Grizeldis (Boccaccio) 83.
 Voltaire 97.
 Voraginei Jakab 24.
 Vörösmarty 100.

 Warbeck Vitus 147. 148.
 Warburton 59.
 Warton 69. 129.
 Weszprémi István 22.
 Wieland 97.
 Wickram 158.
 Winkler-kódex 12. 16.
 Wolf O. L. B. 71.

 Xerxes (Varsányi) 82.

 Zápolya János 210.
 Zadig (Voltaire) 97.
 Zicsi Péter 270.
 Zoltán János 118.
 Zólyomi Dávid 107.
 Zrínyi Miklós 79. 121. 155. 267. 281. 207.
 Zrínyiász 79. 80.
 Zülfikár aga 109.

TARTALOM.

	Lap
<i>Előszó</i>	I
<i>Első fejezet: Legendák és példák</i>	1
I. A legendákról általában	3
II. Magyar legendák. — Fordítók, másolók, olvasók ...	9
III. Szent Ferencz és Margit legendája és a legendáriumok. — Milyen volt nyelvök?	17
IV. Barlám és Jozafát	28
V. Szent Elek legendája	36
VI. Példák	46
<i>Második fejezet: Históriák és beszédek</i>	51
I. A magyar könyvirodalom kezdete	53
II. Görög és római regények. — Középkori mese-gyűj- temények	57
III. A lovag-világ románjai. — Hogyan mentek át vers- ből prózába?	66
IV. XVI. és XVII. századbeli epikánk eszményei, műnevei, és olvasói	76
V. Ponczianus. — Mikép alakúl az irodalom nyelve?..	91
VI. Rosnyai Dávid és a Horologium Turcicum. — A nyelv- keverék. — Bidpai újabb magyar fordítói	103
VII. Haller János és a Hármass Istória	120
VIII. Az ezópi mese. — Heltai és stilje	135
IX. Szép Magelona	147
X. Népkönyvek. — Salamon és Markalf. — Ki a for- dítója?	156
XI. Mit neveztek mesének?	169

XII. Mánkoczi István viselt dolgai.....	174
XIII. Visszapillantás	181
<i>Harmadik fejezet: Történetek és mesék</i>	185
Első szakasz: BÁRÓCZIIG	185
I. Az Amadisok. — A hősi regény Franciaországban..	187
II. Mikes és a heroikus regények eszménye.....	200
III. Mikes prózája	205
IV. A Mulatságos Napok.....	217
V. Faludi és a Téli Éjtszakák	223
VI. Mészáros Ignác és vegyes művei	233
VII. A Kartigám. — Törekvés purizmusra	243
VIII. Az eszthetikai és erkölcsi felfogás viszonya.....	255
IX. Nemzeti életünk átalakulása. — Új eszmék az iro- dalomban. — Író és hazafi	259
X. Új utak az új mezőn	286
<i>Függelékül: Név és tárgymutató</i>	289

